

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XVII. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

Főmunkatárs
FAZEKAS JÓZSEF

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán, Csanda Gábor, Fazekas József, Fedinec Csilla, Gyurgyík László,
Hunčík Péter, Lampl Zsuzsanna, Lanstyák István, Lengyel Zsolt, Liszka József,
Mészáros András, Simon Attila, Szarka László, Tóth Károly, Végh László

Tartalom

Tanulmányok

GAUCSÍK ISTVÁN

A szövetkezeti autonómia jegyében. A Hangya érdekérvényesítési
stratégiái Csehszlovákiában (1919–1923) 3

LANSTYÁK ISTVÁN

A standardizálás mint nyelvalkítási tevékenység 27

KERÉNYI ÉVA

Megy a gőzös Várgedébe. Fürdőélet a 19. századi Gömörben, 5. 57

EDUARD NIŽŇANSKÝ

Zsidók deportálása Szlovákiából 1938 novemberében és zsidó
táborok a (cseh)szlovák–magyar határ menti „senki földjén” 81

MARTINA FIAMOVÁ

„A zsidókérdés megoldása” 1938 novemberében –
zsidók deportálása Szlovákia egyes járásaiban 109

MIROSLAV MICHELA

A holokauszt komáromi történetéhez 121

FEDINEC CSILLA

„...olyan ez a kép, mintha egy összetört tükör volna a magyar társadalom, illetve a magyar lélek”. Hokky Károly (1883–1971)

élete és tevékenysége 133

BÓNA LÁSZLÓ

Adalékok Besztercebánya etnikai változásaihoz. Alkalmazkodási stratégiák egy értelmiségi asszimilációs életpálya tükrében

153

Könyvek

Žeňuchová, Katarína: Zbierka ľudovej prózy Samuela Cambela.

Prameň k výskumu rozprávačskej tradície na Slovensku

(Liszka József) 173

Bárány Erzsébet–Csernicskó István (szerk.): Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасність/Az ukrán-magyar nyelvi kapcsolatok múltja és jelene

(Gazdag Vilmos) 176

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády Slovenskej republiky
– program Kultúra národnostných menšín 2015

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Tóth Károly igazgató • Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography s.r.o., Érsekújvár • Nyomta: infopoint s.r.o., Dunaszerdahely • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatásával • Példányszám: 600 • Ára: 3 € • 2015. június • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk> • Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Károly Tóth riaditeľ • Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography s.r.o., Nové Zámky • Tlač: infopoint s.r.o., Dunajská Streda • S finančným príspevkom ÚV SR • Náklad: 600 • Cena: 3 € • jún 2015 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk>

GAUCSÍK ISTVÁN

A szövetkezeti autonómia jegyében A Hangya érdekérvényesítési stratégiái Csehszlovákiában (1919–1923)¹

ISTVÁN GAUCSÍK

In terms of cooperative autonomy. Advocacy strategies of the Hangya cooperative in Czechoslovakia (1919–1923)

338.2(437)“1919/1923“

334 (437)(091)

Keywords: history of cooperatives, cooperative policy, cooperative autonomy, nationalism.

Ez a tanulmány a fentiekben vázolt bonyolult problémakörnek csak az egyik szeletével, a magyar szövetkezetektörténet elfelejtett, alig kutatott fejezetével, az első világháború utáni szervezeti átrendeződések csehszlovákiai vonatkozásainak szentel figyelmet, főképpen a fogyasztási szövetkezeteket illetően.

A vizsgálat tárgyát a Hangya zárt és elkobzott szlovákiai érdekeltségei alkotják. Arra vagyok kíváncsi, hogy a Hangya vezetése milyen érdekérvényesítő politikát és irányvonalat képviselt Csehszlovákiában a különutas szlovák szövetkezeti ambíciókkal szemben, hogy pozícióit, vagyonát és kapcsolathálóját megőrizze. Hogyan reagált a csehszlovák, illetve szlovák nemzetépítő stratégiákra, a nemzetpolitikai érdekek szövetkezeti megjelenítésére? A Hangya vezetése milyen stratégiákat alkotott és azokat milyen utakon próbálta érvényesíteni? Milyen jogi, gazdasági és kereskedelmi indokokkal próbálta alátámasztani követeléseit? Figyelmet szentelek a tanulmányban a nagyszombati kirendeltség hányatott sorsának, a rapszodikus szlovák–magyar szövetkezeti tárgyalásoknak és az alkalmazott taktikáknak. Megvizsgálom, hogy a csehszlovákiai Hangya-vagyon szerteágazó kérdésköre hogyan, mennyire jelent (jelenhetett) meg az 1921–1923 közötti csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalásokon, és ezek az egyeztetések milyen eredménnyel zárultak.

Új keretek között

Szlovákia gazdasága – azon belül az új szövetkezeti felépítmény is – adminisztratív-mesterséges úton jött létre. Az új csehszlovák államkeretben a szlovákiai és kárpátaljai területek tovább őrizték agrárjellegüket. Az ipari-agrár jellegű cseh országrészekkel szemben Szlovákia államfordulat utáni gazdasági problémáinak gyökerét, egyben a szövetkezeti élet zavarait, a monarchia és a történelmi Magyarország egységes gazda-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

ságának és munkaerőpiacának szétesésében, munkamegosztási rendszerének felbomlásában jelölhetjük meg. (Kosta 1989, 63–66. p.)

A hosszú távú gazdaságfejlődés problémáit ez a kiinduló helyzet konzerválta: a létrejött gazdasági szervezet sérülékeny volt, mind nemzetközi szinten, mind belföldön. Szlovákia – Kárpátaljáról nem is szólva – a csehországi területekkel szemben értékesítési gondokkal küzdött. A szlovákiai régiók a két világháború között ugyan nyersanyag- és élelmiszer-szolgáltató területekként voltak jelentősek a köztársaságon belül, a növekedés jelei azonban – igaz, az 1920-as évek első felének szociálisan fájdalmas szerkezetváltási folyamataira rácsatlakozva – csak az 1930-as évek közepétől növekvő állami szerepvállalás és befektetések eredményeképpen mutatkoztak. (Hallon 2004, 325–327. p.)

Az impériumváltás után Szlovákiában egy új, felülről irányított szövetkezeti modell kialakítása kezdődött. Szlovákiában 1919-től, valójában a köztársaság fennállásáig, a Központi Szövetkezet (Ústredné družstvo, a továbbiakban KSZ) volt a szövetkezeti mozgalom legfontosabb irányító szerve. Kizárólag szlovák szövetkezetek hozták létre 1919. január 23-án, Zsolnán, erős cseh és szlovák agárpárti hátszéllel. (Hanula 2011, 26. p.) A később megalkotott 210-es törvény, mely alapján a KSZ működött, nem vonatkozott a prágai és brünni cseh szövetkezeti központok szövetkezetalapításaira Szlovákia területén.² A KSZ az agrárpárt holdudvarába tartozott és szorosan együttműködött a leg-erősebb cseh központtal (Ústřední jednota hospodářských družstev).³ Szlovákia specifikus gazdaságpolitikai helyzete szintén nagymértékben befolyásolta a szövetkezeti intézményrendszer anyagi bázisának kiépítését és további fejlesztését. (Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 72–77. p.)

A magyar szövetkezeti központokat a területelcsatlakozásokkal érzékeny veszteség érte. Szlovákia területére az Országos Központi Hitelszövetkezet (a továbbiakban OKH) hálózatából a hitelszövetkezetek 17,19%-a (428), a tagok 15,67%-a (109 424) és az üzletrészek 13,03%-a (6,4 millió korona), a betétek 14,44%-a (42,3 millió korona) került. Az összes hitelszövetkezeti vagyon 11,92%-ot (67 millió korona) tett ki. (Schandl 1938, 53. p.) A Gazdák Biztosító Szövetkezetének vagyona kényszerfelügyelet alá került. Ez a szövetkezeti központ végül pozsonyi fiókján keresztül adta el összes szlovákiai és kárpátaljai üzletét a KSZ-nek. A szeszfőző szövetkezetek a Fructusszal szakították meg kapcsolataikat és rendelődtek alá a szlovák szövetkezeti központnak.⁴

A Hangya szervezetét sem kerülték el a változások, sőt a tagszövetkezetek számát tekintve a határváltozások a magyar szövetkezeti központok közül a legnagyobb arányban érintették. Ennek hosszú távú jogi, strukturális⁵ és gazdasági következményei voltak, miközben a határokon túlra került tagszövetkezetek helyzete és a központ vagyona súlyos politikai kérdésként is megjelent. A vagyonjogi ellentétek a csehszlovák–magyar

2 Ez a kivétel, az agrárok befolyásának csökkentése érdekében, szociáldemokrata nyomásgyakorlásra került be a törvénybe.

3 Dvacet let Ústředního svazu československých družstev 1928, 99. p.; Národní archiv, Ústřední jednota hospodářských družstev, 235. doboz, 3316V./Vo., 2594. 3. března 1923.

4 Slovenský národný archív (a továbbiakban SNA), Ústredné družstvo (a továbbiakban ÚD), 1400. doboz, Különböző szövetkezetek iratai.

5 A Hangyának a 20. század elejétől a Felvidéken kiépített kirendeltségi hálózata széthullott. A budapesti központ, a balassagyarmati és sátoraljaújhelyi kirendeltségek vonzáskörzetei a határ következtében felbomlottak. A nagyszombati fiók éppen ezért értékelődött fel.

kapcsolatok alakulásának az egyik fontos tényezőjeként is jelentkeztek. Az etnikai szempontok érvényesülése és érvényesítése pedig a kisebbségi szövetkezetépítés lehetőségét helyezte előtérbe.

A trianoni békeszerződés előtti konfliktusos időszakban a Hangya tagszövetkezetekinek legnagyobb hányada Csehszlovákia (29,24%) és Románia (28,18%) területére került. Jugoszlávia és Ausztria részesedése (3,6% és 1,8%) elhanyagolhatónak tekinthető. Ez a helyzet alapvetően meghatározta a Hangya vezetésének stratégiáját érdekeltségeinek meg-, illetve átmentése érdekében.

A nemzetiségi megoszlás tekintetében a határokon túl a magyar ügyviteli nyelvű, illetve magyar etnikai területen található fogyasztási szövetkezetek alkották a legnagyobb csoportot. Ez a Hangya állományának meghatározó, 64,68%-át jelentette. Jelentősebb arányt, 12,04%-ot képviseltek a szlovák szövetkezetek. A többi etnikum közül még a románokat kell megemlíteni 3,73%-kal, de a többiek (németek, ruténok, horvátok) részesedése jóval kisebb volt. Fontos csoportot alkottak a nemzetiségileg kevert, ügyviteli nyelvükben vegyes szövetkezetek (18,42%), melyek az etnikai kontaktusokban, nyelvhatáron elhelyezkedő településeken működtek.

Csehszlovákiában nemzetiségi szempontból a Hangya szövetkezetek két, nagyjából azonos arányú csoportját azonosíthatjuk, a magyart és a szlovákot (39,54% és 37,59%). A vegyesek szintén jelentős arányban (20,60%) voltak képviselve.⁶

1. táblázat. A Hangya tagszövetkezetek nemzetiségi megoszlása az utódállamok területén, 1919 őszén⁷

	Magyar	Szlovák	Német	Rutén	Román	Horvát	Vegyes	Összesen
Magyarország	845							845
Csehszlovákia	263	250	11	4			137	665
Románia	325	1			85		230	641
Jugoszlávia	26	8	1				47	82
Ausztria	12	15				9	5	41
Összesen	1471	274	12	4	85	9	419	2274

A trianoni békeszerződés, negatív hatásai ellenére, a szövetkezeti rendszerek konszolidációját tette lehetővé. Az 1922 elején készült Hangya statisztikai adatfelvétel ugyan kisebb módosulásokat, néhol lemorzsolódást jelez (felszámolt vagy éppen új alapítású szövetkezetek), az arányok nagyjából megegyeznek az 1919-es év statisztikájában jelzettekkel. A szövetkezetek száma csehszlovák relációban, kisebb mértékben (10,23%-kal), de jugoszláv relációban látványosan csökkent (52,44%-kal). Ausztriában és Romániában

6 L. az adatokat az 1. táblázatban. Egy másik forrás szerint a Hangya tagszövetkezetek száma 1918-ban 2140 volt. L. *A Hangya első 25 éve 1923*, A Hangya kötelékébe tartozó szövetkezetek üzleteredményének táblázatos kimutatása.

7 Magyar Nemzeti Levéltár–Országos Levéltár (a továbbiakban MNL–OL), Hangya (a továbbiakban H), Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Kimutatás (1919. október 14.). Az adatok ideigleneseknek tekinthetők. A demarkációs vonalak által kijelölt területekre érvényesek. A Hangya jubileumi kötete majdnem azonos adatokat közöl: 1918 végén 2242 szövetkezet tartozott a Hangya kötelékébe. Ezek közül 641 került román, 618 csehszlovák, 83 jugoszláv és 41 osztrák területre. *A Hangya első 25 éve 1923*, 58., 59. p.

ellenben mérsékelt, de nem túlértékelendő bővülés mutatható ki.⁸ Csehszlovákiában az 597 egykori Hangya szövetkezet 41,5%-a volt szlovák ügyviteli nyelvű.⁹

2. táblázat. A Hangya tagszövetkezetei az utódállamok területén 1920. június 4. után¹⁰

Románia	655
Csehszlovákia	597
Ausztria	59
Jugoszlávia	39

Érdekes kérdés, hogy mennyi Hangya-vagyon maradt a határokon túl, és éppen Szlovákia és Kárpátalja területén.¹¹ A háborút követően többféle módon elvégzett felmérések kritikai összevetése híján itt csupán egy korabeli intern, valószínűleg 1927-ben a hágai döntőbírósi perre¹² készült, 1919-re vonatkozó számításra szorítkozhatunk.¹³

A csehszlovák állam területén található Hangya tagszövetkezetek számát, minden bizonnyal nem csak a fogyasztási típusúakkal együtt, 683-ra taksálták. A taglétszám tekintetében a csehszlovákiai szövetkezetek az összes Hangya-tag 18,28%-át tették ki (csak a fogyasztási szövetkezeteket számítva ez 28,28%). Az ezek által jegyzett alapítványi üzletrészek 434-et tettek ki. Ezer korona névértékkel számolva 434 ezer koronáról volt szó. A rendes üzletrészek száma 6159 volt, ez száz névértékkel számolva 615 900 koronára ugrott. Az összesen 1 049 900 korona üzletrésztőke a Hangya üzletrésztőkéjének csupán 5,62%-át alkotta.

A tartozások és követelések terén azonban nem csekély összegekről volt szó. A régi, közös korona számlákon 253 csehszlovákiai szövetkezet tartozott a Hangyának 1 437 504 koronaértékkel. A követelések ellenben 439 szövetkezet részéről 4 195 353 koronára rúgtak. A magyar koronaszámlákon 291 szövetkezet tartozott a Hangyának 228 300 koronával (átszámítva 13 698 csehszlovák koronával). 279 pedig a Hangyától követelt 628 370 koronát (37 702 csehszlovák koronát).¹⁴

8 L. az adatokat a 2. táblázatban.

9 SNA, ÚD, 1400. doboz, Rozluka s Hangyou 1919–1925, Informačná správa o majetku Hangye na Slovensku o postupovaní nütenej správy a o stave právnom (1926. április 26.)

10 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Kimutatás (1922. március 22.). Az előző táblázatban található adatoktól való eltérés a határok végleges megállapításából és a nyugat-magyarországi népszavazásból származnak. Az adatokat részben I. még *A Hangya első* 25 éve 1923, 36. p.

11 A csehszlovákiai szövetkezetek vagyonrészesedésével kapcsolatban még további kutatások szükségesek.

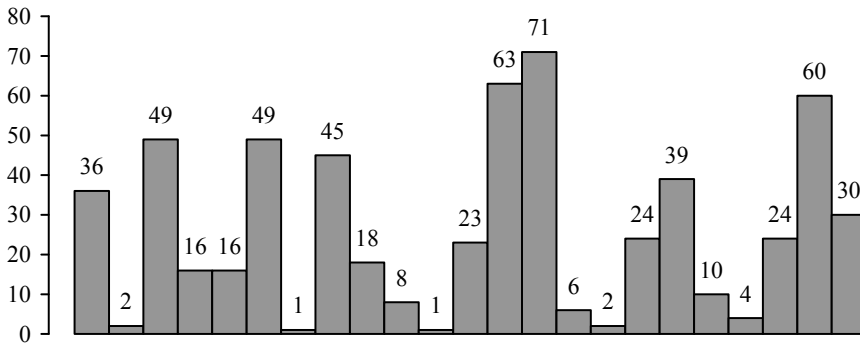
12 A Hangya a csehszlovákiai zárolt vagyonának elhúzódo ügyét 1928-ban a hágai döntőbírósiág elé terjesztette.

13 MNL-OL, H, Z 795, 26. csomó, 94. tétel, Datálatlan és számozatlan jelentés, mellékletben a szövetkezetek névsorával és a jegyzett üzletrészekkel. A számítás során az összes fogyasztási szövetkezet száma 2415 volt, a nem fogyasztási szövetkezeteké pedig 1320. Az adatok osztrák–magyar koronában értendők.

14 MNL-OL, H, Z 795, 26. csomó, 94. tétel, Kimutatás a Cseh-Szlovák megszállott területen fekvő szövetkezeteink tartozás és követeléseiről (1927. augusztus 16.). A Pénzügyi Központ nagyobb csehszlovákiai követelést mutatott ki a régi koronaszámlákon, mégpedig 7 766 935 koronát. Uo. A Pénzügyi Központ levele a Hangyának (1928. március 28.)

A Hangya tagszervezeteinek regionális megoszlása néhány sajátosságot tükröz. Három fejlett agrárvidéken elhelyezkedő, régi szervezetkezeti hagyományokkal rendelkező megye (Pozsony, Nyitra és Zemplén) alkotta a hálózat gerincét. Az összes szervezet egyharmadát találhatjuk itt. A másik jelentősebb csoportot Bars, Gömör és Hont, illetve Trencsén, Zólyom és Abaúj-Torna megyék alkották. A többi megye közül még Szepes, Ung, Nógrád és Komárom voltak jelentősebb arányban képviselve.

3. táblázat. A Hangya tagszervezetek megyénkénti megoszlása a szlovákiai és kárpátaljai területeken 1920. június 4. után¹⁵

Abaúj-Torna	36
Árva	2
Bars	49
Bereg	16
Esztergom	16
Gömör	49
Győr	1
Hont	45
Komárom	18
Liptó	8
Máramaros	1
Nógrád	23
Nyitra	63
Pozsony	71
Sáros	6
Szabolcs	2
Szepes	24
Trencsén	39
Turóc	10
Ugocsa	4
Ung	24
Zemplén	60
Zólyom	30

¹⁵ MNL-OL, H, Z 803, 16. csomó, 29. tétel, Megszállt és nem működő szervezetek adatai.

A Hangya csehszlovákiai vagyonának zárolása

A Hangya kétféleképpen volt érdekelt a szlovákiai területeken: közvetlenül, jogi személyként¹⁶ és közvetve, a kötelékébe tartozó fogyasztási és értékesítő szövetkezetek révén. A közvetlen érdekelttség gyakorlatilag a nagyszombati kirendeltségen, de jure fiókténézetén keresztül valósult meg, mely Szlovákiában a Hangya ingó és ingatlan vagyonát kezelte, a szövetkezeteket áruval ellátta és ügykezelésüket ellenőrizte.

A kaotikus politikai és társadalmi viszonyok között a nagyszombati intézet 1919 nyaráig tölthette be feladatait, illetve addig tartott független tevékenysége. Az új és direktív módon létrehozott pozsonyi székhellyel rendelkező szlovák irányítású KSZ alapítása fordulópontnak tekinthető mind a kirendeltség, mind a felvidéki szövetkezetek történetében. Kötelező tagságot írt elő a Hangyához tartozó szövetkezetek részére is. Az összeköttetés az anyaközponttal véglegesen megszakadt. Időközben a csehszlovák szövetkezeti törvény hatályát a csatlakozás tekintetében szeptember végéig meghosszabbították. A KSZ-hez csatlakozott szövetkezetek de facto már 1919. október 1-jétől nemcsak jogilag, hanem kereskedelmileg is elkülönültek. A Hangya vezetésének ezekkel a realitásokkal kellett szembesülnie.

A nagyszombati kirendeltség – melyet a Hangya 1907-ben alapított¹⁷ – 1918–1919-ben nehéz helyzetbe került. A forradalom a városban a helybeliekkel „szövetkezett” vidéki csőcselék fosztogatását jelentette. A város kereskedőit 1918. november 3-án alig három óra alatt módszeresen kifosztották. A kirendeltség tisztviselői folyamatosan őrizték az árukészletet, így rablásra, fosztogatásra nem került sor. Nagyszombat, szörványos magyar felmentő kísérletek után, 1918. november 20-án került véglegesen csehszlovák megszállás alá. A katonai jelenlét és a határzár megbénította a gazdasági és kereskedelmi életet. A kirendeltség gyakorlatilag két hónapig szüneteltette működését, majd 1919. január végén megindult a vonatközlekedés. Ez felélénkítette a gazdasági vérkeringést. A fiók prágai és brünni vásárlásokkal töltötte fel raktárait. Az újabb két hónapos szünet az 1919 májusi csehszlovák–magyar katonai konfliktus kiújulásakor következett be, mikor a vasúti forgalom teljesen leállt és megszakadt a kapcsolat a felső-magyarországi tagszövetkezetekkel.¹⁸

A fiók működésében gyökeres fordulat állt be. A nagyszombati városházán 1919. július 13-án találkozóra került sor, melyen a Szlovákia teljhatalmú minisztere, Vavro Šrobár vezette öttagú szlovák küldöttség bejelentette az állami felügyelet kiterjesztését. A 210-es törvényre hivatkozva értesítették a kirendeltséget a zárgondnokság bevezetéséről. A kirendeltség vezetője, Mocsáry Elek tiltakozott az eljárás ellen, az „erőszaknak engedve” bocsátkozott tárgyalásokba. A KSZ 1919. június 20-án cseh tisztviselők segítségével

16 A Hangya jogi személyként Csehszlovákiában és a többi utódállam területén vagyonilag és erkölcsileg, a tagszövetkezetek központi adminisztrációja és támogatása révén volt érdekeltve.

17 A Hangya első 25 éve 1923. 27. p. A kirendeltség személyzetét 1919–1923 között hat tisztviselő alkotta: Boár Béla, Damasek Lajos, Preszler Géza, Riedl Kálmán, Urmann Józsa, Vándor Károly. MNL–OL, H, Z 795, 26. csomó, 94. tétel, A nagyszombati kirendeltségnél 1919. nov. 1-től 1923. máj. 31-ig kifizetett illetmények.

18 MNL–OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A nagyszombati kirendeltség és a hozzáosztott szövetkezetek sorsa 1919. évben. (Mocsáry Elek jelentése, 1920. január 29.)

kezdte el a leltározást.¹⁹ A nagyszombati kirendeltség 1919. november 10-én megszüntette a szövetkezetek részére az áruszállítást és megszakadt az összeköttetés is velük.²⁰

A nagyszombati fiók és a Hangya teljes szlovákiai vagyona zárgondnokság alá került. Az ügyeket, teljes jogkörrel, Samuel Slabecius ügyvéd, a KSZ képviseletében Štefan Jančák miniszteri előadó és Juraj Slávik, a KSZ igazgatója képviselte.²¹

A zárgondnokság bevezetése a fiók szlovákiai működésére tett pontot. Az árukészletükkel szabadon nem rendelkezhettek, az irodákban csupán a felszámolási munkák folytak. A fiók vezetője, Mocsáry Elek 1920. január 29. keltezésű beszámolóját a következő sorokkal zárta: „Ilyenformán kénytelenek voltunk a Hangya 20 éves gyakorlati tapasztalatai segítségével nagygyá és virágzóvá fejlesztett kirendeltség megsemmisülését fájdalommal végignézni és elszakadni hű tótföldi szövetkezeteinktől, melyek közé tartozik a Hangya legelsőknek alakult brogyáni szövetkezete is. 600 szövetkezetünkől kellett bizonytalan időre fájdalmas búcsút venni. De bízunk – a viszontlátásra!”²²

Harc a Hangya-vagyonért

A szlovák kisajátítás mellett a fiók gyors személyzeti átalakítására is sor került. A szövetkezeti tisztviselők egzisztenciálisan kiszolgáltatott helyzetbe kerültek.²³ A gondnokság a 210-es törvényre és a KSZ jogköreire hivatkozva radikális döntésre kényszerítette a fiók hivatalnokait. Vagy az új központ alkalmazottai lesznek, vagy ha nem, akkor munkaviszonyuk megszűnik, ki kell lépniük. Az első esetben, az új politikai viszonyokhoz való alkalmazkodás esetén a csehszlovák állampolgárság felvétele tűnt reális lehetőségnek. A nagyszombati kirendeltség 20 alkalmazottja közül 9 lépett át a KSZ-be.

19 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Mocsáry Elek jelentése (1919. szeptember 16.). Egy másik forrás 1919. november 6-ra teszi a gondnokság bevezetését és az 1916. évi 2900. számú magyar miniszterelnökségi rendeletre hivatkozik. A magyar rendelet az ellenséges államok polgárainak belföldön található vagyonára vonatkozó kivételes intézkedéseket (zárlat, felszámolás) tartalmazta. Csehszlovákia és Magyarország azonban 1920. június 4. óta nem voltak egymással ellenséges viszonyban álló országok. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly jelentése az igazgatóságnak (1921. szeptember 5.), Szlovákia Teljhatalmú Minisztériumának rendelete (szlovák nyelvű másolat, magyar fordítással).

20 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Jelentés a nagyszombati kirendeltség mai állapotáról (1920. július 16.)

21 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A nagyszombati kirendeltség és a hozzáosztott szövetkezetek sorsa 1919. évben. (Mocsáry Elek jelentése, 1920. január 29.). A zárgondnokság hivatalos szlovák megnevezése: Nútená správa na majetok budapeštianskeho družstva Hangya, illetve más formában Vrchnostenská nútená správa majetku družstva Hangya a Magyar Gazdaszövetség fogyasztási és értékesítési szövetkezete.

22 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A nagyszombati kirendeltség és a hozzáosztott szövetkezetek sorsa 1919. évben. (Mocsáry Elek jelentése, 1920. január 29.)

23 A magyar(országi) szövetkezeti érdekek mellett kiállás és az érdekek érvényesítésére tett igyekezet az évek során fokozatosan visszaesett, bár inkább az új viszonyokhoz való alkalmazkodásról volt szó. Boár Béla pesszimizmusra hajló értékelésében a következőképpen írt: „Eddig nem történt intézkedés a 210. számú szövetkezeti törvény módosítása vagy hatályon kívül való helyezése tárgyában, és amint halljuk, kevés remény van arra, hogy az idevonatkozólag benyújtott törvényjavaslat elfogadásra találjon. Ez mindenesetre befolyásolja azon

A zárgondnokság már létrejöttétől kezdve Hangya-ellenes politikát folytatott és Budapesttel kezdetben nem kommunikált. Ez nemcsak az egyoldalú, jog- és törvényellenes vagyoneklopbzásban, a magyar tisztviselők járadékainak, a működéshez szükséges tőkék visszatartásában²⁴ nyilvánult meg, hanem a többi, szövetkezeti ingó- és ingatlanügyletek tekintetében is (az elkobzott ingóságok ellenértékét nem fizették ki a Hangyának, a Hangya számlájára beérkező összegeket nem kamatoztatták, a zsolnai ingatlanai után bérleti díjat nem fizettek, a pozsonyi telekeladásukat a gondnokság akadályozta, tartozásait többszöri felszólítás ellenére sem egyenlítették ki).

A Hangya sérelmesnek tekintette a tagszövetkezetek autonómiájába való beavatkozást, mármint a Hangya és a szövetkezetek közti összeköttetés megszakítását és a pozsonyi központhoz való kikényszerített csatlakozást. Ez kb. 610 fogyasztási szövetkezetet érintett, melyek egy része a határváltozás és impériumváltás negatív gazdasági következményei vagy egyéb okok miatt ment tönkre, fejezte be működését. A Hangya szerint a KSZ nem tudta ellátni a magának vindikált szerepköröket, mert a régi Hangy-tagszövetkezetek vagy fel sem vették vele a kapcsolatot, vagy a belépésük után csalódottak voltak. A KSZ hitelét az agrárpárt érdekeit érvényesítő Juraj Slávik igazgató átláthatatlan tevékenysége és visszaélései is rontották, aki emiatt végül lemondott.²⁵

A gondnokság törvényellenes módon a fiók árukészletét 1919 novemberében úgymond beszerzési áron „eladta” a KSZ-nek. A felszerelési tárgyakat is a használatába „adta”. A vagyontávitel során az árukészlet értékét tudatosan alábecsülték. Ez nem csekély összeget jelentett. A Hangya-központ adatai alapján az áruk leltár szerinti összege 1 830 108 koronát tett ki. A szlovák zárgondnokság, miközben a fiók leltárkönyvei a rendelkezésre álltak, az értéket 70 ezer koronában állapította meg.²⁶

íteni körök működését, melyeknek esetleg módjukban lenne különösen a magyar szövetkezetek érdekében fellépni. Egyébként amint azt tapasztaljuk, hosszú idő után mindjobban elfásulnak a szövetkezeti vezetők, némelyek beletörődnek a helyzetbe, mások látva a nehézségeket, megválnak a vezetéstől, az exponált állásban levők pedig kénytelenek alkalmazkodni az adott viszonyokhoz. Ma már a szövetkezeti szabadság biztosítása esetén is nehéz helyzet előtt állanánk, mert a hivatalos körök nyomása folytán a legtöbb szövetkezeti vezetőben nem volna meg a kellő bátorság arra, hogy magát exponálja.” MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Boár Béla levele az igazgatóságnak (1921. június 24.)

24 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Ifj. Bartoss Ignác levele az igazgatóságnak (1922. május 5.)

25 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya és a kötelékébe tartozó szövetkezetek helyzete a csehek által megszállt területeken.

26 A Hangya-központ ezeket a lépéseket a szövetkezetek önrendelkezési jogának „flagrális” megsértéseként érzékelte, mely az első hónapokban még a romániai viszonyokra sem volt jellemző. Azonban Erdélyben is a Hangya nagyváradi és nagyenyedi kirendeltségeinek helyzete gyorsan megváltozott. A trianoni békeszerződés aláírását követően a Hangyával fenntartott pénzügyi és kereskedelmi kapcsolatok megszakítására került sor. Az erdélyi szövetkezetek Nagyenyeden hoztak létre központot, de román elismerése késett, sőt rövidesen jogi lépések születtek felszámolására. A Hangya végül is a csehszlovák helyzet 1918–1920 közötti alakulását „sérlemesebbnek” tekintette, különösen jelentős vagyoni érdekeltségeinek a sorsáért aggódva. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Hangya-levél Walkó Lajos miniszternek (1923. október 9.); A nagyváradi kirendeltség levele a Hangya igazgatóságának (1922. április 21.)

4. táblázat. A Hangya vagyona Csehszlovákiában (magyar korona)²⁷

Ingatlanok	Ingóságok	Követelések	Egyéb követelések	Tartozások
Telek (Nagyszombat)	Árukészlet és berendezési tárgyak (1 830 108)	Pénzlebélyegzésnél visszatartott (38 620)	Schmidt E. és társa pozsonyi cégtől (77 500)	A Hangyához tartozó szövetkezetek folyószámla követelése (3 603 072)
Telek (Pozsony)		A nagyszombati fiókra kivetett „hadisarc” (25 000) ²⁸	Hangya-szövetkezetek tartozásai (1 164 379)	Bohemia bank követelése (318 811) ²⁹
Háztelek, üzletház (Galánta)		A Nagyszombati Hitelintézetnél letiltott betét (18 054)		
Ingatlan felépítménnyel, üzletház (Zsolna)		Mocsáry Elektől elkobzott készpénz (269 000)		
Ingatlan felépítménnyel (Kassa)				
Összesen	1 830 108	350 674	1 241 879	3 921 883

A Hangya nagyszombati kirendeltsége 1919 novemberében a szlovák szövetkezetpolitikai csatározások és a cseh szövetkezeti expanzió tárgyává vált. A nagyszombati szlovák klerikusokra (Jozef Tiso, Michal Bubnič) támaszkodó kezdeményezés mögött a brünni székhelyű Ústřední jednota³⁰ állt. A csoport érvelése szerint a szlovákiai Hangya-vagyon az egykori tagszövetkezeteket illette, eladása ellen tiltakoztak. A cseh központ biztosította volna a vagyon megvásárlásához szükséges forrásokat. A szövetkezetek jogállását és autonómiáját tiszteletben tartotta volna. A szlovák „alternatív” kezdeményezés nehezményezte azt is, hogy a zárgondnokság zártkörű, csupán három tagból állt és a KSZ-nek két delegáltja volt. Ezért képviselőket követelt a gondnokságban a maga és a cseh szövetkezet részére, a KSZ-nek pedig meg kellett volna elégednie egy képví-

27 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya és a kötelékébe tartozó szövetkezetek helyzete a csehek által megszállt területeken. A táblázat adatai fillérek nélkül szerepelnek.

28 A kirendeltség a hadi- és kereseti adó címén kifizetett összeget a pozsonyi adóhivatalnak küldte el.

29 A Bohemia a Hangyától követelte az adósság törlesztését. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Wilhelm Schleissner levele a Hangyának (1923. június 24.).

30 Az Ústřední jednota českých hospodářských spoločenstev úvěrních pro Moravu a Slezsko nevű cseh mezőgazdasági szövetkezeti központot brünni székhellyel alapították 1897-ben. Hatásköre Morvaországra és Sziléziára terjedt ki. 1918 végén 592 tagszövetkezettel rendelkezett. Statistická příručka 1920, 78–79. p.

selővel. Az inkább alkalmi alakulatnak, mint komoly lobbicsoportnak tűnő szerveződés pozíciószerezési kísérlete azonban a KSZ mindjobban megszilárduló helyzetével szemben hiábavalónak bizonyult. Kétséges az is, hogy az államfordulat és a szervezetkezeti élet kaotikus viszonyai között a támogatásukat kinyilvánító egykori Hangya-tagszervezetek, köztük szlovák és magyar ügyviteli nyelvűek is, mennyire támogatták ezt a Hangya érdekeit sértő, számukra pedig homályos tervet.³¹

A szlovákiai szervezetkezeti mozgalmakon belül még egy új, keresztényszocialista alapon szerveződő kisgazda szervezetkezeti központ (Sdruženie kresťanských maloroľníkov) jelent meg Nagyszombatban, mely nem titkoltan a KSZ-nek kívánt konkurrálni. Vállalkozást, szlovák földműves-szervezetet (Roľnícke družstvo) hoztak létre 1921 őszén a városban. Ez a központ szintén a Hangya-fiókkal kívánt fuzionálni, illetve a közös keretek kialakítása után együttműködni.³²

A szlovákiai szervezetkezeti rendszerben tapasztalható cseh agrárpárti befolyás gyorsan politikai reakciókat generált. Az agrárok által felügyelt KSZ ellensúlyozására hozta létre a Hlinka-féle Szlovák Néppárt a Szlovákiai Keresztény Szervezetek Szövetségét (Slovenská kresťanská družstevná jednota) 1920. december 29-én Pozsonyban, mely „ment minden nemzetiségi és vallási extrémistától, szívesen látja kebelében nemcsak a tót, hanem a magyar és német szervezeteket is”, és tovább szeretné vinni a Hangya „szellemét”. Az új központnak az expanzióhoz szüksége volt a Hangya támogatására, ezért felajánlottak neki egy-egy tagsági helyet az igazgatóságban és a felügyelőbizottságban.³³ A nagyra törő tervekből nem sok valósult meg. A Hangya kívárt. A keresztény szervezetek szövetsége nem tudta kikezdeni a KSZ pozícióit, végül 1924-ben pénzügyi gondok miatt megszűnt. (Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 83. p.)

A KSZ rövidesen – 1920 őszén – a szabálytalan ügyvezetés, korrupciógyanus ügyletek, a rossz gazdálkodás és a felhalmozott veszteségek (legkevesebb 5 millió korona) miatt válságba került. A Hangya nagyszombati kirendeltségének vezetősége a KSZ katasztrofális helyzetéről, kereskedelmi pozíciójának gyengüléséről – hiszen működőképes áruktárai ellenére más cégek vették át ezeket a feladatokat – folyamatosan tájékoztatta a központot. A szlovák központnak az ügyintézés rendezetlenségét, az ellenőrök hozzá nem értését és a szervezetek ellenőrzésének a felületességét is felrögzítette.

Végül személycserére került sor. Távozott az igazgató Juraj Slávik, aki a nagyszombatiakkal szemben „közömbös és sértő” volt. Helyére a szintén agrárpárti Ľudovít Medvecký került. A nagyszombati kirendeltség vezetősége ebben némi esélyt látott az igazságosabb rendezésre.³⁴

31 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Szlovák–magyar nyelvű felhívás a szervezetekhez (1919. november 9.). A dokumentum minden bizonnyal téves adatot tartalmaz, hogy a Hangyának puhói ingatlanja is volt. Más forrás ezt nem erősíti meg.

32 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly levele az igazgatóságnak (1921. november 28.)

33 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Levél a Hangyának (1921. január 4.)

34 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Baán levele a Hangya igazgatóságának (1920. szeptember 10.)

Tárgyalások és kiutkeresés

A megegyezés azonban csalóka reménynek tűnt. Bár 1921 tavaszától 1924 áprilisáig szórványos egyeztetésekre, de nem érdemleges tárgyalásokra került sor a Hangya és a KSZ között Pozsonyban és Budapesten, kézzelfogható eredmények nem születtek. A Hangyának a tárgyalási pozíciói, a csehszlovák állam és a gazdasági élet lassú konszolidálódásával gyengültek.³⁵

A találkozókra bizalmatlan légkörben került sor. A Hangya továbbra is ragaszkodott jogköreihez a szlovákiai területeken. A szövetkezeti status quo visszaállítását követelte. A nagyszombati kirendeltség pénzügyi elszámolását és az információszerzést a hivatali akadályoztatás ellenére folyamatosan megkísérelte. A szlovák zárgondnokság munkáját gyakran a nemtörődömség, a magyar hivatalnokokkal szembeni arrogancia és a kirendeltség valós érdekeinek a semmibevétele jellemezte. A szervezet helyzetéről ifj. Bartoss Ignác helyettes igazgató levélben és személyesen is tájékoztatta Balogh Elemér vezérigazgatót. A folyamatos tájékoztatást Boár Béla, majd Vándor Károly titkár látta el.³⁶ Balogh később helyben is tájékozódott. 1922 tavaszán Pozsonyban a vitás ügyek rendezése és a Hangya érdekeinek védelmében meglátogatta KSZ-et.³⁷

A KSZ hozzáállása a nagyszombati kirendeltséghez azonban egy stratégia részét alkotta. A szlovák és cseh hivatalnokok a revíziók alkalmával bizonyos szintig teljes betekintést nyerhettek az ügyvitelbe és nagyjából, de nem részleteiben és összefüggéseiben képet nyerhettek a Hangya- vagy nagyságáról, megoszlásáról. A Hangyával való tárgyalások megkezdése ürügyén további információk kiadását is sürgették, melyek az ingatlan vagyonnal, a szlovákiai szövetkezetek üzletrész-, kötvény-, részvény-

35 Ezeken a találkozókön Dömötör László ügyvezető igazgató vett részt. Tudomásom szerint az egyetlen komolyabb megegyezés a nagyszombati kirendeltség könyvelésének a KSZ ellenőrei általi felülvizsgálatáról született.

36 Vándor Károly 1921. augusztus 13-án vette át az ügyintézt Boár Bélától. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly levele az igazgatóságnak (1921. augusztus 18.)

37 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly levele a Hangya igazgatóságának (1922. április 28.); A nagyszombati kirendeltség levele Balogh Elemérnek (1924. április 21.). Vándor Károly Balogh Elemérnek a következőképpen festette le a szlovákiai gondokat: „A zárgondnokság a tegnapi napon együttes ülést akart tartani, ehhez engem is meghívtak, de ezek az urak – valahányszor a Hangya ügyeiről volt szó – olyan nemtörődömséget tanúsítanak, hogy erről majd személyesen fogok jelentést tenni.

Látván azt, hogy itten egyedülálló intoleranciával állunk szemben, a privát lakásán kerestem fel dr. Slabeycius Samu urat, és ővele, mint a zárgondnokság tagjával, behatóan értekeztem. Semmi szín és körülmények között nem szabad megengedni azt, hogy a Hangya presztízsén még több sérelem essék, és dr. Slabeycius úr sok ügyben, a tekintetes Igazgatóság által elfoglalt álláspontot teszi magáévá.

Az Ústředné družstvo egyik igazgatója – akihez egyébként semmi közünk nincsen – sajnos kvalifikálhatatlan modort tanúsított velem szemben, ezt a keserű pirulát azonban egy szebb jövő reményében, lenyeltem. Azért az illetékes tényezők nagyon jól tudják azt, hogy az én igénytelen személyemben egy megcsökönyösödött Hangyászra akadtak, aki a lehetőség határain belül minden tétivel csakis a Hangya érdekeit szolgálja. Méltóságod jövetele éppen jókor fog végbemenni, hogy ezáltal is jogaink teljes tudatában síkra szállhassunk.”

és hadikölcsön-állományával voltak kapcsolatban. Ezt azonban sem a nagyszombati tisztviselők, sem a Hangya-központ nem bocsátotta a rendelkezésükre. A stratégia a nagyszombatiak egyenlegeinek el nem ismerésével a Hangya-központ tartozásainak „minden úton-módon” való növelését célozta meg. A tét nem volt kicsi, hiszen a kirendeltség 1922 folyamán mintegy 700 szlovákiai fogyasztási szövetkezet folyószámláinak a könyvelését végezte.³⁸

A nagyszombati kirendeltség kulcsfigurája, Vándor Károly titkár a szorító gazdasági béklyóból, kereskedelmi mozgásterének bővítése céljából Balogh Elemér jóváhagyásával tapogatódzó tárgyalásokat folytatott a bécsi Nostra társasággal, amelybe – hogy Szlovákiában a létjogosultságát megalapozza – a Futura bécsi fiókját is bevonta. A kapcsolatfelvételre 1922 márciusában került sor, de a tényleges megbeszélés csak június folyamán valósult meg, melynek eredményéről nem állnak rendelkezésre források.³⁹

A kirendeltség, több más magyarországi vállalkozáshoz hasonlóan, melyek fiókjai Csehszlovákia területére kerültek, az osztrák–magyar pénznem lebélyegzéséből, az 1919-es csehszlovák pénzreformból és a magyarországi valutafluktuációból származó nehézségekkel szembesült. (Šouša 1995, 53–61. p.) A súlyos pénzhiány megoldása, legfőképpen a csehszlovák korona, a pénzáttutalások technikai kérdései és a szükséges hitelek biztosítása egy csehszlovákiai pénzintézettel való kapcsolat kialakítását sürgették, de erre nem került sor. A kirendeltség a hitelezések terén a budapesti központ jóváhagyására és utasításaira volt ráutalva, nagyobb pénzügyi mozgástérrel nem rendelkezett. Ebben talán a Bohemia bankkal szemben felhalmozódott adósság is közrejátszott, de mindenesetre csak elszórt esetekben került sor hitelfelvételre (1921-ben a Hangya célzott külföldi pénzügyi kapcsolatfelvételén belül az Allgemeine Verkehrsbank brünni fiókjával létesült rövid hitelkapcsolat).⁴⁰ Ez végül is a kirendeltség szlovákiai pozícióit gyengítette.

Az 1922-es évet Vándor Károly a Hangya-vezetésnek 1922. február 6-án kelt jelentésében bizonyos fokig sorsfordító évnek érzékelte. A nagyszombati kirendeltség helyzetében gyökeres fordulat, a vagyoni követelések terén áttörés nem állt be. A Hangya érdekvédelmi tevékenysége számos politikai és jogi akadályba ütközött. A mind élesebb kontúrokkal megjelenő szlovákiai szövetkezeti rendszer, és benne a kezdeti problémák ellenére a KSZ mindjobban erősödő pozíciói, egyáltalán a lassan kibontakozó csehszlovák gazdasági konszolidáció a stratégiaváltás kérdését vetette fel.

Vándor a kirendeltség szerteágazó, adminisztráló, pénzügyi és tájékoztató tevékenységét sikeresnek tekintette. Az érdekvédelem rádiuszát azonban a szlovák politikai és szövetkezeti körök kivárá és diszkriminatív hozzáállása, nacionalista gondolkodása nagyban csökkentette. Vándor erről a következőképpen nyilatkozott: „Mint sajná-

38 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly jelentése a Hangya igazgatóságának (1922. június 13.); Ifj. Bartoss Ignác levele a Hangya igazgatóságának (1922. május 20.)

39 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly levelei a Hangya igazgatóságának (1922. július 11., 1922. június 6., 1922. június 7.)

40 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly levelei az igazgatóságnak (1921. augusztus 18., augusztus 19.). A Hangya 1920-tól létesített folyószámla-összekötést osztrák, német és csehszlovák pénzintézetekkel. Ez a lépés a külföldi ügyfelekkel folytatott áruvásárlások miatt vált szükségessé. A *Hangya* első 25 éve 1923, 47. p.

latos körülményt kell megállapítanunk, hogy a zárgondnokság – dacára felelősségének tudatában – a Hangya szlovenszkoí vagyonával szemben, még ma is, az elképzelhető legnagyobb nemtörődömséget mutatja. Hiábavaló és céltalannak mondható itten minden levelezés, személyes közbenjárás; leveleinkre választ nem adnak, és a zárgondnokság velünk szemben tanúsított magaviseletéből mindinkább megállapíthatjuk azon tényt, hogy a vagyon felszámolását illetően ők teljesen tájékozatlanok. Amint azt az elmúlt hónapokban a tekintetes Igazgatóságnak előterjesztettük, itt csakis a diplomáciai közbenjárás igénybevételével lesz lehetséges rendet teremteni.” A hatékony és sikeres diplomáciai nyomásgyakorlás azonban a jóvátételi bizottság részéről több mint kétséges, a magyar külpolitika részéről pedig – szűk mozgástere miatt – bizonytalan volt.

680 szlovákiai szövetkezet folyószámláját ideiglenesen rendezték 1920–1921 között.⁴¹ A végleges elszámolást a valutaproblémák megoldatlansága akadályozta, tehát hogy csehszlovák koronában vagy régi magyar koronában szükséges-e elvégezni a könyvelési teendőket. A szövetkezetekkel a kapcsolatokat és a kommunikációs csatornákat lehetőségeikhez képest fenntartották, a katonai összecsapásokból származó károkat összeírták, a függő szövetkezeti árukat elszámolták, a zárlat alá vont Hangyavagyont pedig igyekeztek megvédeni. A Hangya igazgatóságát tájékoztatták a csehszlovákiai szövetkezeti élet fejleményeiről, és információkat nyújtottak a fontosabb szövetkezeti ügyekről. A kirendeltség kapcsolatban állt a csehországi német mezőgazdasági szövetkezetek központjával, és 1921-ben tárgyalásokat folytatott a kisebbségi magyar politikai pártokkal szövetkezetügyi kérdésekben.⁴²

Vándor felvetette a külföldre irányuló propaganda, a szövetkezeti sérelmek bemutatásának szükségességét. Egy propagandakiadványt, sőt amerikai magyar és szlovák lapokban közölt cikkeket is üdvözölt volna – „úgy kereskedelmi, mint közgazdasági szempontból” –, melyhez a nagyszombati tisztviselők tekintélyes mennyiségű anyagot szolgáltathattak.

A Hangya szempontjából a zárlat feloldása kulcskérdésnek számított, hiszen csak így juthatott hozzá ingatlan vagyonához, melyet értékesíteni kívánt. A szlovákiai terjeszkedés is csak ezután valósulhatott meg. Vándor realista érveléséből kitűnik, hogy

41 Az 1919-es elszámolás elkészítése, mely 372 folyószámlát érintett, több akadályba ütközött. Budapesttel az összeköttetés akadozott, a posta szórványosan működött. A nagyszombatiak a Hangya bécsi képviselte útján is próbálkoztak. Az 1919-es elszámolást 132 szövetkezet ismerte el helyesnek. 45 szövetkezet ellenben budapesti vagyontételei miatt kifogásokat emelt. A bizonytalan viszonyokat jól jellemzi, hogy 214 szövetkezet nem válaszolt az egyenleggel kapcsolatban. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Jelentés a nagyszombati kirendeltség mai állapotáról (1920. július 16.)

42 A csehországi Német Mezőgazdasági Szövetkezetek Központi Szövetsége (Zentralverband des Bundes der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften in Böhmen) 1896-ban alakult. A legnagyobb német szövetkezeti központnak tekinthető a két világháború közötti Csehszlovákiában. 1918 végén 674 szövetkezet tartozott a hálózataiba. Statistická příručka 1920, 78–79. p. Boár Béla 1921 elején tárgyalt Szent-Ivány Józseffel és Lelley Jenővel. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Boár Béla levele az igazgatóságnak (1921. január 20.). Szent-Ivány ennek a tárgyalásnak az eredményeképpen interpellált a prágai nemzetgyűlésben a Hangya érdekében. L. uo. *Prágai Magyar Hírlap* (a továbbiakban *PMH*) 1922. december 29. 151. sz. 2. p.

Budapesten már felmerült a kirendeltség felszámolása, mert azzal érvelt, hogy a Hangya „létfajosságát” más formában lehetne bizonyítani, a pozíciókat átmenteni. Ez már nem szövetkezeti utakat jelentett, hanem részvénytársasági alapon megvalósuló érdekközösséget, konzorciumot vagy éppen fúziót. Adott esetben szlovák féllel.⁴³

A Hangya az 1923 második felében benyújtott döntőbírói kereset ellenére a tárgyalásokat a követelések és tartozások rendezéséről nem szüntette be.⁴⁴ A nagyszombati kirendeltség zárgondnoksága bizonyos kifizetésekről, a költségeket áthárítva, tájékoztatta is a Hangyát.

A Hangya ezeket a peres eljárásokból és adókimutatásból származó összegeket nem ismerte el a sajátjának. Csak a Bohemia bank⁴⁵ által indított per kiadásai az ügyvédi járulékokkal együtt 414 099 koronára, míg az újbóli pozsonyi adókimutatás összege 208 575 koronára rúgott. Az 1919-es adatokhoz képest ez többszörös növekedést, súlyos terhet jelentett. A másik oldalon ez újabb diszkriminatív, egyben nyomásgyakorló lépés volt a Hangyával szemben.⁴⁶

43 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Jelentés a nagyszombati kirendeltség állapotáról. Esmék és gondolatok a Hangya szlovénköi jövőbeni sorsáról.

Vándor Károly többször felvetette a Nagyszombatban található szlovák nagybani felvásárló társasággal (Slovenská veľkonáknupná spoločnosť) való szorosabb együttműködést. Az 1919 novemberében helyi és környékbeli kereskedők által létrehozott cég 1921-ben a Hangya szlovákiai fióktelepeinek az átvételéről hajlandó volt tárgyalásokat kezdeni. Vándor Károly 1921 szeptemberében informális tárgyalásokat folytatott a szlovák társasággal egy esetleges érdekközösség létrehozásáról. A felek ezt a kölcsönös előnyöket respektáló együttműködést politikamentesnek tekintették. Ez a kezdeményezés azonban a kisebbségi magyar gazdaságpolitika Szent-Ivány József által képviselt irányával, egy etnikailag elkülönülő szövetkezeti stratégiával került összeütközésbe. Szent-Ivány 1920. december 10–11-én hozta létre a Szlovénköi és Ruszinszki Szövetkezetek Szövetségét, mely nem titkoltan a KSZ-szel szemben próbálta meg magát pozicionálni. Az alakuló gyűlésen 76 szlovákiai szövetkezeti megbízott és Josef Mayer, a csehszlovák német mezőgazdasági szövetkezetek központjának elnöke is részt vett. A csehszlovák kormány valószínűleg nem hagyta jóvá a szövetség alapszabályait. Vö. uo. a felvásárló társaság 1921. augusztus 25. keltezésű levelét és Vándor Károly jelentéseit az igazgatóságnak (1920. december 22., 1921. szeptember 15.)

44 A Hangya vezetése 1922 végére már lemondott a természetbeni kompenzáció lehetőségéről. Az 1,8 millió korona áru pénzértékét követelte. Emögött a csehszlovák korona értékének növekedése és az árukészlet értékének csökkenése állt. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Levél dr. Schober Bélának (1922. december 6.), Levél dr. Langer Rezsőnek (1922. december 28.)

45 A Bohemia bank 1923-as összeomlása a csehszlovákiai bankválság nyitányát jelentette. A pénzügyi intézet 1924-ben felszámolás alá került. *PMH*, 1923. március 22. 66. sz. 7. p.

46 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A KSZ levele a Hangyának (1924. március 31.); A csehszlovák kereskedelmi bíróság döntése (1924. március 8.); A Központi Szövetkezet levele a Hangyának (1921. április 20.); A Hangya levelei a Központi Szövetkezetnek (datálatlan levél, valószínűleg 1923 második feléből; levél 1924. április 15.). A KSZ az egyik pozsonyi tárgyalásra 1921 áprilisában Jozef Trčkát, a jogügyi osztály főnökét és Jozef Kukuča ellenőrt jelölte ki. A magyar delegáció összetételéről nincsenek információim. A Hangya a felügyeleti és döntési jogairól nem mondott le. Az adósságok leírásánál azok helyességét ellenőrizni kívánta.

A kényszerítő gazdasági körülmények, a szlovákiai szövetkezetek rendezetlen vagyoni kérdései és nem utolsósorban a formálódó szlovákiai szövetkezeti rendszer anyagi sebezhetősége, mely a háború utáni valutáris viszonyok és a hitelélet kereteinek felbomlásával is szoros összefüggésben állt, a KSZ-et bizonyos fokú kapcsolatfelvételre és a tárgyalások megkezdésére szorította.⁴⁷

A Hangya-vezetés érvrendszere és stratégiái

A Hangya vezetősége érdekei érvényesítésekor a maximális (ideálisnak tekinthető) és minimális kompenzáció mértékét és területeit is meghatározta: „A Hangyával szemben elkövetett nemzetközi jogellenességek teljes reparációja tehát az volna, ha mi a zárgondnokság alá való helyzetetésünk előtti vagyoni állapotba és jogosultságokba, különösen pedig a szövetkezetekkel való üzleti forgalom jogába visszahelyeztetnénk. Minimális követelmény gyanánt pedig ingatlanaink felett való teljesen szabad rendelkezést és ingóvagyonunkban a fenti elismerését és folyósítását, a tőlünk elvett áruknak a mai árak alapján való megtérítését, a zárgondnokság idejére Nagyszombatban hagyott, de általunk javadalmazott tisztviselők fizetésének megtérítését, szóval a teljes anyagi kártérítést állítjuk fel.”⁴⁸

A Hangya negatív forgatókönyvvel is számolt, tehát azzal, hogy a nagyszombati fiókot nem tudja megtartani, és ezzel a szlovákiai hálózata teljes mértékben kikerül a felügyelete alól. Ebben a helyzetben egy új mozgástér lehetőségével számoltak, mégpedig egy kisebbségi szövetkezeti központtal.⁴⁹ Érvelésük szerint a trianoni békeszerződésben a kisebbségek gazdasági érdekeinek védelmét tárgyaló passzusok erre lehetőséget teremtettek.

A Hangya nemzetközi szövetkezeti kapcsolatait is mozgósította. A londoni székhelyű Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége (International Cooperative Alliance) 1920. április 13–14. genfi állásfoglalása – a Hangya indítványára – a KSZ-hez való kényszerű csatlakozás elvét elvetette, a Hangya jogait és az etnikai alapú kisebbségi központosítást legitimnek nyilvánította. Az elvi jelentőségű határozatot – melyet a csehszlovák szövetkezeti diplomácia végig ignorált, és az osztrákhhoz hasonlóan nem támoga-

47 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Központi Szövetkezet levele a Hangyának (1921. április 20.). A pénzügyi rendezést, az elszámolások megvalósítását helyi szinten is sürgették. A Hangya központhoz való tartozását még 1922-ben is némelyik, főleg dél-szlovákiai magyar szövetkezet racionális megoldásnak látta. L. a Nagy- és Kiskálnai Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet levelét (1922. április 15.)

48 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya és a kötelékébe tartozó szövetkezetek helyzete a csehek által megszállt területeken.

49 Ellenőrizhetetlen a valószínűleg 1923-ban született, a külügyminisztériumba benyújtott tervezet állítása, mely szerint 1919 áprilisa – a KSZ konstituálása – előtt a Hangya a csehszlovák kormánytól interveniált Prágában. A javaslatuk állítólag az osztrák szövetkezetek prágai kirendeltségéhez hasonlóan képzelte el a nagyszombati fiók ügyének rendezését. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Tervezet.

tott – brit, francia, finn, belga, holland, svájci, norvég, svéd és magyar szavazatokkal fogadták el.⁵⁰

A Hangya erre támaszkodva gondolkodott – nem utolsósorban a küszöbönálló csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalásokra készülve – továbbra is egy maximális tervben, egy önálló, az irányítása alá rendelt kirendeltség fenntartásában vagy Nagyszombatban, vagy Pozsonyban.⁵¹ A minimális megoldás pedig vagy a kisebbségi magyar szövetkezeti központ felállítása lett volna, vagy egy olyan központ, melyben magyar és szlovák szövetkezetek foglalnak helyet: „A magyar álláspontnak ily értelmű körülírása magába foglalja azt is, hogy a megszállott területen lévő magyar szövetkezetek akár teljesen elkülönítve, akár pedig a velük barátságos viszonyban álló tót szövetkezetekkel együtt alkossanak külön központot.” Az alapelv a 210. számú szövetkezeti törvény megszüntetése és ez által a felülről oktroyált KSZ kiiktatása volt.⁵²

50 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya és a kötelékébe tartozó szövetkezetek helyzete a csehek által megszállt területeken. A Hangya 1921-ben elutasította a Prágában megrendezésre kerülő nemzetközi szövetkezeti kiállításra szóló meghívást, éppen a rendezetlen vagyoni érdekeltségeire és a KSZ fennállására való tekintettel. Uo. francia nyelvű válaszlevél és magyar fordítása az Ústřední svaz československých družstev cseh szövetkezeti központnak (1921. február 23.). Uo. Z 791, 10. doboz, 7. tétel, 1920-as közgyűlési jelentés, 11. p. A Hangya első 25 éve 1923, 45. p.

51 A fióktézet altruista vagy részvénytársasági formában működött volna. Létrehozását az is indokolta, hogy a Hangya szorosan összenőtt a vidéki társadalommal, a falvak szükségleteit ismerte, kiterjedt kapcsolathálókkal rendelkezett. A Hangya műhelyében készült tervezet szerint az intézet gazdasági és szociálpolitikai szerepkört töltött volna be. Ez az anyagilag gyenge, kiszolgáltatott falusi fogyasztási és értékesítési szövetkezetek támogatását jelentette. Szerintük az új csehszlovák rendszer destabilizálta a szövetkezeti hálózatot és nem jelentett kiutat. Fontos alapelveként fogalmazták meg a politikamentességet. A fiókfelállítás szerzői az átmeneti időszakot követő politikai és gazdasági konszolidáció során számoltak a két ország közti kereskedelmi kapcsolatok felújításával, mely során az utódállamok is kirendeltségeket hozhatnak létre Magyarország területén, persze a viszonyosság elve alapján. A szlovákiai Hangya-fiók így helyzeti előnyben is lehetett volna. A Hangya tervei között szerepelt a kereskedelmi és altruista elveket továbbvivő gazdasági szervezetek átalakítása, új fióktelepekkel az elcsatolt városokban, amelyek működnek (működőképesek), saját alapszabállyal rendelkeznek és szoros összeköttetésben állnak a Hangyával. Ezek száma azonban nem volt nagy és inkább Erdélyben mutatkozott nagyobb mozgástér. A részvények jutányos áron való megszerzését célozták meg, azzal a kitételrel, hogy az illető tulajdonosoknak nem kell tudniuk messzemenő terveikről.

52 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya és a kötelékébe tartozó szövetkezetek helyzete a csehek által megszállt területeken. A minimális terv kardinális gondolati fonalát alkotta a szövetkezetek autonóm jogállásának megőrzése és annak államhatalmi respektálása. Mindegyik szövetkezet önálló jogi személynek volt tekinthető, saját alapszabállyal, vezetőséggel, választott tisztviselőkkel rendelkezett, akik a közgyűlésnek rendelődték alá. Ez a struktúra tehát demokratizmusra épült. A szövetkezet függetlenül is működhetett, ugyanakkor megválaszthatta, hogy mely központhoz kíván csatlakozni. Az állami pressziót ez a koncepció precedens nélkülinek tekintette, mely szembement a szövetkezeti eszmeiséggel és az európai gyakorlattal. A magyar értelmezés szerint a változás csupán annyit jelentett, hogy a magyar államhatalmat és joggyakorlatot a határokon túl a békeszerződés után a nemzetközi érvényű magánjog váltja fel. Csehszlovákia felügyeleti joggal bírhat, ez respektálandó tény, de ugyanúgy a szövetkezetek autonómiája is sérthetetlen.

A Hangya érdekei védelmében jogi lépéseket tett Csehszlovákiában. 1922 júliusában kérvényt nyújtott be Szlovákia Teljhatalmú Minisztériumához, hogy a törvényellenes helyzetet megszüntessék és helyezték vissza az eredeti jogállapotot.⁵³

A kérvény a trianoni szerződés kereskedelemjogi rendelkezéseivel érvelt, melyek a magyar állampolgárok vagy magyar állampolgárok által ellenőrzött társaságok jogai és érdekei vonatkozásában is érvényesek voltak, és melyek a zárlat és gondnokság bevezetését megtiltották. A Hangya a kényszer-gondnokságból származó anyagi károkért a csehszlovák felet tette felelőssé. A zárlat feloldását és anyagi kompenzációt követelt.⁵⁴

A válasz elutasító volt, de mégis elrugaszkodási alapot biztosított a beadványhoz, melyet a prágai legfelsőbb közigazgatási bírósághoz nyújtottak be. A bíróság 1923 májusában helyt adott a Hangya kérelmének. Eszerint a Hangya vagyonára kivetett zárlat semmi jogalappal nem bírt, ezzel a pozsonyi minisztérium álláspontja alapjaiban kérdőjeleződött meg. A Hangya eközben keresetet nyújtott be 1923-ban a csehszlovák állam ellen a nagyszombati kirendeltség zárlatának a feloldása és az okozott károk megtérítése tárgyában.⁵⁵

Bár a Hangya vezetősége a fenti bírósági határozatot precedens értékűnek tartotta, a rendelkezésére álló diplomáciai lehetőségeket sem hagyhatta figyelmen kívül.

53 Vándor Károly úgy látta, hogy az ügyben a minisztérium vezetőjének, Martin Mičurának a távollétében, a helyettesét, Jozef Kállayt kellene megkeresni, aki a nemzeti kisebbségek irányában jóindulattal viseltetett. MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Vándor Károly jelentése a Hangya igazgatóságának (1922. július 14.)

54 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Kérvény Szlovákia Teljhatalmú Minisztériumához (datálatlan). A trianoni békeszerződés 250. paragrafusa szerint a magyar állampolgárok és a magyar állampolgárok által vezetett társaságoknak a volt monarchia területén található javai, jogai és érdekei nem estek lefoglalás és zárlat alá. Ha mégis, akkor azt fel kellett oldani, és abban az állapotban kellett visszaszolgáltatni, melyben a lefoglalás vagy zárlat előtt voltak. A békeszerződés 255. paragrafusának utolsó bekezdése a szövetkezetekre is érvényesnek tekinthető, eszerint a békeszerződés életbe lépése után még tíz évig működhetnek (ugyanakkor a jogi és adminisztratív környezet pontosítására nem került sor).

Csehszlovákia – a Hangya érvelése szerint – köteles volt a zárgondnokságot megszüntetni, a Hangyát visszahelyezni jogköreibe, hogy szabadon rendelkezhesen birtokaival, az árukat és felszereléseket visszaszolgáltatni, a nagyszombati fiók státusát helyreállítani és a szabad áruforgalmat a fogyasztási szövetkezetekkel biztosítani.

A magyar fél a tízéves átmeneti időszak érvényességével érvelt. Két sarkalatos dolog megvalósulását kívánta elérni: az elkobzott áruk eredeti minőségben és mennyiségben való visszaszolgáltatását; a kereskedés szabadságát. Abban az esetben, ha a követeléseiket a csehszlovák fél nem teljesíti, az árukészletnek nem a beszerzési, hanem a reális piaci árát kéri számon (ami a beszerzési ár háromszorosa volt).

55 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Hangya levele a Központi Szövetkezetnek (datálatlan levél, valószínűleg 1923 második feléből); A Hangya titkárnak levele Vándor Károlynak (1922. július 8.)

A tárgyalásos rendezés reménye és kudarca

Az 1921–1923 között zajló csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások elvileg teret adhattak volna a szövetkezeti kérdések megvitatására, és megegyezés születhetett volna a zárolt Hangya-vagyonról.⁵⁶ A politikai és gazdasági elitiek által súlyosabbnak tekintett kérdések azonban, elsősorban a gazdasági kapcsolatok rendezése, mindkét fél érdekeinek megfelelő kereskedelmi, árucseré- és pénzügyi szerződés megkötése, mely felvetette a vállalatok jogi helyzetét és adózási kötelezettségeit, illetve a bankrendszerek konszolidálását – a kutatás jelenlegi állása szerint – háttérbe szorította a Hangya problémáit. Szövetkezeti téren csupán a magyar és a német bankkegyesület által biztosított technikai háttérnek és a KSZ budapesti tárgyalásainak az eredményeképpen az OKH régi koronajáradékainak a rendezésére került sor.⁵⁷

A magyar delegáció azonban a tárgyalásokra kézhez kapott szövetkezeti témájú háttéranyagokat. Az egyik, datálatlan, valószínűleg a Hangya vezetésétől származó, 1921 körül született emlékeztető az OKH és a Hangya helyzetével, a hatalomváltás szövetkezeti következményeivel és a közgazdasági, pénzügyi veszteségekkel foglalkozott.⁵⁸

Az OKH szervezetéből 421 esett Csehszlovákia területére, melyekből 50 etnikailag magyar területen működött. Mindegyik szövetkezetet „a kultúra magas fokán álló népesség szervezte.” A katonai megszállás következtében a központ kapcsolata a tagszövetkezeteivel megszakadt. Ez érintette az irányítást, ügyvitelt, információáramlást és a hitelezést is. A központ nem gyakorolhatott felügyeletet a szövetkezetek vagyona felett. Az 1919-es csehszlovák szövetkezeti törvény rendelkezései és a KSZ létrehozása, a dokumentum szerzője szerint, a magyar hitelszövetkezeti rendszer felvidéki hálózatának teljes lezüllesztését vonta maga után. Az egyik elejtett információ szerint felmerült a szlovákiai magyar hitelszövetkezetek belépése az 1922-ben alakult Pénzügyi Intézetek Egyesületébe, melyre számunkra ismeretlen okok miatt nem került sor.⁵⁹ Valószínűleg az etnikai megbélyegzés ellen a kezdetektől fellépő bankkegyesület nem vállalta ezt a kockázatot. A hitelszövetkezetek képviselői és pénzügyi problémáiknak a cseh és szlovák kormánykörök, szakmai társaságok irányába való kommunikálása saját érdekérvényesítésüket veszélyeztethette.

A beszámoló túlzó konklúziója szerint a magyarországi hitelszövetkezeti rendszerre nézve a csehszlovákiai vagyoni jogi kérdések elszámolása és a valutaeltérések „végzetes” következményekkel jártak. Az egyik fő cél, az OKH tehermentesítése reálisnak tűnt, de a kapcsolatok fenntartása a szlovákiai régiók hitelszövetkezeteivel és azok magyarországi fejlesztése már 1919-ben elveszítette realitását.

56 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Hangya-levél Walkó Lajos miniszternek (1923. október 9.)

57 A csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalásokra I. Gaucsík 2004, 41–70. p. A KSZ 1921-ben egyezett meg az OKH-val 18 millió 4%-os koronajáradék átvételéről. A szlovákiai hitelszövetkezetek követeléseit az OKH-nál meghaladták a 38 millió koronát, ellenben a tartozásaik csak 3 millió koronát értek el. Szlovák szempontból az OKH-val való tárgyalások értékelődtek fel.

58 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Pro memoria a magyar szövetkezeti központok és a csehek által megszállott területeken lévő szövetkezetek közötti kapcsolat rendezése tárgyában.

59 A Pénzügyi Intézetek Egyesületének történetére I. Gaucsík 2002, 83–105. p.

Az ismeretlen szerző a Hangya struktúrájával és az OKH-tól alapjaiban eltérő kiinduló helyzettel is foglalkozott.⁶⁰ A csehszlovák területre került fogyasztási szövetkezetekkel, nem utolsósorban a határzár és az 1919-es szövetkezeti törvény rendelkezései miatt megszakadt a kapcsolat. A szórványos és nem teljes információk szerint a KSZ nemcsak szervezési, hanem a szövetkezetek tekintetében integrációs gondokkal is küzdött (tőke- és szakemberhiány, tagszövetkezetek bizalmatlansága, némelyek kilépése). A szerző a szlovákiai szövetkezeti rendszerben lezajló súlyponteltolódásokat és szervezeti átalakulásokat jól érzékelt. A szövetkezeti kérdések nem csekély nemzetpolitikai töltettel rendelkeztek (Hlinkákék szlovák szövetkezeti központot képzeltek el a szlovák ügyviteli nyelvű fogyasztási szövetkezeteknek Turócszentmártonban, míg Szentlívány ezt magyar vonalon próbálta meg keresztülvinni, sikertelenül).

A Hangyának követeléseit megtérítésére kellett összpontosítani. A követelések azonban kevésbé terhelték a magyar államkasszát, szemben a jelentősebb OKH-csoaggal, hiszen túlnyomó részük természetben vagy áruban kompenzálható volt.

Az emlékirat további részében a trianoni békeszerződés rendelkezésre álló jogi lehetőségeit vette számba. A 255. cikkely alapján a szövetkezetek, hasonlóan a biztosítótársaságokhoz, tíz évig eredeti jogi helyzetük szerint működhetnek tovább. Reményt láttak a 198. cikkely értelmében egyfajta status quo ante elv alkalmazására, melyhez azonban az utódállamok szövetkezeti elitjeiben partnerekre kellett volna találni, hogy a hálózataikat a szomszédos országokban fenntartsák. A 248. cikkelyt azért tartotta fontosnak, mert lehetőséget nyitott a Magyar Királyság és a magyar állampolgárok anyagi természetű jogainak rendezésére, kétoldalú vagyonjogi egyezmények megkötésére. A 250. cikkelyt kiemelten fontosnak tekintette. Eszerint a magyar állampolgárok által ellenőrzött társaságok javai, melyek a volt monarchia területén találhatóak, nem kerülhettek lefoglalás, zárlat vagy felszámolás alá. Úgy tűnt, hogy a tartozások kiegyenlítésére a békeszerződés (231. paragrafus) megfelelő megoldásokat nyújtott, hiszen a fizetendő pénznemet az 1918. novemberi állapothoz kötötte, és a jóvátételi bizottság döntéseit vagy a kétoldalú rendezést helyezte kilátásba. Az emlékirat szerzője szerint ezek a szabályozások „nyilvánvalóan tág teret engednek a szövetkezeti kérdésekben való egyezkedésekre.”

A javaslattevő szakember egy optimális és egy kisebb eredményekre épülő tervet vázolt. Az első egy ideális, egyben irreális, a korábbi állapotok visszaállítására támaszkodó helyzettel számolt. A Hangya tehát megtarthatta volna szlovákiai érdekeltségeit, tagszövetkezeteivel a kapcsolata zavartalan lett volna. A magyar jog szerint a teljes ellenőrzési, felügyeleti és irányítási jog megillette volna. A központ a vagyoni követelések és tartozások tekintetében szabad kezét adott volna a tagszövetkezeteinek, miközben a csehszlovák kormány garantálta állampolgárai vagyoni védelmét. A terv számolt a két kormány felügyeleti jogával, mely állampolgáraik vagyoni védelmére szorítkozott volna.

A másik, egy pozíciófeladást előlegező, vagyoni kivonulás gondolatát képviselő terv volt. A központ és a tagszövetkezetek közti pénzügyi kapcsolatok felszámolása, a függő vagyoni kérdések tisztázása során az önálló szerepvállalás jelentőségét hangsúlyozta.

⁶⁰ Az elcsatolt fogyasztási szövetkezetek számára vonatkozólag eltérő számokat közölt. A korábbi adatfelvételekkel összevetve 610 szövetkezetéről érkezett, miközben 1919-ben 665-öt, majd 1922-ben 597-et mutatott ki a Hangya statisztikája.

A likvidálást saját tisztviselői végezték volna. Egy csehszlovák–magyar participációt és anyagi befolyást sugalmazó, a magyarországi felügyeletet bizonyos fokig biztosító megoldás, egy új szövetkezeti központ ötlete is felmerült. A „minden befolyástól mentes saját elhatározásukból érdekeik képviseletére és megvédésére alkalmas” központot a tagszövetkezetek hozták volna létre.

A Hangya ügyei azonban mintha háttérbe szorultak volna. A magyar küldöttség 1921 júniusában Prágában ugyanis csak a csehszlovák területre került egykori magyar hitelszövetkezetek valutáris kérdéseiről folytatott tárgyalásokat. A csehszlovák fél a többi magyar szövetkezeti központ, köztük a Hangya követeléseinek rendezése kérdésében a szlovákiai szövetkezeti központok bevonása mellett állt ki.⁶¹

A Hangya 1921 októberében szerkesztett egy emlékiratot, melyet Edvard Benešnek juttatott el. A követeléseket három sarkalatos pontba foglalták: A trianoni békeszerződés 250. paragrafusának az érvényesítése, tehát a zárgondnokság megszüntetése és kárpótlás a károkért. A 210. számú törvény hatálytalanítása esetén a Hangya végzi a szlovákiai szövetkezetek elszámolását. Saját központ engedélyezése a szlovákiai szlovák és magyar ügyviteli nyelvű szövetkezeteknek.

A Hangya vezetése gazdasági és kereskedelmi érvekkel is megpróbálta alátámasztani a követeléseit. A cseh iparcikkek és egyéb termékek számára a „jómódú” magyarországi községek, ahol tagszövetkezeteik működtek, fontos felvevőpiacot jelenthettek. Megegyezés elmaradása esetén a csehszlovák fél magyar bojkottra számíthatott. A Hangya a szlovákokkal való tárgyalásoktól kategorikusan elzárkózott. Ezeket az ügyeket közvetlenül a prágai illetékesekkel kívánta megtárgyalni. A fennen hangoztatott „barátságos kiegyezéshez” azonban ezek az érvek kevésnek bizonyultak.⁶²

Az emlékirat megszületésének másik mozgatórugója a KSZ egyik kezdeményezése volt. A KSZ felkérte az egykori szlovákiai Hangya szövetkezeteket, hogy hatalmazzák fel őt érdekeik képviseletére a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalásokon. A felhatalmazás az összes jogokra és köteleességekre, az üzletrészekre, tartalékokra, letétekre és egyéb közvetlen vagy közvetett tételekre kiterjedt volna. Ez a lépés a szlovák szövetkezeti központ tárgyalási pozíciójának megerősödését vonta volna maga után, de a Hangya érdekérvényesítését akadályozta.⁶³

A másik oldalon a KSZ 1922 végére, nem utolsósorban a végéhez közeledő csehszlovák–magyar gazdasági és kereskedelmi tárgyalások fejleményeivel szembe-sülve javasolta a két szövetkezeti központ közti kereskedelmi kapcsolatok kialakítását. A terv csupán egy kisebb horderejű üzleti lehetőség felvetéséről szólt, nem a fennálló vagyoni jogi és elszámolási problémák végleges rendezéséről. Ezt a Hangya vezetése is érzékelte, ezért elzárkózott az együttműködéstől.⁶⁴

61 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Értesítés a prágai tárgyalásokról az Orsz. Közp. Hitelszövetkezet részére. Nyulászi János bizalmas jelentése (1921. június 28.)

62 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Balogh Elemér levele a jogügyi osztálynak (1921. október 12.)

63 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, A Központi Szövetkezet körlevelének magyar fordítása (1921. augusztus 11.), Vándor Károly levele az igazgatóságnak (1921. november 25.)

64 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Fedor Houdek levele a Hangya igazgatóságának (1922. december 23.)

A csehszlovák–magyar tárgyalások 1923 tavaszára a fennálló nézetkülönbségek, a régi osztrák–magyar koronában fennálló tartozások és követelések, bonyolult értékpapír- és jelzálogkölcson-kérdések miatt, de alapjaiban véve a valutáris viszonyok negatív hatásai (a magyar korona mélyrepülése) és a továbbra is létező politikai ellentétek miatt megfeneklettek.

A KSZ 1923 tavaszán a nagyszombati kirendeltség végleges felszámolásába fogott. Az adminisztráció iratait, a számadási könyveket és a kézipénztárt a KSZ vette át. A nagyszombati irodát lepecsételték.⁶⁵ A Hangya lépéshátrányba került.

A monarchia és a magyar állam 1918-as felbomlása történelmi sorsforduló, nemcsak társadalom-, gazdaság- és politikatörténeti, kulturális és mentális vonatkozásaiban, hanem szövetkezettörténeti szempontból is. A szövetkezetek és a szövetkezeti központok által korábban kialakított és működtetett hálózatok, nem utolsósorban területiségük és anyagi erejük miatt gyorsan a nemzetépítő elitek érdeklődésének a középpontjába kerültek.⁶⁶

Az államfordulat által kiváltott politikai és gazdasági hatások (új döntéshozó központok, nemzetépítő célok, elkülönülő piac- és vámterületek, pénzreform, valutaszabályozás⁶⁷), általában az utódállamok határozott társadalom- és gazdaságszervező politikája éles cezúrát jelent. Ez a magyar szövetkezeti elit számára történeti szembesüléssel is járt.⁶⁸ A dualizmus korában felülről lefelé kiépített, szervesnek tekintett magyarországi szövetkezeti rendszer 1918 és 1920 folyamán gyökeres átalakuláson ment keresztül. A Hangya, de más magyar szövetkezeti központok által is apolitikusnak, altuista jellegűnek, nemzetiségi szempontból toleránsnak, autonómnak és a szolidáris elvek gyakorlati megvalósulásának, egyáltalán egy szerves fejlődés eredményének látott, és kifelé így is kommunikált szövetkezeti önképen komoly repedések jelentek meg. Ezek az egykor markánsnak hitt identitásépítő elemek az etnikai konfliktusok keresztüzébe kerültek.⁶⁹

65 MNL-OL, H, Z 795, 26. csomó, 94. tétel, Fedor Houdek levelének magyar fordítása (1923. január 30.)

66 A szövetkezeti központokhoz nem csatlakozott szövetkezeteket ezek a kérdések természetesen másképp érintették.

67 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Dr. Kresz Károly feljegyzései.

68 MNL-OL, H, Z 795, 27. csomó, 95. tétel, Emlékirat a Hangya szövetkezeti központ kötelékébe tartozó fogyasztási szövetkezetek helyzetéről a trianoni béke következtében.

69 További kutatásoknak kell tisztáznuk, hogy az 1918 előtti magyarországi szövetkezeti struktúra nemzetépítő jellegű volt-e vagy sem. A Hangya korabeli érvelése szerint nem, éppen hogy társadalomszervező jegyekkel rendelkezett. A szövetkezeteknek szociálpolitikai küldetésük volt, a kulturális munka eszközeinek tekinthetők. A rendszer működtetésében nagy szerepe volt a nagy- és középbirtokosoknak, akik a vidék modernizálását is elősegítették. A központ a helyi elitekkel való szoros együttműködésre törekedett. Tudástranszfert valósított meg (piaci-vállalkozói tudás, ügyintézés, jóléti intézmények). Tőkeerős központok létrehozásával, kommunikációs-szakmai hálók és csatornák (ellenőrök, sajtó) kiépítésével, nemcsak a magyarok gazdasági megszervezése volt a cél, hanem a nemzetiségi területek is fontosak voltak. A kérdéskörrel foglalkozik Vári 2007, 79–112. p.

Az átalakulás, mely egyszerre zajló dezintegratív és integratív erőkkel volt tarkított, a magyar szövetkezeti vezetők számára súlyos dilemmákat vetett fel. A kérdések nemcsak az elszakadt területeken található változatos típusú szövetkezetek jogi, pénzügyi és kereskedelmi helyzetével álltak kapcsolatban, hanem a trianoni Magyarország szövetkezeti rendszerének újragondolásával és újraszervezésével is, illetve a határokon túli újrapozicionálás problémái vetődtek fel.

A Hangya csehszlovákiai vagyonának a kérdése és a régi móltra visszatekintő nagyszombati kirendeltségnek a hányatott sorsa ebbe a folyamatba ágyazódott. A nemzeti-etnikai alapú szövetkezeti rendszerek kialakítása elhúzódó politikai és gazdasági konfliktusokat generált, emellett számos ponton szembekerült a szövetkezeti eszmeiség alapelveivel.

Irodalom

- A Hangya termelő, értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség szövetkezet központja első 25 éve.* Budapest, A Hangya saját kiadása, Nyomatott a Hangya házi-nyomdájában, 1923.
- Dvacet let Ústředního svazu československých družstev 1908–1928.* Praha, Nákladem Ústředního svazu českoslov[enských] družstev, 1928.
- Fabricius, Miroslav–Holec, Roman–Pešek, Jan–Virsik, Oto 1995. *150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry.* Bratislava, Družstevná únia Slovenskej republiky.
- Gaucsík István 2002. A magyar és a német pénzintézetek bankgyesületének megalakulása Csehszlovákiában 1918–1920. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1. sz. 83–105. p.
- Gaucsík István 2004. A nosztrifikáció és a pénzügyi kérdések rendezése a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások tükrében 1920–1930. In Jobbágy István (szerk.): *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez.* Pont, Komárom, 41–70. p.
- Hallon, Ľudovít 2004. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In Bystrický, Valerián–Zemko, Milan (szerk.): *Slovensko v Československu 1918–1939.* Bratislava, Veda, 325–327. p.
- Hanula, Matej 2011. *Za roľníka, pôdu a republiku. Slovenskí agrárici v prvom polčase 1. ČSR.* Bratislava, Historický ústav SAV.
- Kosta, Jiří 1989. Die tschechoslowakische Wirtschaft im ersten Jahrzehnt nach der Staatsgründung. In Lemberg, Hans–Heumos, Peter (szerk.): *Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei und der Ostmitteleuropa. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 24. bis 26. november 1989.* München, Oldenbourg, 63–66. p.
- Schandi Karoly 1938. *A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei.* Budapest, Patria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság.
- Statistická příručka Republiky Československé I.* Praha, Státní úřad statistický, 1920.
- Šouša, Jiří 1995. Rašínova měnova reforma v roce 1919 (1920). In *Měnové systémy na území českých zemí 1892 – 1993. Sborník z konference v Opavě 22. a 23. března 1994.* Opava – Praha, Ústav historie a muzeologie Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity Opava, Česká národní banka Praha, 53–61. p.
- Vári András 2007. Nemzetek, szövetkezetek – és kutatóik. *Regio*, 2. sz. 79–112. p.

ISTVÁN GAUCSÍK

IN TERMS OF COOPERATIVE AUTONOMY. ADVOCACY STRATEGIES OF THE HANGYA COOPERATIVE IN CZECHOSLOVAKIA (1919–1923)

The study deals with a barely examined aspect of the history of the Hungarian cooperative movement, with the interests of the Hangya cooperative centre in Czechoslovakia, but most of all with the fate of the blocked or illegally confiscated Slovakian property and the Trnava office of Hangya. The subject of examination was the issue of the integration of cooperatives during the period between 1919 and 1923. After the First World War, nation-based cooperative systems were established in the successor states. This nation-building strategy came face to face with the cooperative architecture of the dual monarchy, in this case, of the tradition of the historical Hungary. The author, leaning on archival sources, analyses the advocacy policy of the management of Hangya against the separative Slovak cooperative ambitions. He devotes special attention to the unsuccessful Slovak–Hungarian cooperative negotiations and the applied tactics. He examines the wide-ranging issue of the Hangya property in Czechoslovakia, one of the main topics of the Czechoslovak–Hungarian economic negotiations in the years 1921–1923. The development of the nation- and ethnicity-based cooperative systems induced serious political and economic conflicts. The nationalistic cooperative policy conflicted the basic principles of the cooperative ideology in several points.

POPÉLY ÁRPÁD

FEJEZETEK A SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG 1945 UTÁNI TÖRTÉNETÉBŐL

Fórum Kisebbségkutató Intézet

A standardizálás mint nyelvvalakítő tevékenység¹

ISTVÁN LANSTYÁK
Standardization as a language management activity

811.511.141
81`24
81`26
81`27

Keywords: standard, standardization, standard ideology, codification, koineization, variation, dialect, register.

Bevezetés

Dolgozatomban a nyelvi standardizáláshoz köthető nyelvvalakítő tevékenységeket² mutatom be. Bevezetésképp a „standard” háromféle felfogását ismertetem: az egyik szerint a standard eszményi nyelvváltozat, a másik szerint egy sajátos (hegemón) helyzetben lévő dialektus, a harmadik szerint „ötölmény”, olyasvalami, ami a valóságban nem létezik, csak az emberek fejében. Ezután a standardnak három olyan sajátosságról beszélek röviden, melyek segítségével a standard egyértelműen elkülöníthető más nyelvváltozatoktól: a szabályozottságról, a sokfunkciójúságról és a nagyfokú ideologizáltságról. Dolgozatom érdemi részében a „standardizálás” fogalmát igyekszem jobban körüljárni, jellemezve a standardizálás körébe vonható nyelvvalakítési eljárásokat. Ilyenek a kiválasztás és az elsődleges kodifikálás, a fejlesztés, a nyelvművelés, a standardista diskurzus, a standard nyelvi mintadiskurzusok létrehozása, a standard elsajátítása, ill. tanulása, a standard terjesztése, valamint a diskurzusalakítás. Ezekon kívül szót ejtek még a koinésodásról is, mivel az is összefüggésbe hozható a standardizálással, mint annak lehetséges előzménye.

- 1 Az írásom alapjául szolgáló kutatások a "Slovenčina v kontexte viacjazyčných spoločností na Slovensku" című APVV-projekt (a szerződés száma APVV-0869-12) támogatásával folynak a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén. Itt köszönöm meg Sebők Szilárd értékes észrevételeit.
- 2 Nyelvvalakítás a metanyelvi tevékenység egyik válfaja. A metanyelvi tevékenységet akkor nevezzük nyelvvalakításnak, ha a célja vagy *egyik* célja az írott és beszélt nyelvi diskurzusoknak, ill. magának a nyelvi rendszernek, valamint a különféle nyelvváltozatoknak a kisebb-nagyobb mértékű megváltoztatása, továbbá a nyelvnek vagy a nyelv egyes változatainak a létrehozása, ill. elterjesztése a nyelvhasználat új színterein, sokszor egy másik nyelv vagy nyelvváltozat rovására (l. Lanstyák 2007b, 2008).

A „standard” értelmezése

A standard nyelvváltozatnak három jellegzetes felfogásával találkozhatunk a szakirodalomban: (1) tekinthetünk úgy a standardra, mint egy eszményi, valójában nem létező, de célként elvileg elérendő nyelvváltozatra; (2) mint reálisan létező, valamely konkrét társadalmi réteghez – rendszerint a társadalmi elithez – köthető, de az egész nyelv-közösségre „ráoktrojált” nyelvváltozatra; (3) végül pedig láthatunk a nyelvi standardban pusztán egy ideológiai konstruktumot, melynek valóságos léte nincs ugyan, mégis befolyásolja az emberek nyelvhasználatát (néhány további felfogására l. Armstrong–Mackenzie 2013, 5–27. p.). E felfogások más-más ideológiákon és elméleti feltevéseken alapulnak, s mindegyik segít abban, hogy megértsük azt, hogy valójában mi is történik akkor, amikor az emberek abban a hitben élnek, hogy ők egy standard nyelvváltozatot használnak, tanulnak, tanítanak, kodifikálnak, standardra javítanak egy szöveget, vagy intézkedéseket hoznak annak érdekében, hogy a standard pozícióját megerősítsék, esetleg gyöngítsék.

1. A standard mint eszmény („standard a magasban”)

Vannak szakemberek,³ akik a standardra mint eszményre tekintenek. Úgy gondolják, hogy a standard nemcsak funkcióit, hanem nyelvi jellegét tekintve is fölötte áll az összes többi nyelvváltozatnak: egyedülállóan gazdag, kiművelt, szilárd, de ugyanakkor rugalmas, a folytonos tökéletesedés irányába haladó nyelvváltozat (az ilyen megközelítésű magyar irodalomban: „belső nyelvtípus”). Különösen azok gondolkodnak így, akik fontosnak tartják a standard nemzeti-reprezentációs funkcióját, azaz a standard nyelvváltozatot úgy tekintik, mint amely az egész nyelvet, a nyelv által pedig az egész nemzetet, sőt magát a (nemzet)államot reprezentálja (vö. Bartsch 1985, 38. p.; Gal 2006a, 15. p.; Hübschmannová–Neustupný 1996, 89. p.; Woolard–Schieffelin 1994, 60. p.).

A standardnak a nemzetet szimbolizáló funkciója nemcsak a többi változaténál magasabb presztízséből és státuszából fakad, hanem abból az elgondolásból is, hogy ez a nyelvváltozat fejezi ki legjobban az adott etnikum sajátos gondolkodásmódját, lelki világát, történelmét és jelenét. Mi sem természetesebb hát, hogy ez a különlegesen értékes nyelvváltozat a beszélők számára beszédtevékenységük mintájaként szolgál, olyan eszményként, melyre a tényleges kommunikációban törekedni kell, még ha ezt ritkán sikerül is teljes mértékben elérni.

E nyelvváltozat nemzeti-reprezentációs funkciójából adódik, hogy szuperlatívuszokban szokás – és illik – beszélni róla: a standard dicsérete valójában „a nyelv” és azzal együtt „a nemzet” és a haza dicsérete. A standardnak – pontosabban a standarddal azonosított nyelvnek – az ilyen „felmagasztalása” nem korlátozódik a szakemberekre, hanem kiterjed az írókra, közéleti személyiségekre, sőt a közemberekre is. A standardnak ehhez a felfogásához kapcsolódik a nyelv kultikus tisztelete, istenként való imáda-

3 Nálunk l. pl. Bárczi 1974, 23–25. p.; Benkő 1960, 222. p., 1988, 22. p.; Gáspári 1978, 6–8. p.; l. még Balázs 2000.

ta (l. alább). A nyelvi bálványimádás szerves része az adott közösség kultúrájának. Aki ebben nem vesz részt, annak a nemzeti kötődése, sőt állampolgári lojalitása legalább is gyanús.

A standardnak ehhez a felfogásához számtalan nyelvi ideológia kapcsolódik; egyik markáns csoportjukra a „nyelvi standardizmus” címkével lehet utalni; alább az ide tartozó ideológiákat – más, a standardhoz és a standardizáláshoz kapcsolódó ideológiákkal együtt – részletesebben is áttekintjük.

2. A standard mint sajátos helyzetű rétegnyelv („standard a földön”)

Más szakemberek⁴ a standardban egy reális, ténylegesen létező nyelvváltozatot látnak, amely elvben „az egész nemzet” tulajdona, gyakorlatilag viszont elsősorban egy bizonyos társadalmi osztályhoz köthető, többnyire a társadalmi, kulturális, műveltségi vagy hatalmi elithez, amely ezt a nyelvváltozatot anyanyelvként sajátítja el, s amely társadalmi presztízsénél, valamint gazdasági, politikai, kulturális stb. hatalmánál fogva közvetlenül vagy közvetve dönt arról, mely nyelvi formák helyesek, s melyek helytelenek. A hatalom birtokosai olyan állapotokat teremtenek, hogy a standardra az egész nyelvközösségnek szüksége legyen, ezzel pedig előnyös helyzetbe kerülnek a többi társadalmi réteggel szemben, melyeknek tagjai ezt a nyelvváltozatot csak kemény munka árán tudják megtanulni. Az így felfogott standard presztízsének nem belső tulajdonságai a forrása, bár a látszat azt mutatja, hanem a társadalmi elithez és ezáltal a hatalomhoz való kapcsolódása.

E felfogás hívei a standardot dialektusnak tekintik, azt a tényt hangsúlyozva ezzel, hogy tisztán nyelvi szempontból a standard nem „jobb” vagy „tökéletesebb” más dialektusoknál, legyen szó akár nyelvjárásokról, akár szociolektusokról, ezektől csupán státuszában és funkcionális hatókörében különbözik. A standardról így gondolkodó szakemberekből hiányzik a standardhoz való olyasféle érzelmi viszonyulás, amelyet az előző felfogásnál láttunk, e nyelvváltozat kiválóságának és egyedülállóságának hangsúlyozása. (Az előző pontban említett megközelítés híveinek számára a standardot dialektusnak nevezni botrány.)

E felfogáshoz is kapcsolódnak nyelvi ideológiák, elsősorban olyanok, amik szemben állnak a nyelvi standardizmussal.

3. A standard mint ötlmény („standard a fejekben”)

Végül a kutatók egy része⁵ a standardot – akárcsak magát a „nyelvet”, a „nyelvváltozatot”, a „dialektust”, a „regisztert” stb. – ötlménynek (ideológiai konstruk-

4 Pl. Bartsch 1985, 37–38. p.; Coupland 2010, 60. p. és *passim*; Deumert–Vandenbussche 2003b, 458. p. és *passim*; Dolník 2010a, 140–146. p., 242–243. p.; Haugen 1966/1998, 23. p.; Kerswill 2006; Trudgill 1999; l. még 1992/1997, 18. p., 2003, 35. p.; vö. még Armstrong–Mackenzie 2013, 5. p. és *passim*.

5 L. pl. Garrett–Selleck–Coupland 2011, 58., 60. p.; Moschonas 2009; Szilágyi 2004, 71. p. és *passim*; vö. még Armstrong–Mackenzie 2013, 5. p.; Milroy 2007, 134. p.

tumnak, ideologikumnak) tekinti. E kutatók szemében a nyelv és annak bármely változata, így a standard is, Szilágyi kifejezésével élve, „mondva csinált” dolog, amely azáltal létezik, hogy beszélünk róla (1996, 56. p. és *passim*; l. még Woolard–Schieffelin 1994, 64. p.). Az így felfogott „standard” olyasvalami, ami „a valóságban” nem létezik, mégis van hatalma arra, hogy befolyásolja a konkrét diskurzusok megvalósulását (azaz a nyelvi eszközök kiválasztását), a különféle lakossági rétegekben, ill. beszédhelyzetekben más-más mértékben. Ebben a felfogásban a standardizálás nem más, mint ideológiai harc (Garrett–Selleck–Coupland 2011, 58. p.).

Ideológiai szempontból azokat a kutatókat, akik a nyelvet, azon belül pedig a standardot ötlömenynek tekintik, leginkább azzal tudjuk jellemezni, hogy a standardizmuson kívül határozottan elutasítják a reifikacionizmus és a varietizmus nyelvi ideológiáját is.

A standard jellegadó sajátosságai

Bár jómagam a standarddal kapcsolatosan leggyümölcsözőbbnek a harmadik felfogást érzem, ezt most mégsem érvényesíthetem, mivel ahhoz először dekonstruálnom kellene számos, a társasnyelvészetben rutinszerűen használt fogalmat. Erre e dolgozat kereti közt nyilvánvalóan nincs lehetőség. Éppen ezért a továbbiakban a társasnyelvészet hagyományos fogalomrendszerét fogom használni, bízva abban, hogy amit elmondok, annak jó része érvényes marad és elmondható lesz egyszer egy olyan keretben is, amely fogalomrendszerét nem ideologikumokra, hanem ténylegesen megfigyelhető jelenségekre (azaz alapvetően a beszélők nyelvi viselkedésére és az általuk létrehozott nyelvi produktumok jellegzetességeire) építi.

A hagyományos felfogás előnye, hogy követésével könnyebb kapcsolódni a standarddal és standardizálással kapcsolatos eddigi szakirodalomhoz, mivel nincs szükség ennek átértelmezésére. A szakirodalomban a standard nyelvváltozatnak két jellegadó sajátosságát szokták említeni: az egységességet és a sokfunkciójúságot. Jómagam az egységesség helyett inkább a standard szabályozottságát emelném ki alaptulajdonságként. A szabályozottságon és a sokfunkciójúságon kívül harmadikként a standard nagyfokú ideologizáltságát is hozzáadnám a standard jellegadó sajátosságaihoz. Eddigi vizsgálataim alapján ugyanis úgy látom, hogy a standardot e három tulajdonsága különíti el leginkább más nyelvváltozatoktól: nemcsak a regiszterektől, hanem a dialektusoktól, így pl. a nyelvjárásoktól, sőt még a standardhoz nyelvi szempontból látszólag hasonló koinétól is.⁶

1. Szabályozottság

Szabályozottságon a formális standard normájának egyéb nyelvváltozatokénál szigorúbb körülhatároltságát, valamint „láthatóbb” és bizonyos kontextusokban többé-

6 A továbbiakban a standarddal kapcsolatban elmondottak elsősorban a standard nyelvváltozat formális stílusváltozataira érvényesek, a nem formális írott és beszélt nyelvi standardra nem, ill. csak kevésbé.

kevésbé kötelező voltát értjük; ennek következtében a formális standardnak más dialektusokkal összehasonlítva élesebbek a határai, s nagyobb a stabilitása. Az élesebb határok azt jelentik, hogy a standard formális közegben kevésbé közveleges, mint más nyelvváltozatok, azaz kevésbé keveredik más nyelvváltozatokkal. A stabilitás abban nyilvánul meg, hogy a standardban lassúbbak, ill. rendezettebbek a változási folyamatok, mint más nyelvváltozatokban.

A fentieket társasnyelvészeti szempontból úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a formális standard „beszabályozása”, mondhatni „megregulázása” a nyelvi változatosság mértékének csökkentésére irányul, ami aztán ún. rugalmas stabilitáshoz vezet.⁷ Ez az oka annak, hogy a szakirodalom nem a szabályozottságot emeli ki, hanem a nyelvi változatosság alacsony fokát, a standard „egységességét”, ám a norvég nyelvre gondolva, melynek mindkét standardjában nagyszámú váltakozó hang- és alaktani forma található (l. pl. Vonen 2012), a szabályozottság (kodifikáltság) lényegibbnek tűnik az egységességnél.

A szabályozásnak és a norma „láthatóbbá” tételének fő eszköze a nyelvi kodifikálás, azaz a standard nyelvváltozat szókincsének és nyelvtani rendszerének rögzítése normatív erejű kiadványokban a standard megszilárdítása, továbbá társadalmi elismerése, ill. a meglévő elismertség növelése céljából (l. még alább).

2. Sokfunkciójúság (polifunkcionalizmus)

A modern társadalmakban számtalan olyan nyelvhasználati színtér, ill. tevékenység létezik, amelyet a beszélők nagy része elválaszthatatlanul a standard nyelvváltozattal kapcsol össze. A standard sokkal többféle funkcióban használatos, mint más dialektusok. Ezt a jegyét nevezzük sokfunkciójúságnak vagy más műszóval funkcionális differenciáltságnak. Nyelvi szempontból a standard sokfunkciójúsága különféle regiszterek, stílusok, szövegtípusok és műfajok meglétében nyilvánul meg (l. még alább), melyek a standard nyelvváltozathoz kötődnek (Theses 1929/1983, 91. p.). Bár (nyelvtanilag) a többi dialektus is alkalmas volna mindazoknak a tartalmaknak a hordozására, amiket a standard hordoz, azaz bármelyik dialektusnak létrejöhetnének olyan regiszterei, stílusai, mint a standardnak, bármelyik dialektusban létrejöhetnének olyan típusú és műfajú diskurzusok, mint amilyenek a standardban jönnek létre, erre általában mégis csak kivételesen kerül sor. A beszélők a többi dialektust általában nem érzik e tartalmak adekvát hordozóinak.

A nyelv maximális funkcionális differenciáltságának egyik eredménye a teljes nyelvi függetlenség vagy nyelvi autonómia, vagyis az az állapot, amikor az adott nyelv minden anyanyelvi beszélője minden kommunikációs szükségét képes az anyanyelvén betölteni. Az ilyen nyelvközösség tagjai nem szorulnak rá arra, hogy bizonyos

⁷ A változatosság visszaszorítására, az „egységességre” l. pl. Coupland 2007, 42. p.; Hübschmannová-Neustupný 1996, 88–89. p.; Milroy 2001, 531., 545. p.; Romaine 2007, 687. p. A rugalmas stabilitásra l. Mathesius 1932; l. még Garvin 1993/1998, 91. p.; Hübschmannová-Neustupný 1996, 88. p.; Theses 1929/1983, 108. p.; vö. még Bartsch 1985, 33. p.

beszédhelyzetekben (pl. amikor szaknyelvi kommunikációt folytatnak), más nyelvet használnak. Ezt a maximális funkcionális differenciáltságot csak kevés standardizált nyelv éri el, a legtöbb nyelv annak ellenére, hogy létezik standard változata, heteronóm marad, pl. hiányzik belőlük a szaknyelvi regiszterek egy része (az autonómiára és heteronómiára I. Chambers–Trudgill 1998, 9–11. p.; Trudgill 1992/1997, 11., 29., 58. p.; 2003, 12. p.).⁸

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a maximális funkcionális differenciáltság avagy funkcionális univerzalizmus nem a *standardnak* a sajátja, hanem a *nyelv egészéé*, ugyanis a nemstandard nyelvváltozatok is töltenek be olyan funkciókat, amiket a standard nem (Starý 1990; 1995, 34–35., 129. p.).⁹

3. Nagyfokú ideologizáltság

Nyilvánvaló tény, hogy a standard nyelvváltozathoz – létrejöttének és működésének sajátágaiból, valamint a modern társadalmakban betöltött szerepéből következően – jóval több nyelvi ideológia kapcsolódik, mint más nyelvváltozatokhoz; különösen igaz ez a föntiek közül az elsőnek említett felfogásra, a „standardra a magasban”. Ezek az ideológiák fontos szerepet töltenek be az ún. standard nyelvi kultúrákban (a fogalomra I. Milroy 2001, 530. p.; magyarul Szabó 2012, 18–21. p.; I. még Silverstein 1996, 284–285. p. és *passim*), melyek közé tartozik a magyar nyelvközösség kultúrája is. A következőkben röviden összefoglalom a standarddal és standardizálással kapcsolatos nyelvi ideológiák közül a fontosabbakat, a magyar nyelv művelő irodalom két reprezentatív kiadványának, a Nyelv művelő kézikönyvnek és a Nyelv művelő kézisztárnak (NyKk. I–II. 1980–1985, NymKsz.² 2005) a szemléletéről szóló korábbi munkáim alapján (I. pl. Lanstyák 2007a, 2008, 2009b, 2010), felhasználva a standarddal és standardizálással kapcsolatos, fontosabb már hivatkozott irodalmat is.¹⁰

Mint általában a nyelv alakításnak, a standardizálásnak is az a meggyőződés az ideológiai alapja, hogy a nyelv egy jól megragadható, létező „dolog” (nyelvi reifikacioniz-

8 A standardizáltságnak számos fokozata van, például aszerint, hogy milyen szövegtípusok léteznek az adott nyelven, milyen témákról lehet az adott nyelven írni, és milyen kidolgozottsági szinten lehet ezt megtenni. Hasonlóképpen abban is nagy különbségek vannak a standard nyelvek között, hogy a kodifikáltságuk milyen jellegű, ill. mértékű (mindezekre I. Wolck 1991, 45. p.).

9 Ennek a ténynek a fel nem ismerése lehetett Starý szerint az egyik oka annak, hogy a széles körben elismert cseh nyelv művelés-elmélet a gyakorlatban mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

10 A terjedelmi korlátok miatt nincs rá mód, hogy a dolgozatomban említett nyelvi ideológiákat jellemezzem, az egyes ideológiák rövid meghatározásai azonban könnyen hozzáférhetőek az interneten (Lanstyák 2015; vö. még Androutsopoulos 2010; Bartsch 1985, 38., 41. p.; Coupland 2010; Deumert–Vandenbussche 2003b, 461–464. p.; Dolník 2010a, 138–139., 242–244. p., 2010b, 147–203. p.; Elspaß–Maitz 2012, 174. p. és *passim*; Elspaß–Niehaus 2014, 48. p.; Gal 2006a, 2006b; Lippi-Green 1994, 166–171. p., 2004, 292–297. p.; Milroy 2001, 535. p., 2007; Milroy 2001, 63. p.; Milroy–Milroy 2012, 2. p.; Starý 1995, 113–114. p.; Woolard–Schieffelin 1994, 60–61., 64–65. p.).

mus), egy olyan eszköz, amely a társadalomban nagyon fontos funkciókat tölt be (nyelvi instrumentalizmus), s amely ugyanakkor – más eszközökhöz hasonlóan – nem tökéletes (nyelvi deficitizmus). Ezért van szükség arra, hogy a nyelvi változási folyamatokat az ésszerűség jegyében (nyelvi racionalizmus) befolyásoljuk (nyelvi intervencionizmus), s ezáltal elérjük, hogy a nyelv jobban megfeleljen a vele szemben támasztott követelményeknek, különösen fő funkciójának, a hatékony közlés biztosításának (nyelvi kommunikacionizmus, nyelvi kommodizmus, nyelvi effektivizmus), s így a kommunikáció egyre tökéletesebb eszközévé váljon (nyelvi utópizmus).

Az említett célok eléréséhez szükség van többek között a nyelv szókincsének és rendszerének rugalmas megszilárdítására (nyelvi stabilizmus); ennek eszköze a nyelvi sokféleség visszaszorítása (nyelvi homogenizmus; nyelvi invariabilizmus, nyelvi monoformizmus), valamint a nyelvi változások fékezése, például az új jelenségek egy részének a kodifikációból való kizárása által (nyelvi konzervativizmus). A kodifikálással biztosítani lehet, hogy a standard jól elkülönüljön a többi nyelvváltozattól (nyelvi distinkcionizmus, nyelvi varietizmus, nyelvi alligizmus), s így lehetővé váljon a nyelv helyes használata (nyelvi kodifikacionizmus), ami minden igényes közlés alapkövetelménye (nyelvi korrekcionizmus). A standardizálás eme nemes munkájára a nyelv és a kommunikáció kérdéseihez leginkább értő nyelvészek és más szakemberek a legalkalmasabbak (nyelvi expertizmus), akik szakértelmüknél fogva képesek eldönteni, mi helyes a nyelvben és mi nem (nyelvi autonomizmus, nyelvi platonizmus), mi jó „a nyelvnek” és mi nem (nyelvi reifikacionizmus, nyelvi organicizmus).

Az ilyen fejlesztés – bár az egész nyelvre kihatással van – rendszerint egyetlen nyelvváltozatra, a standardra irányul (nyelvi standardizmus). A standard mind nyelvi, mind társadalmi szempontból különleges jelentőségű. Nyelvi szempontból azért, mert más nyelvváltozatoknál gazdagabb, fejlettebb, helyesebb, sőt logikusabb és szebb (nyelvi excellentizmus, nyelvi deficitizmus). A standard a nyelv egészét egymagában reprezentálja (nyelvi totemizmus, nyelvi homogenizmus, nyelvi alligizmus); más nyelvváltozatoktól jól elkülönül (nyelvi distinkcionizmus), sőt fölöttük áll (nyelvi hierarchizmus). Nemcsak „helyesebb” más nyelvváltozatoknál, hanem egyenesen „ő” a helyes ség letéteményese (nyelvi autonomizmus; nyelvi platonizmus).

Társadalmi szempontból a standard különleges jelentőségét az adja, hogy a társadalmi (előre)haladás nélkülözhetetlen eszköze, mind az egyén, mind az egész társadalom számára (nyelvi progresszizmus). Ezenkívül a standard nyelvváltozat a nyelv és a nemzet szoros kapcsolatából következően (nyelvi etnolingvizmus) magát „a nemzetet” reprezentálja (nyelvi identizmus, nyelvi totemizmus), és így egyedülálló nemzeti érték (nyelvi axiologizmus; nyelvi szingularizmus, nyelvi nacionalizmus), amely megkülönböztetett tiszteletet, sőt hódolatot érdemel (nyelvi fetisizmus). A beszélő a standard használatával és „ápolásával” nemzeti érzelmeit (nyelvi etnoidentizmus), sőt a nemzet és az állam szoros kapcsolatából (nyelvi etatizmus) következően hazafiságát (nyelvi patriotizmus) is demonstrálja.

A beszélő egyén számára (első) nyelvének különleges értékét azt adja, hogy az az ő „édes anyanyelve”, amely egyedülálló és pótolhatatlan az életében (nyelvi maternizmus). Ilyen körülmények közt érthető, hogy a standard elsajátítása, használata, ápolása, őrzése és védelme minden ember és minden nyelvközösség erkölcsi kötelessége (nyelvi moralizmus); aki nyelve ellen vétkezik, az nemzete, sőt hazája ellen is vétkezik

(nyelvi organicizmus, nyelvi etnoidentizmus, nyelvi etatizmus). Ezért a standardizálás akkor lehet sikeres, ha a standard elsajátítását erkölcsi neveléssel kapcsoljuk össze (nyelvi pedagógizmus).

A standard nem ismerete, azaz a „helytelen beszéd mód” azon kívül, hogy a beszélő nemzeti érzésének és hazafiságának hiányosságáról árulkodik, műveletlenségre, ill. alacsonyabb iskolázottságra (nyelvi doktizmus), továbbá gyöngébb anyanyelvi tudásra (nyelvi kompetencionizmus), sőt alacsonyabb intelligenciára (nyelvi mentalizmus) is vall. Az embernek még a saját anyanyelvét is tanulnia kell, s tudatosan, nagy gonddal és odafigyeléssel kell használnia (nyelvi monitorizmus). A „helytelen beszéd mód” mintegy nyelvi gettóba zárja a beszélőt (nyelvi gettoizmus), s megakadályozza, hogy a társadalomban megfelelő módon tudjon érvényesülni (nyelvi progresszizmus). A standard használata ellenben biztosítja az állampolgárok jogegyenlőségét (nyelvi ekvitzizmus, nyelvi univerzalizmus).

Mindezen okoknál fogva az államnak fontos feladata a nyelvvédelem, ami elsősorban a standard nyelvváltozat védelmét jelenti, olyan körülmények biztosítását, hogy a standard zavartalanul fejlődhesen (nyelvi protektivizmus); ennek hiányában előfordulhatna, hogy a nyelv romlásnak indul (nyelvi dekadentizmus, nyelvi defektivizmus, nyelvi destruktivizmus, nyelvi organicizmus). A különleges odafigyelést az is indokolja, hogy napjainkban egyre növekszik a társadalmak nyelvi kiszolgáltatottsága, s így fontos feladat biztosítani, hogy a standard megfeleljen a modern kor kihívásainak (nyelvi dependentizmus). Ezért a standardot terjeszteni kell más nyelvváltozatok rovására is (nyelvi asszimilacionizmus), hogy visszaszoruljanak azok a nyelvváltozatok, amelyek e feladat ellátására nem annyira alkalmasak (nyelvi deficitizmus); ehhez akár jogi eszközöket is indokolt lehet igénybe venni (nyelvi despotizmus). A standard terjesztése nemcsak a nyelvközösségen belül indokolt, hanem az ország egész területén (nyelvi etatizmus, nyelvi szuverenizmus), akár a kisebbségi nyelvek rovására is (nyelvi nacionalizmus; nyelvi majoritizmus; nyelvi monolingvizmus).

Nem elegendő, ha a „nyelvvédelem” csak abból áll, hogy az állam jogi úton és más eszközökkel a standard „fejlődéséhez” a megfelelő feltételeket biztosítja: ezen túlmenően a korpuszalakításra is ki kell terjednie, hogy a nyelvbe ne kerüljenek be a nyelvhasználat helytelenségei (nyelvi performancionizmus), ha pedig már esetleg bekerültek volna, kiszoruljanak belőle (nyelvi defektivizmus). Így például védeni kell a nyelvet más nyelvek hatásától (nyelvi purizmus, nyelvi monolingvizmus, nyelvi szuverenizmus), de olykor az újabb belső fejleményektől is (nyelvi konzervativizmus, nyelvi domeszticizmus), amelyek nemegyszer az igénytelen beszéd mód termékei (nyelvi perfekcionizmus).

A neologizmusok, legyenek azok akár belső fejlemények, akár kontaktusjelenségek, nemcsak hogy nehezítik a megértést (nyelvi percepcionizmus) és a hatékony kommunikációt (nyelvi effektivizmus, nyelvi kommunikacionizmus, nyelvi kommodizmus), hanem olykor rendszeridegenek is (nyelvi szisztemizmus), máskor jelentésük bizonytalansága miatt veszélyeztetik a közlés pontosságát (nyelvi egzaktizmus). A korábban is meglévő szavak és nyelvtani elemek új jelentései is zavart okozhatnak (nyelvi izomorfizmus). Hangalak tekintetében is nemegyszer problémák vannak velük: nehéz a kiejtésük (nyelvi fonetizmus), ezenkívül helyesírási problémákat is okoznak (nyelvi ortografizmus, nyelvi graficizmus). Az is előfordul, hogy egy-egy idegen szót sokan eltorzult

hangalakban használják (nyelvi originalizmus), nyelvi műveletlenségükről adva így tanúbizonytságot (nyelvi kompetencionizmus).

Az idegen eredetű, ill. a belső keletkezésű nyelvi formák egy részének használata nemcsak a beszélőre nézve hátrányos, hanem a nyelvre nézve is (nyelvi reifikacionizmus, nyelvi organicizmus), mivel az ilyen formák nemkívánatos nyelvi változásokhoz vezethetnek (nyelvi dekadentizmus). Vannak olyan formák, amelyek egyszerűen csak fölöslegesek, mert nem hoznak a nyelvbe semmi többletet a hagyományos kifejezőeszközökkel összehasonlítva (nyelvi necessizmus, nyelvi invariabilizmus, nyelvi homogenizmus). Nyelvünk egyébként is olyan gazdag és fejlett, hogy nem szorul rá arra, hogy más nyelvekből kölcsönözzön elemeket vagy nyelvi formákat (nyelvi szufficientizmus, nyelvi effabilizmus). Ráadásul előfordulhat, hogy az idegen elemek vagy belső keletkezésű neologizmusok kifejezetten károsnak bizonyulnak a nyelvre nézve (nyelvi damnificizmus), például azért, mert kiszorítják a hagyományosan használt, belső keletkezésű formákat (nyelvi extrudizmus).

Az idegen nyelvi elemek – és még inkább nyelvi formák (pl. tükörfordítások, nyelvtani jelenségek) – nemcsak a nyelvműködés szempontjából jelentenek veszélyt a standardra, sőt a nyelv egészére nézve, hanem azért is, mert hatásuk folytán megkophatnak a nyelv ősi sajátosságai (nyelvi ancientizmus), jellegzetes kifejezőmódjai (nyelvi idiomizmus), s így a nyelv nemcsak hogy veszít természetességéből (nyelvi naturizmus), szépségéből (nyelvi dekorizmus) és kifejezőerejéből (nyelvi expresszvizmus), hanem az a képessége is sérül, hogy tükrözze beszélőinek sajátos gondolkodásmódját, „észjárását” (nyelvi relativizmus, nyelvi szingularizmus), és kifejezzen valamit a nyelv és a nemzet „esszenciájából” (nyelvi karakterizmus, nyelvi autentizmus). A nagyfokú idegen nyelvi hatás, különösen ha a nyelvtani rendszerben is érvényesül, rendszerbomlást idézhet elő (nyelvi dilaborizmus), sőt akár a nyelv elhagyásához, nyelvcseréhez is vezethet (nyelvi relinkvizmus).

A standardot nemcsak az idegen nyelvekből származó elemektől és formáktól kell védeni, hanem a kevésbé iskolázott beszélők nyelvéből származó elemektől és formáktól is, mert azok nemegyszer a nyelvromlás termékei (nyelvi defektivizmus), és rombolják a beszélők ízlését, a közléseket pedig igénytelené teszik (nyelvi docilizmus, nyelvi elitizmus, nyelvi elegantizmus, nyelvi perfekcionizmus). A helyes nyelvhasználat mércéje nem lehet pusztán az érintett nyelvi elemek és formák elterjedtsége, hanem az is számít, hogy kik használják őket: például a szépirodalom nagyjai által szentesített nyelvi formák nyilvánvalóan sokkal értékesebbek, mint azok, melyek az újabb időkben a beszélők tudatlansága miatt kerültek be a nyelvbe (nyelvi belletrizmus, nyelvi legitimizmus, nyelvi konzervativizmus, nyelvi szkriptizmus).

Hiba volna azonban azt gondolni, hogy csak az iskolázatlan beszélők árthatnak a nyelvnek (nyelvi destruktivizmus); sok nyelvi vétséget követnek el például a hivatalnokok is, amikor fontoskodó stílusban (nyelvi aformalizmus), mesterkélten (nyelvi normalizmus, nyelvi naturizmus), körülményesen, terjengősen (nyelvi szimplicizmus, nyelvi szintetizmus, nyelvi brevizmus), személytelenül (nyelvi perszonalizmus) fogalmaznak, szaknyelvi zsargon használatával nehezítve a megértést (nyelvi antizsargonizmus, nyelvi percpacionizmus). Azt se felejtjük el, hogy bár az iskolázott városi beszélők nyelvhelyesség tekintetében általában előtte járnak az iskolázatlan falusi beszélőknek (nyelvi elitizmus, nyelvi urbanizmus), idegennyelv-ismeretük miatt több a beszédükben az ide-

genszerűség (nyelvi purizmus), beszédük kevésbé természetes (nyelvi naturizmus), mint az idegen nyelvek hatásának kevésbé kitett, egy romlatlanabb nyelvet őrző falusi beszélőké (nyelvi ruralizmus). Akadnak olyan nyelvhelyességi problémák is, amelyek egyformán érintik a művelt és műveletlen beszélőket; ilyen például az udvariatlan, sőt trágár beszédmód terjedése (nyelvi decentizmus, nyelvi antiobszcenizmus).

A bemutatott nyelvi ideológiák közül azokat, amelyek közvetlenül a standard nyelvváltozat jellegével és szerepével kapcsolatosak, átfogóan nyelvi standardizmusnak nevezzük; a nemzetközi irodalomban a kétértelmű „standard ideológia” a nevük (l. pl. Milroy 2001, 2007). Külön csoportként különíthetők el azok a nyelvi ideológiák, amelyek a standard nyelvváltozat kodifikálásában, ill. általában a nyelvhelyességgel kapcsolatos döntésekben játszanak szerepet, egyebek közt annak eldöntésében is, hogy konkrét közlésekben mely nyelvi elemek és formák minősülnek „helyesnek”, azaz standardnak. Ezeket az ideológiákat nyelvhelyességi ideológiáknak nevezzük (l. Lanstyák 2010, 2011a).

A főttebb már említett ideológiák számottevő része is besorolható a nyelvhelyességi ideológiák közé, még ha sokuk más típusú standardista diskurzusokban is szerepet kap, nem csak a nyelvhelyességi ítéletekkel kapcsolatosakban. Ilyen a nyelvi aformalizmus, anciantizmus, antizsargonizmus, autentizmus, belletrizmus, brevizmus, dekorizmus, docilizmus, domeszticizmus, effektivizmus, egzaktizmus, elegantizmus, elitizmus, expertizmus, expresszivizmus, fonizmus, graficizmus, homogenizmus, idiomizmus, invariabilizmus, izomorfizmus, kodifikacionizmus, konzervativizmus, legitimizmus, monitorizmus, monolingvizmus, moralizmus, naturizmus, originalizmus, ortografizmus, percepcionizmus, perfekcionizmus, perszonalizmus, purizmus, szimplicizmus, szintetizmus, szisztemizmus. Nagymértékben ambivalens – a kodifikációs döntésekben legalább annyiszor figyelmen kívül hagyott, mint ahányszor figyelembe vett¹¹ – ideológiák a nyelvi intuicionizmus, logicizmus, nativizmus, normalizmus, ruralizmus, szituacionizmus, urbanizmus és uzualizmus.

A standard nyelvváltozat, ill. a standardista diskurzus jellemzéséhez az is hozzátartozik, hogy mely ideológiák nem vagy alig játszanak szerepet a kodifikációs, ill. nyelvhelyességi döntésekben és általában a hagyományos standardista diskurzusokban. Ilyenek a nyelvi egalitarizmus, ekvilibrizmus, intaktizmus, internacionalizmus, komplikacionizmus, liberalizmus, modernizmus, multilingvizmus, neutralizmus, opulizmus, plebejizmus, pluralizmus, regionalizmus, rekreacionizmus, spontaneizmus, vernakularizmus. Ezen ideológiák többsége rendszeresen megjelenik a standard hegemoniájának megtörésére irányuló antistandardista diskurzusokban, amelyek egyébként – paradox módon – szintén standardista diskurzusoknak tekinthetők, mivel nagymértékben tiszteletben tartják a standardista diskurzus „játékszabályait” (Silverstein 1996).

11 Tudni kell azonban, hogy kisebb mértékben szinte mindegyik, a nyelvhelyességi döntésekben szerepet játszó ideológia alkalmazása ambivalens módon történik (azaz némelykor ezeket is figyelmen kívül hagyják a nyelvalkítók, és más ideológiákkal érvelnek az érintett nyelvi elem vagy forma helyessége mellett vagy ellen).

A standardizálással kapcsolatos tevékenységek

A standardizálás legáltalánosabb megközelítésben nem más, mint sajátos jellegű nyelvi változások előidézésére irányuló tudatos tevékenység, azaz nyelvalakítás (vö. Deumert–Vandenbussche 2003a, 1. p.). Legfontosabb célja, hogy az érintett nyelv – pontosabban annak (többnyire) egyetlen változata, a standard – alkalmassá, ill. minél alkalmasabbá váljon sokféle nyelvi és nyelven kívüli funkció betöltésére, a zajmentes kommunikáció biztosításától a „nemzeti egység” szimbolikus kifejezésén, ill. a más nyelvközösségektől való szimbolikus és tényleges nyelvi eltávolodáson át egyes, a standardhoz nehezebben hozzáférő társadalmi rétegek marginalizálásáig (a standard némely funkcióira l. Garvin 1993/1998, 94–99. p.).

Ha konkrét tevékenységek vonatkozásában akarjuk meghatározni a „standardizálást”, olyan nyelvalakító célzatú tevékenységek és folyamatok összességének tekinthetjük, melyekben az a közös, hogy fontos szerepet játszanak a standard nyelvváltozat létrejöttében, a létrejött standard implementálásában, terjesztésében, karbantartásában és fejlesztésében, valamint a standardról szóló metanyelvi diskurzusban. E tevékenységek jellemzése során, amint látni fogjuk, kitűnően hasznosíthatók a prágai iskola irodalmi-nyelv-elméletéből és nyelvművelés-elméletéből, valamint a nyelvtervezés klasszikus elméletéből ismert, a standardizálás különféle mozzanataira, eljárásaira utaló fogalmak.

O. Koinésodás

Az elsőként említett folyamat, a koinésodás,¹² azért kapta a O. sorszámot, mert szigorúan véve nem tartozik a standardizáláshoz, nélküle a standardizációs tevékenységek áttekintése mégis hiányos volna. Koinésodáson azokat a nyelvi folyamatokat értem, melyek során nyelven belüli vagy nyelvközi kontaktushelyzetben kölcsönösen érthető földrajzi vagy társadalmi dialektusok, ill. kölcsönösen érthető, közeli rokon nyelvek¹³ érintkezéséből egy új, mintegy kompromisszumos, viszonylag stabil dialektus, ill. nyelv jön létre, a koiné. Szemben a szokásos összetartással (konvergenciával), amely azzal

12 A koinéra és koinésodásra l. Britain 2010; Bubenik 1993, 9. p.; Kerswill–Williams 2005, 1023. p.; Kerswill 2010; Mesthrie 1993; Mühlhäusler 1993, 81. p.; Siegel 1985, 1993a, 1993b, 1995; Trudgill 1986, 107–108. p., 2010; Tuten 2007; magyarul Cseresnyési 2004, 173. p.; Kalcsó 2010.

13 A továbbiakban az egyszerűség kedvéért csak dialektusokról fogok beszélni, de a megállapításaim a nagymértékben kölcsönösen érthető, közeli rokon nyelvekre is érvényesek, olyanokra, mint amilyen pl. orosz és fehérorosz (a kétnyelvű területeken használt koiné a trasz-janka; Grenoble 2010; Sender 2014), orosz és ukrán (szurzsik; Grenoble 2010; Kent 2010), spanyol és portugál (fronterizo vagy portuñol; Lipski 2006, 2010), történeti példa az angol és az óészaki nyelv a skandinávok angliai hódításainak időszakában, a 8–11. század közt (Dawson 2003). Itt említem meg, hogy Siegel tágabban határozza meg a koinésodásban részt vehető kódok körét: az egymással kölcsönösen érthető dialektusokon és egymással kölcsönösen érthető rokon nyelveken kívül ide veszi az egymással kölcsönösen nem érthető nyelvjáráásokat is, amennyiben egy közös standardhoz vagy irodalmi nyelvhez tartoznak (1985, 365. p.), továbbá az egymással kölcsönösen nem érthető pidzsineket és kreolokat is, amennyiben ugyanaz a szupersztrátumnyelv áll fölöttük (1985, 370. p.).

jár, hogy az érintkező nyelvváltozatok egyre jobban hasonlítanak ugyan egymásra, de megőrzik önazonosságukat, a koinésodás eredménye egy új, addig nem létező dialektus – a folyamatban részt vevő dialektusok megszűnnek létezni (vö. Siegel 1985, 370. p.). A koinésodási folyamat olykor két, de gyakrabban három nemzedéknyi időt vesz igénybe. A létrejövő kontaktusváltozat működhet összekötő „másodnyelvként” is, de „első nyelvvé”, anyanyelvvé is válhat, kifejezve a lakosságkeveredés nyomán új közösséggé formálódott emberek új identitását.

A koiné műszó – mint köztudott – az ókori görög koiné dialektus nevére megy vissza. A görög koiné nyelvjárás-keveredés folytán keletkezett, s a hellenizmus időszakában vált széleskörűen használatossá: a macedón birodalom hivatalos nyelveként nemzetközi *lingua franca* szerepet is kapott; jelentőségére utal az is, hogy az Újszövetség is a koinében íródott. A római kor koinéja az évszázadok folyamán – immár anyanyelvváltozatként – a mai görög dimotikivé vált (l. pl. Bubenik 1993). Magát a koiné műszót bizonyos korábbi előzmények után a 20. században kezdték el a nyelvészek széleskörűen használni a spontán egységesülés folytán létrejött nyelvváltozatok jelölésére; a *koineization*, *koineizing* műszó viszont csak a 20. század utolsó harmadában került forgalomba (l. Siegel 1985, 364. p.; Trudgill 1992/1997, 37–38. p.) társasnyelvészeti fogalomtárának magyar fordításába koinésodás formában került be.

A koiné jelentése idővel egyre inkább az ilyen típusú nyelvek egyik válfajára, az ún. bevándorló koinékre szűkült le, melyek egy lakatlan vagy gyéren lakott helyen letelepedett, egymás nyelvét értő, de különféle dialektusokat vagy közeli rokon nyelveket beszélő lakosság közös nyelveként formálódnak. Számunkra azonban, témánknál fogva, az ún. regionális koinék a fontosabbak, mivel ezek közvetlenebbül kapcsolódnak a standardizáláshoz, mint a bevándorló koinék. A regionális koinék úgy keletkeztek, hogy az eltérő dialektusokat beszélő lakosság nem költözött tömegesen új lakhelyre, csak éppen intenzívebben kezdett el érintkezni egymással.

Témánk szempontjából azért érdemes a koinéra is kitékinteni, mert azok a folyamatok, amelyek a középkorban és a korai újkor évszázadaiban egészen a felvilágosodás koráig jellemezték az irodalmi nyelvek („standardok”) kialakulását, sokkal jobban hasonlítanak az emberiség történetét alighanem végigkísérő koinésodási folyamatokra, mint a mai értelemben vett standardizálásra, amely a modern kor terméke. Ez még akkor is így van, ha az írott nyelvi egységesülés nem feltétlenül épült teljes mértékben beszélt nyelvi előzményekre, s ha nagyobb fokú tudatossággal történt is, mint amilyet a prototipikus beszélt nyelvi koinésodásban láthatunk.

A két folyamat közt a legnagyobb különbség valószínűleg az, hogy a koinésodás hátterében más nyelvi ideológiák állnak, mint a standardizálás hátterében (Takeda 2002, 143. p.).¹⁴ Azok közül a nyelvi ideológiák közül, amelyekről főntebb szó volt, valószínű-

14 Takeda (i. h.) ugyan úgy fogalmaz, hogy a standardizáció ideológiákat implikál, míg a kiegyenlítődség nem, de ez nyilván az ő eltérő ideológiafelfogásából következik. Mivel jómagam úgy gondolom, hogy nincs metanyelvi tevékenység ideológiák nélkül, és mivel némi metanyelvi tevékenység bizonyosan kíséri a spontán koinésodást is, valamilyen – akár tudatos, akár tudattalan – ideológiák bizonyosan abban is fellelhetők, csak éppen más tartalmúak és más jellegűek, mint a standardizálásban (vö. még Armstrong–Mackenzie 2013, 162. p.).

leg nagyon kevés kísérhette az irodalmi nyelvek kialakulását a modern kor előtti időszakban, s amelyek mégis működtek, azok is inkább verbalizálatlan vagy implicit, mint explicit módon jelentkezhettek, már csak abból következően is, hogy a koinésodás kevésbé tudatos, alulról vezérelt (bottom-up) folyamat (legalábbis makroszinten), szemben a standardizációval, amely jellemző módon felülről vezérelt (top-down) tevékenység).

Ebből következően úgy látom, hogy a mai standard nyelvváltozatok középkori és kora újkori előzményeit szerencsésebb volna koinénak tekinteni, kialakulásuk folyamatát pedig inkább koinésodásnak, mint standardizálásnak nevezni. Ugyanezt a gondolatot nemrégiben Kalcsó (2010) is felvetette egyik kéziratos munkájában, melyben a magyar irodalmi nyelvben bekövetkezett egységesülési folyamatokkal kapcsolatos korábbi vizsgálatainak (l. Kalcsó 2007) eredményeit is felhasználva javasolja, hogy a nyelvjárás-keveredés révén spontán módon végbemenő 16. és 17. századi nyelvi egységesülésre a *standardizáció*, ill. *standardizálódás* helyett inkább a *koinésodás* műszót kellene használni (a nemzetközi irodalomban ismert *koineization* magyar megfelelőjeként). Ő is úgy látja, hogy „a sztenderdizáció során egységesülő írásbeliség és a koinésodás során egységesülő beszélt nyelv valójában csak a közvetítő közegben és a tudatosság meglétében vagy hiányában tér el egymástól: a két folyamat egyébként hasonló”.

Érdemes még megemlíteni, hogy van der Wal (2003, 166. p.) is amellett érvel a standardizálásról írott tanulmányában, hogy a *standardizáció* műszó ne legyen használva parttalanul, s ne váljon elmosódottá a különbség a középkori összetartó tendenciák és a valódi standardizálás között („I would rather not use the term *standardization* in the broad and vague sense by which the major differences between the medieval converging tendencies and standardization proper are blurred out”). Nos, az említett „összetartó tendenciák” aligha lehetnek mások, mint a spontán koinésodás folyamatai. Rutten és mtsai (2014, 13. p.) hasonló megfontolásokból a szupralokalizáció (supralocalization) műszóval javasolják jelölni a középkort követő egységesítő nyelvi folyamatokat egészen a 18. századig, amikor kezdetét vette a szó mai értelmében vett standardizáció.

1. Kiválasztás és (elsődleges) kodifikálás

A kiválasztás (szelektálás) korpusztervezési – egyetemesebb terminológiával korpusz-alakítási¹⁵ – tevékenység, makroszinten a leendő standard nyelvváltozat alapjául szolgáló nyelvjárás és/vagy szociolektus kijelölését jelenti, mikroszinten pedig az egyes

15 A „korpusztervezés” és a többi fentebb említett rokon fogalom a nyelvtervezés-elmélethez kötődik, ugyanakkor ilyen tevékenységek már a nyelvtervezés-elmélet alapján folytatott nyelvalakító tevékenységeket megelőzően is léteztek, s ma sem nevezhetünk minden nyelvalakító tevékenységet nyelvtervezésnek. Ezért érdemesebb korpuszalakításról, s hasonlóan státuszalakításról, presztízsalakításról stb. beszélni (l. Lanstyák 2007b). Az ilyen értelemben vett *alakítás* az angol *management* megfelelője; a *language management* kifejezés tudvalevőleg nem korlátozódik az ún. nyelvmenedzselés-elméletre (erre l. pl. Jernudd 1993; Nekvapil 2006, 2009; Nekvapil–Sherman 2015; Neustupný 2002; Neustupný–Nekvapil 2003; magyarul Lanstyák 2014b; Szabó Mihály 2007), hanem tágabb érvényű.

nyelvi változók konkrét változatainak (variánsainak) a formálódó standardba való beemelését (Bartsch 1985, 24. p.; Haugen 1983/1998, 143–149. p.; vö. Deumert–Vandenbussche 2003a, 4. p.).¹⁶ A megfelelő nyelvváltozat, ill. konkrét nyelvi formák kiválasztása nem valamiféle „objektív kritériumok” alapján történik, hanem azt mind makro-, mind mikroszinten erőteljesen befolyásolják különféle nyelvi ideológiák, elsősorban azok, amelyeket főntebb a nyelvhelyességi ideológiák közt említettünk (vö. Haugen 1966/1998, 18. p.; 1987, 632. p.). A kiválasztási folyamatot motiváló leg-alapvetőbb nyelvi ideológia a nyelvi homogenizmus és invariabilizmus.

Társasnyelvészeti szempontból a kiválasztás az a folyamat, amely a nyelv természetes változatosságának visszaszorításához vezet (vö. Deumert–Vandenbussche 2003a, 4. p.; Milroy 2001, 531–532. p., 2007, 133. p.). A kiválasztási folyamat eredményét a főntebb már említett kodifikálás rögzíti és mintegy szentesíti, s egyszersmind elérhetővé teszi a lakosság szélesebb rétegei számára. Az új standard nyelvi normát alkotó szabályok és nyelvi elemek bekerülnek a standard nyelvhasználat alapjául szolgáló, normatív célzatú kézikönyvekbe: nyelvtanokba, nyelvi és helyesírási szótárakba, helyesírási szabályzatokba, nyelvművelő és stilisztikai kézikönyvekbe stb. (l. Deumert–Vandenbussche 2003a, 6. p.; Dolník 2010a, 162–166. p.; Garvin 1993/1998, 90. p.).¹⁷

Ha az adott nyelvváltozatnak anyanyelvi beszélői is vannak, a kodifikálás az általuk öntudatlanul birtokolt nyelvi normát tudatossá és „láthatóvá” teszi („benne lesz” a nyelvtankönyvekben és a szótárakban), ezáltal pedig megteremti annak a lehetőségét, hogy a standard bizonyos színtereken az elvárt nyelvhasználat mintájává váljon. Sőt a standard normájának követése – a jogi kodifikáláshoz hasonlóan, de annál kevésbé „erőszakosan” – bizonyos nyelvi színtereken, ill. beszédhelyzetekben tulajdonképpen kötelezővé válik, a standard normájának megsértése bizonyos szankciókat is maga után vonhat, ha nem is olyanokat, mint a jogi normák megsértése (vö. Bartsch 1985, 37. p.).¹⁸

16 Többszínűségi helyzetben Haugen (1983/1998, 144. p.; 1987, 629–630. p.) ide veszi annak a nyelvnek a kiválasztását is, amely az adott közösségben használatos lesz a standardra jellemző funkciókban, ám ennek még közvetlenül nincs köze magához a standardizáláshoz.

17 Kiválasztásra nem kizárólag korábban standard nyelvváltozattal nem rendelkező nyelvek esetében lehet szükség; van példánk arra is, hogy egy meglévő standardnak megváltoztatták a nyelvjárási alapját, egy másik nyelvjárást választva a standard alapjául (l. Haarman 1990/1978, 70. p.).

18 A nyelvi és a jogi kodifikálás olykor át is fedődik. Erre nevezetes példa a szlovák államnyelvtörvény, amely bizonyos nyelvi színtereken és beszédhelyzetekben a standard nyelvváltozat használatát kodifikálta, s egyik rendelkezésében azzal bízta meg a kulturális minisztériumot, hogy az hagyja jóvá és tegye közzé „az államnyelv kodifikált formáját”, ami a gyakorlatban néhány kodifikációs kiadványnak a kiválasztását jelenti. A minisztérium legújabb ezzel kapcsolatos dokumentuma 2014-ből való (<http://www.culture.gov.sk/posobnost-ministerstva/statny-jazyk/zverejnenie-kodifikovanej-podoby-2c4.html>); a minisztérium weboldaláról maga a nyelvtörvény szövege is letölthető szlovák és angol nyelven, az összes, 1995 óta eszközölt módosítással együtt (<http://www.culture.gov.sk/posobnost-ministerstva/statny-jazyk/zakon-o-statnom-jazyku-c2.html>).

Az olyan nyelvek esetében, melyekben korábban koinésodás ment végbe, a standardizálódás ráépülhet a koinésodási folyamatra, felhasználhatja annak eredményeit. Ez esetben kiválasztásra csak kisebb mértékben van szükség, a hangsúly a már többé-kevésbé létező koiné változat kodifikálásán, ill. továbbfejlesztésén¹⁹ van (l. Haugen 1966/1998, 17. p.).

Ha a standardizálni kívánt nyelv még nem rendelkezik írásbeliséggel, vagy rendelkezik ugyan, a beszélők (mérvadó csoportjai) azonban nem elégedettek a meglévő grafikai rendszerrel, a kiválasztási, ill. kodifikálási folyamatot a grafizálás egészíti ki, azaz az érintett nyelv írásrendszerének és helyesírásának a létrehozása (l. Ferguson 1968/1971, 222–223. p.; Haarman 1990/1998, 69. p.; Haugen 1966/1998, 17. p., 1983/1998, 145. p., 1987, 630–631. p.). A grafizálástól érdemes megkülönböztetni a literalizálást, amely egy korábban csak beszélt nyelvi formában élő nyelv elsődleges írott nyelvi változatának, regiszterének a megalkotását jelenti (Bartsch 1985, 25. p.; Wolck 1991, 45. p.). A beszédhelyzetbe ágyazott beszélt és a sokszor dekontextualizált írott nyelv között szükségszerűek a szerkezeti különbségek (vö. Lanstyák 2009a, 16–17. p.), így aztán az írásrendszer megalkotása önmagában korántsem azonosítható az írott nyelv létrehozásával, annak csupán a feltételeit teremti meg (vö. Wolck 1991, 50. p.).

Haugen (1983/1998, 145., 148. p., 1987, 630–631. p.) ezzel összefüggésben terminológiai megkülönbözteti még a grammatikálást mint a nyelvtani szabályok megállapítását és megfogalmazását, valamint a lexikalikálást mint a szókészleti elemek kiválasztását, stílus- és rétegbeli használatuk kijelölését (l. még Baldauf 1989, 4–5. p.); a fonizálásnak nevezhető lehetséges standardizálási eljárás kihagyása arra utal, hogy Haugen a beszélt, ill. egyáltalán a hangzó nyelv standardizálásával nem számolt (Baldauf 1989, 4. p.).

2. Fejlesztés

A fejlesztés a korpuszalakítás további szakasza. Azok a munkálatok tartoznak ide, melyek révén a már létező, társadalmilag elfogadott és a nyelvhasználat bizonyos szinterein használatossá vált standard nyelvváltozat alkalmassá lesz az újabb meg újabb funkciókban való használatra, ill. meglévő funkcióinak egyre hatékonyabb ellátására. Hogyha a fejlesztésre a nyelvnek mint egésznek a szemszögéből tekintünk, azt mondhatjuk, hogy sok dialektus helyett a legtöbb esetben csak egyetlenegy van fejlesztve, a standard. Az ilyen „egyváltozatú” fejlesztés mögött a nyelvi és anyagi gazdaságosság követelményei állnak,²⁰ de itt is „besegíthetnek” bizonyos nyelvi ideológiák, a nyelvi effektivizmuson kívül például a nyelvi racionalizmus, instrumentalizmus, kommunikacionizmus, izomorfizmus, translatabilizmus és invariabilizmus (vö. Haugen 1966/1998, 22. p.; Tauli 1974/1998, 51–52. p.).

19 Erre l. a következő pontokban említett tevékenységeket, ill. folyamatokat.

20 Erre beszédes példa, hogy a Microsoft eleinte csak az egyik norvég standardra, az elterjedtebbre (Bokmål) volt hajlandó lefordítani az Office-t, a kevésbé elterjedtre (Nynorsk) nem. Csak miután a norvég középiskolák bojkottal fenyegették meg a Microsoftot, egyezett az mégis bele a fordításba (Deumert–Vandenbussche 2003a, 12. p.).

A fejlesztés egyik fő összetevője a funkcionális differenciálás (Havránek 1932, 41–70. p.)²¹ vagy más terminussal funkcionális fejlesztés (Haugen 1983/1998, 148. p.), ami nem más, mint az érintett nyelv funkcionális hatókörének kiterjesztése sajtónyelvi, szakmai, tudományos, szépirodalmi és más regiszterek, stílusváltozatok, szövegtípusok, műfajok és műnemek kifejlesztése által²² (vö. Deumert–Vandenbussche 2003a, 7. p.). A mai modern társadalmakban a funkcionális fejlesztés a feltétele annak, hogy a standard főntebb említett jellegadó sajátása, a sokfunkciójúság létrejöjjön és erősödjön. Milroy (2007, 134. p.) a funkcionális fejlesztést a standardizálás egyik hajtóerejének tekinti.

A funkcionális fejlesztés a haugeni elaborálásnak (kimunkálásnak) is fő összetevője (l. Baldauf 1989, 6–7. p.; Deumert–Vandenbussche 2003a, 7. p.; Haugen 1983/1998, 148. p., 1987, 632–633. p.). Az elaborálás „sok szempontból nem más, mint a modern világ funkcióinak megfelelő normák kivitelezésének a folytatása” (Haugen 1983/1998, 146. p.). Mint ilyen mindenekelőtt további lexikálást jelent: szókincsbővítést, a lexikális kifejezési eszközök differenciálódását. Emellett az elaborálás a nyelvi rendszer más síkjain is előidézhet tartós nyelvi változásokat, így elsősorban a mondatban, de más területeken is (Fishman 1983, 109. p.; Havránek 1932, 43. p.).

Haugen egy másfajta korpuszalakítási törekvésről is beszél, amely a standard „érzelmi és költői kifejezőképességének” a növekedését célozza (1966/1998, 22–23. p.). Ezt mikroszinten az alább említett „intellektualizálás”-sal rímeltetve, azt kiegészítve emfatizálásnak nevezhetjük, makroszinten pedig a funkcionális fejlesztés részeként stilisztikai fejlesztésről beszélhetünk (l. még Baldauf 1989, 6–7. p.).²³

A fejlesztés tárgykörébe tartozik két további fogalom, az intellektualizálás²⁴ (Havránek 1932, 45–52. p.; Péter 1976, 410. p.; Theses 1929/1983, 91–92. p.) és a modernizálás (l. Ferguson 1968/1971, 226–227. p.; vö. még Bartsch 1985, 38. p.; Haugen 1987, 74. p.) is. Szemben a funkcionális fejlesztéssel, amely makroszintű tevékenység (egész nyelvváltozatokat érint), az intellektualizálás és a modernizálás inkább mikroszinten (az egyes konkrét nyelvi formák szintjén) érvényesül. A funkcionális fejlesztés tehát arra irányul, hogy a különböző tudományok, szakmák stb. művelésére ren-

21 Havránek tanulmányának ez a része kivonatolva angolul is olvasható, l. Havránek 1932/1983.

22 Havránek (1932, 42. p., 1942/1963) négy fő funkcionális nyelvváltozatot (funkcionális nyelvet, ill. funkcionális dialektust) különböztet meg: az általános közlési funkciót betöltő társalgási nyelvet, a speciális gyakorlati szakmai közlési funkciót betöltő szakmai nyelvet, a speciális elméleti (tudományos) közlési funkciót betöltő tudományos nyelvet és az esztétikai, költői funkciót betöltő költői nyelvet (l. még Péter 1976, 411. p.). Ezek közül csak a tudományos elméleti hiányzik teljesen a nemstandard nyelvváltozatokból, a többi azokban is megvan, ám sokkal kevésbé kimunkált formában és jóval kevesebb változatban, mint a standardban (gondoljunk pl. a népi mesterségek szaknyelvére vagy a népköltészeti alkotások nyelvére).

23 Amennyiben a „funkcionális differenciálás” műszót részesítjük előnyben, ennek részeként „stilisztikai differenciálásról” beszélhetünk, ugyanolyan értelemben, ahogy egyébként ezt már Havránek (1932, 43. p.) is teszi („funkční a stylistické rozlišování jazyka”). L. még Havránek–Weingart szerk. 1932, 255. p.

24 A nyelvi racionalista ideológia szerepére jól rámutat az a tény, hogy az „intellektualizálás” műszó mellett a „racionalizálás” is használatos volt (l. Havránek 1932, 45. p.).

delkezésre álljanak adekvát (anya)nyelvi regiszterek. Ezzel szemben az intellektualizálásnak az a fő célja, hogy „a nyelv” alkalmas közvetítője legyen az elvont gondolkodásnak is, például azzal, hogy az egyértelműen meghatározható fogalmaknak egyértelmű nyelvi megfelelőjük jön létre, továbbá azzal, hogy a nyelv alkalmassá válik további finom értelmi árnyalatok megkülönböztetésére, különös tekintettel az elvont fogalmakra és azok hierarchikus rendszerére (Havránek 1932, 45. p.).

A modernizálás fontos célja, hogy mindaz, ami a fejlesztett nyelv számára mintaként szolgáló nyelvekben könnyen kifejezhető, könnyen kifejezhetővé váljon a fejlesztett nyelvben is, vagyis minél nagyobb mértékű legyen köztük a kölcsönös fordíthatóság (l. Fishman 1974, 16., 24–25. p., 1974/1998, 32–33. p.; Garvin 1993/1998, 92. p.), ill. elméleti szempontból nézve minél nagyobb legyen köztük a jelentéstani-szerkezeti egybevághóság, melynek a nagyobb fokú kölcsönös fordíthatóság a gyakorlati következménye. Innen nézve a modernizálást olyan törekvésként is meghatározhatjuk, melynek célja az adott nyelvnek más, etalonként szolgáló nyelvek szintjére való felfejlesztése (Ferguson 1968/1971, 226. p.).

3. Nyelvművelés

A nyelvművelés nem más, mint a már létező standard nyelvváltozat „karbantartása”, határainak őrzése, a „határsértések” minimalizálása, ill. a „határsértő események” elemzése abból a szempontból, hogy ezek úgymond építő vagy romboló jellegűek-e a meglévő standard szempontjából; ez az előző kettőhöz hasonlóan szintén korpuszalakító tevékenység. Nemcsak a nyelven belüli határok őrzéséről van szó, pontosabban a standard határainak védéséről más nyelvváltozatokkal szemben, hanem a nyelvek közötti határok őrzéséről is, aminek egyik eszköze a más nyelvből származó elemek „letelepedési engedélyének” megtagadása. E korpuszalakító tevékenység mellett határőrzés folyik a diskurzusalakítás terén is, pl. a kódváltó beszédmód megbélyegzésével. (Vö. Gal 2006a, 19–20. p.; 2006b, 169–170. p.)

A nyelvművelői munkának legalábbis egy része nem választható el mereven az előző pontban említett fejlesztéstől (vö. Haugen 1983/1998, 146. p.), így kapcsolatba hozható az ott említett kimunkálással, intellektualizálással és emfatizálással is. Ez azért van így, mert a „határsértések” egy része pozitív elbírálást kap a nyelvművelők részéről, az érintett jelenségek bebocsátást nyernek a standardba, amivel a nyelvművelők hozzájárulnak a standard továbbfejlesztéséhez is. (Nem kifejezetten a magyar nyelvművelésre gondolok itt, hanem a nyelvművelésre általában; a magyar nyelvművelésnek sajnos alig van pozitív szerepe a standard fejlesztésében; l. Lanstyák 2007a, 2008, 2010, 2014a.)

A „nyelvművelés” címkéje alá vonható korpuszalakító tevékenységek egyik eszköze a létező diskurzusok, ill. sokszor inkább csak elszigetelt diskurzuselemek értékelése (a gyakorlatban inkább bírálata) és javítása (vö. Bartsch 1985, 37. p.; Szabó 2012, 108–181. p. és *passim*).²⁵ Némely nyelvközösségben, pl. a magyarban és a szlovákban

²⁵ A diskurzusok bírálatával a prágai iskola nyelvművelés-elmélete is foglalkozott, ma is megkívánandó szempontokat nyújtva ehhez a tevékenységhez (Havránek 1932, 79–83. p.; l. még Dolník 2010a, 190–196. p.).

ezeket a tevékenységeket erősen befolyásolja a nyelvi protektivizmus, konzervativizmus, performancionizmus, stabilizmus, opulizmus, expertizmus és utópizmus, s bizonyos vonatkozásokban számos további ideológia is, többek között a purizmus, a homogenizmus, továbbá a perfekcionizmus, effektivizmus, dekorizmus, szisztemizmus, racionalizmus és logicizmus (l. pl. Dolník 2010a, 192–196. p.; Ferguson 1977, 15–17. p.; Lanstyák 2010, 2014a). Mivel ezen ideológiák alapján történő nyelvalakítás rendszert nem áll összhangban a hétköznapi beszélők kommunikációs érdekeivel, ezekben a közösségekben a nyelvművelők tevékenysége újabb meg újabb nyelvi és társadalmi problémákat gerjeszt (l. pl. Kálmán 2004; Kontra 2006, 2012; Kontra–Saly szerk. 1998; Lanstyák 2007a, 2009b, 2009c, 2014a stb.; Sándor 2002).

A standard nyelvváltozat művelése egyszersmind a standardizálás, ill. kodifikálás eredményeinek implementálása is, ami nem más, mint az új norma elfogadtatása a beszélőközösség egyre szélesebb rétegeivel, elterjesztése különféle nyelvhasználati színtereken (Deumert–Vandenbussche 2003a, 7. p.). A nyelvművelő kézikönyvek kodifikációs kézikönyveknek is tekinthetők, hiszen a bennük található intelmek célja az, hogy a beszélők nyelvhasználatuk során minél nagyobb mértékben figyelembe vegyék a standard nyelvváltozat normáját. Mivel ezek a tevékenységek a standard nyelvváltozat tekintélyének megerősítését is szolgálják, a presztízsalakítás (presztízstervezés) részének is tekinthetők (a presztízstervezésre l. Haarman 1990/1998: 68). A nyelvművelő tevékenység egyszersmind a következő pontban tárgyalt standardista diskurzusnak is fontos eleme.

4. Standardista diskurzus

Standardista diskurzuson a „nemzeti nyelvről” – valójában a standard nyelvváltozatról – szóló metanyelvi diskurzusok összességét értem, melyeknek nyelvi célja többnyire a standardizálásban meghatározó szerepet játszó nyelvi ideológiák megerősítése, ill. végső soron a standard pozíciójának a megszilárdítása.²⁶ Azokon a diskurzusokon kívül, melyeknek a középpontjában a standard nyelvváltozat áll, természetesen azok is a standardista diskurzus részei, amelyek a nemstandard nyelvváltozatokról szólnak, a standard hátterében, s melyeknek az értékelése rendszerint szintén a standardista ideológiára épül.²⁷ Ily módon, amint fentebb láttuk, a standardizmust támadó diskurzusok, az antistandardista diskurzusok is részei a tágabb értelemben vett standardista diskurzusnak.

A nyelvi standardizmuson kívül az egyéb, a standard létrehozásához és működéséhez kapcsolódó fontos ideológiák megerősítését is ide tartozónak gondolom, mivel

²⁶ Ehhez hasonló fogalom az „ideologizálás” (l. Androutsopoulos 2010, 182. p.), ill. „ideológialkötés” (l. Deumert–Vandenbussche 2003b, 461–462. p.).

²⁷ Példaként, de mintaként is érdemes megemlíteni Androutsopoulos (2010) tanulmányát, melyben a németországi német etnolektusokról szóló németországi diskurzusokat mutatja be és elemzi rendkívül tanulságosan. Magyar viszonylatban Szabó Tamás Péter munkája (2012) jelentős hozzájárulás a standardista metanyelvi diskurzusok (egyik típusának) vizsgálatához. Vö. még Rutten–Vosters–Vandenbussche 2014. 8. p.

ezek egyetlen „csomagot” alkotnak; a fentebb felsoroltak közül fontosságuk miatt újra megemlítem a nyelvi homogenizmust, konzervativizmust, nacionalizmust, purizmust, autentizmust, korrekcionizmust, expertizmust, stabilizmust, axiologizmust. Azok közül, amelyeket eddig nem említettem, a standardista diskurzusban valószínűleg szerepet játszanak a standard és standardizálás indokául szolgáló további nyelvi ideológiák is, a nyelvi intervencionizmus, defektivizmus, damnificizmus, extrudizmus, dependentizmus stb. (Vö. Dolník 2010a, 243–244. p.; Tauli 1974/1998.)

A standardista diskurzus szélsőséges – ám egyáltalán nem szokatlan – válfaja „a nemzeti nyelvnek” mint a nemzet és a nemzeti kultúra jelképének kultikus tisztelete, imádata, a nyelvi bálványimádás (l. Bartsch 1985, 38. p.; Dolník 2010b, 160–174. p.; Lanstyák 2011b; Margócsy 2006). Az ebben fontos szerepet játszó nyelvi ideológiák közé tartozik a nyelvi fetisizmus, nacionalizmus, identizmus, etnoidentizmus, etnolingvizmus, karakterizmus, patriotizmus. Más nyelvközösségekben a nyelv „szentségének” fő forrása a közösség vallási rendszerével való összefonódása, a nyelvi szakralizmus ideológiájával összhangban.

A fetiszista ideológiai diskurzus megjelenési formái közé tartoznak a különféle szertartásszerű cselekedetek, melyek közé Deumert és Vandebussche (2003b, 462. p.) a „pedagógiai rituálék”, „szociokommunikatív rituálék” és az olyan nagyszabású ceremóniákat sorolja, mint amilyenek a „nyelvi fesztiválok”. Magyar viszonylatban ide tartozik a magyar nyelv napja, melynek jogi kodifikálása épp azt célozta, hogy „a nemzeti kulturális örökségünk talpkövének számító nemzeti nyelvünk megbecsülésének kinyilvánításaként 2011-től kezdve ezt a napot közösen, méltó keretek között ünnepeljük meg” (Magyar Közlöny 2011/111, 28794)²⁸, de a magyar nyelv előtt hódoló rendezvényekben már korábban sem volt hiány. A magyar nyelv hete rendezvénysorozat például már fél évszázada mozgat meg jelentős tömegeket, de érdemes megemlíteni az anyanyelvi, kiejtési, helyesírási stb. versenyeket is, melyek mind terepei a nyelvi bálványimádásnak (amellett, hogy természetesen hasznos feladatokat is ellátnak, pl. a nyelvi ismeretterjesztést szolgálják).

A standardról szóló diskurzusoknak egy további sajátos válfaja a panaszizmus, azaz panaszkodás „a nyelv” (az általában vett nyelv, de főleg a standard nyelvváltozat) „katasztrofális állapotára”, „beteg” mivoltára, a beszélők „nemtörődömiségére” és „kényelemszeretetére”, arra, hogy az idegen szavak „beáramlása” miatt elveszíti „régiszetségét”, „nemzeti jellegét” stb. Az angolszász világban e magatartás neve „linguistic complaint tradition”, s több száz éves hagyománya van (l. pl. Milroy–Milroy 2012, 24–46. p.). Ebben a műfajban továbbra is virágzanak a már említetteken kívül olyan ideológiák is, amelyek a leíró és történeti nyelvészetből már többé-kevésbé kiszorultak, pl. a nyelvi platonizmus, necesszizmus, defektivizmus, destruktivizmus, dekadentizmus, damnificizmus és organicizmus. Panaszaikkal a beszélők a standard nyelvváltozat és „a nemzet” iránti lojalitásukat fejezik ki, így ez a tevékenység a nyelvi és nemzeti (etnikai) identitás erősítésének az eszköze (vö. Dolník 2010a, 115. p.; vö. még Gal 2006a, 17. p.; 2006b, 164. p.). Nem véletlen, hogy azokat az embereket – a nyelvész

28 <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK11111.pdf>

szakembereket beleértve –, akik az ilyen diskurzusokat visszaütöztetik, vagy akik cáfolják az ezekben a panaszokban megjelenő érveket, „nyelvárulóknak” vagy „nemzetárulóknak” tekintik (l. Kontra–Saly szerk. 1998), vagy legalábbis nemzetileg kevésbé öntudatos, az adott közösség kultúráját nem tisztelő embereknek (vö. Milroy 2001, 536–538. p.).

E tevékenységek legfontosabb színterei az iskolák és a tömegtájékoztató eszközök, de hozzá kell tenni, hogy az ilyen diskurzusok informális úton is terjednek, amit az utóbbi időben a számítógép közvetítette kommunikáció is megkönnyít.

A standardista diskurzusoknak egy további jellegzetes válfaja a metanyelvi kommentár, a beszélgetőtársak beszédében található „nyelvhelyességi hibák” kipécézése, azaz a kekecizmus. Ezt sokszor nem is „a nyelv” ügyének előmozdítása motiválja, hanem az ellenfélen való felülkerekedés szándéka („aki még magyarul se tud, ne akarjon történelmi kérdésekről vitatkozni”), ennek ellenére az ilyen kritikák is a standard tekintélyének megerősítése irányában hatnak. Iskolai közegben pedig a tanár részéről megnyilvánuló kekecizmus kifejezetten a standard megerősítését célozza, bár a tanár is felhasználhatja ezt az eszközt diákjai megalázására.

A standardról szóló diskurzusok létrehozását, a nyelvi standardizmus és a rokon ideológiák terjesztését úgy is tekinthetjük, mint a standard nyelvváltozat implementálásának egyik formáját, s az előző ponthoz hasonlóan ez a tevékenység is minősíthető presztízsalakításnak.

5. Standard nyelvi mintadiskurzusok létrehozása

Ez a tevékenység is az új standard implementálásához, a korpuszalakítás eredményeinek terjesztéséhez tartozik. Fontos hangsúlyozni, hogy csak a nyelvertervezők és az általuk megbízott személyek által létrehozott azon diskurzusok tartoznak ide, melyeknek a megalkotását kifejezetten fejlesztési és mintaadó célok motiválták (vö. Fishman 1974, 25. p.). Ilyen például fontos idegen nyelvű szépirodalmi alkotások vagy szakkönyvek lefordítása az új nyelvre, ill. a standardra, de ide sorolhatjuk a különféle műfajok elsajátítását célzó mintaszövegek létrehozását is (pl. üzleti levél, beadvány, önéletrajz, ajánlás), mivel ezek a műfajok hordozója a standard nyelvváltozat, így tanításuk a standard funkcionális differenciálódása révén létrejövő új regiszterek, szöveg-típusok, műfajok terjesztését is szolgálja.

A nagyobb lélegzetű munkák, különféle műfajú műalkotások létrehozása mint a standard nyelvváltozat fejlesztésének eszköze a magyar nyelvű közösségben a nyelvújítás korszakában játszott fontos szerepet; az így létrejött szövegek számottevő része idegen nyelvekből (németből, franciából) való fordítás (vö. Benkő 1982, 26–27. p.; Tolnai 1927–1928, 36–38., 341–342. p.; 1929, 101–102., 149–150. p.).

6. A standard elsajátítása, ill. tanulása

A standard elsajátítását első dialektusként – azaz vernakulárisként, tulajdonképpen tényleges „anyanyelvként” –, ill. tanulását második dialektusként vagy második, olykor idegen nyelvként szintén érdemes standardizálási tevékenységnek tekinteni (vö. Deumert–Vandenbussche 2003b, 459–460. p.). Ez nemcsak akkor jelenti egyszers-

mind a standard implementálását, konkrétan terjesztését, amikor nyelvjárási anyanyelvű beszélők sajátítják el vagy tanulják meg a standardot második dialektusként vagy második, olykor idegen nyelvként, hanem akkor is, amikor nyelvjárási anyanyelvű, de későbbi életük során kettősnyelvűvé vált – azaz a standardot is beszélő – szülők a standardot adják át anyanyelvként gyermekeiknek (a kettősnyelvűsége I. Kiss 1994; I. még Lanstyák 1993/1998), sőt az is a standard terjesztésének tekinthető, ha a standard nyelvben (annak informális változatában) szocializált szülők adják át ezt a nyelvváltozatot az új nemzedéknek, hiszen új beszélők válnak a standard hordozóivá.

A standard nyelvi kultúrák többségében az oktatási intézmények tanítási nyelve alapvetően a standard, így a nyelvjárási anyanyelvű gyermekek standardnyelv-tanulásának az iskola a legfontosabb színtere. Az iskolai életnek nemcsak tanulási, hanem elsajátítási aspektusa is van, különösen ha az iskolába standard anyanyelvű vagy eltérő anyanyelvjárásu gyermekek is járnak. Ami a tanulást jelenti, az iskola a szaknyelvi és szépirodalmi regiszterek alapjaival való megismerkedés legfontosabb színtere is, tehát a standard funkcionális differenciálódásának eredményeit is közvetíti az újabb nemzedékek felé. Az iskolán kívül a munkahely is fontos színtere lehet a standard elsajátításának, sőt, ha második vagy idegen nyelvről van szó, tanulásának is (vö. Baldauf 2004, 3–4. p.).

A standard nyelv elsajátításának legfontosabb motiváló tényezője maga a nyelvi standardizmus ideológiája, de vélhetően szerepet játszanak benne más ideológiák is, így mindenekelőtt a nyelvi nacionalizmus és fetisizmus, a homogenizmus, a korrekcionizmus és sok-sok egyéb, főttebb már említett nyelvi ideológia.

A standard nyelvváltozat elsajátítása, ill. tanulása a korpuszalakítás eredményeinek elterjesztését szolgáló implementálási folyamat nélkülözhetetlen összetevője, ám újabban a nyelvtervezési folyamat önálló összetevőjének tekintik, elsajátítástervezést („acquisition planning”) néven (Cooper 1989/1996, 157–163. p.). Az elsajátítástervezést vagy egyetemesebben elsajátításalakítást státusalakítási lépések előzik meg; ezek teremtik meg az anyanyelv- és másodnyelvtanítás jogi hátterét (vö. Haugen 1987, 631–632. p.). Természetesen egy nyelvváltozat kötelező megtanulásának bevezetése presztízsalakítási lépés is, amely egyfelől megerősíti vagy növeli a standard presztízsét, másfelől gyöngíti a nemstandard dialektusok és az országban beszélt más nyelvek presztízsét.

7. A standard terjesztése vagy erősítése újabb nyelvhasználati színtereken

A standard terjesztése és erősítése újabb meg újabb nyelvhasználati színtereken szintén a standardizálás implementálási szakaszához tartozik; ennek az előző pontban említett elsajátítás/tanulás is része. Ám a standard nemcsak elsajátítás útján terjedhet, hanem azáltal is, hogy a standardot már beszélő emberek egyre inkább a standardot választják a nyelvjárások vagy más nemstandard nyelvváltozatok rovására olyan nyelvhasználati színtereken, amelyeken korábban nemstandard nyelvváltozatok voltak (inkább) használatosak. A standard további terjesztését szolgálja az a tény is, hogy az újonnan létrejövő nyelvhasználati színtereken (pl. az újabb tudományágakban, szakmákban vagy szórakozási formákban) eleve a standard nyelvváltozat válik jelöletlen kóddá.

A standard terjesztésének eszköze a státuszalakítás és a presztízsalakítás. Mindkettőnek jellegzetes példája a szlovák államnyelvtörvény, melynek kettő célja van: az egyik a szlovák nyelv helyzetének megerősítése a kisebbségi nyelvek rovására (I. Szabó Mihály 2011), másrészt a szlovák nyelv standard változatának megerősítése a szlovák nyelvjárások, esetleg más nyelvváltozatok rovására (Dolník 2010a, 166–168. p.).²⁹ Ehhez számos nyelvi ideológiát hívtak segítségül a jogalkotók, mindenekelőtt a nyelvi nacionalizmust, etnoidentizmust, etatizmust, etnolingvizmust, homogenizmust, ekvitzmust, univerzalizmust és despotizmust.

A standardizálásnak ebben az összetevőjében hangsúlyosan megnyilvánul az állami nyelvpolitika hatása, melyet olyan nyelvi ideológiák támogatnak, mint amilyen a nyelvi nacionalizmus, etatizmus, etnolingvizmus, homogenizmus, majoritizmus, purizmus és persze standardizmus. A nyelvpolitika fontos részét képezi az oktatáspolitikai, s ezzel együtt az előző pont alatt említett tevékenységek közül azok, amelyek az oktatás színtereire kapcsolódnak.

8. Diskurzusalakítás

A diskurzusalakítás a standardizálás kontextusában az a tevékenység, melynek során a nyelvközösség tagjai saját diskurzusaikat vagy mások által létrehozott diskurzusokat monitorozzák és javítják, hogy összhangban legyenek a (formális) standard nyelvi normával (vö. Haugen 1987, 632. p.; Jernudd 1983, 352–358. p.; Lanstyák 2007b, 146–147. p.). Ez a tevékenység része a 6. pont alatt említett standardelsajátításnak és -tanulásnak is, hiszen nyelvlesajátítás, ill. nyelvtanulás nincs anélkül, hogy a beszélő saját magát ne javítaná, ill. ne javítaná őt mások, tanárok vagy más beszédpartnerek. Ezenkívül a javítás a nyelvműveléshez is hozzátartozik, amint említettük is a 3. pont alatt.

Az elmondottak ellenére a diskurzusalakítást külön pontként is szükséges számon tartani, mivel legjellemzőbb területe az írott nyelvi termékek nyelvi lektorálása, amely nem sorolható az előbbi kategóriákba. A sokszor nagy tömegekhez eljutó írott nyelvi diskurzusokból így szűrjük ki az „oda nem való”, azaz nemstandardnak tartott elemeket, amivel nemcsak a szerző nyelvhasználatát alakítják, hanem közvetve az olvasókét is, akik így a nemstandard formákkal sokkal ritkábban találkozhatnak (legalábbis a nagyközönségnek szánt írott nyelvi diskurzusokban), mint ha nem létezne ilyen tevékenység. Ez a tevékenység is határőrzés.

Összegzés

Dolgozatomban a nyelvi standardizálást összetett nyelvalakítási folyamatnak tekintetem, amely különféle tevékenységekből áll. Közös bennük, hogy szerepük van a stan-

29 Kivételt képez a cseh nyelv, amely – paradox módon – nagyobb kiváltságokkal rendelkezik, mint a szlovák nyelvjárások, tekintve, hogy használatát a törvény lehetővé teszi, mivel „megfelel a közérthetőség követelményeinek”, miközben a szlovák nyelvjárások használatát nem teszi lehetővé, annak ellenére, hogy ezek is megfelelnek a közérthetőség követelményeinek.

dard nyelvváltozat létrehozásában és/vagy terjesztésében és/vagy továbbfejlesztésében. Az ilyen értelemben vett standardizálás tehát nem zárul le a standard nyelvváltozat elsődleges létrehozásával és elterjesztésével, hanem utána is folytatódik (vö. Milroy 2001, 534. p.; Szabó 2012, 19. p.), még ha az egyes tevékenységek különböznek is abban, hogy a standard életének mely szakaszában vannak jelen markáns módon.

A dolgozatomban említett tevékenységek közül talán a mintadiskurzusok létrehozása kötődik leginkább az elsődleges standardhoz: amint növekszik a standard nyelv írásbeliség, a mintadiskurzusok jelentősége annál inkább csökken, bár új regiszterek, műfajok stb. megjelenésével elvileg újra kaphat szerepet. A kiválasztásra folyamatosan szükség van, mivel a nyelvi és társadalmi változások során létrejövő minden egyes neologizmusokkal kapcsolatban döntést „kell” hozni arra nézve, hogy bekeverülhetnek-e a standardba vagy sem.³⁰ A fejlesztést szintén a társadalmi, technikai, gazdasági stb. változások teszik szükségessé az új vagy továbbalakuló regiszterek területén; a szaknyelvek „fejlődése” már a természetéből következően sem lehet teljesen spontán folyamat. A nyelvművelést az új beszélők nyelvi szocializációja is megköveteli a standardizmus híveinek szemében, s nyilvánvalóan folyamatosan zajlik a diskurzusalakítás is; amíg van standard, addig diskurzusalakításra is szükség van. Ugyanezen okokból termelődnek újra a standardista diskurzusok is: ezekre szükség van ahhoz, hogy a standard(izmus) az új nemzedékek nyelvi tudatában is elfoglalja „méltó” helyét, és így befolyásolja nyelvhasználatukat. Természetesen a standardelsajátítás is folyamatos feladat, az új nemzedékek érkezésével, valamint kisebb mértékben a más anyanyelvűek magyartanulásával kapcsolatban. Legfeljebb a standard terjesztése válhat időszerütlenné, miután minden olyan helyen egyeduralkodóvá válik, ahol azt a standardizmus hívei szükségesnek tartják.

Irodalom

- Androutsopoulos, Jannis 2010. Ideologizing ethnolectal German. In Johnson, Sally–Milani, Tommaso M. (eds.): *Language Ideologies and Media Discourse. Texts, Practices, Politics*. London–New York, Continuum International Publishing Group.
- Armstrong, Nigel–Mackenzie Ian E. 2013. *Standardization, Ideology and Linguistics*. New York, Palgrave Macmillan.
- Balázs Géza 2000. A média nyelvi normája. *Magyar Nyelvőr* 124/1, 5–24. p.
- Baldauf Jr., Richard B. 1989. Language Planning: Corpus Planning. *Annual Review of Applied Linguistics* 10, 3–12. p.
- Baldauf Jr., Richard B. 2004. Language Planning and Policy: Recent Trends, Future Directions. Paper presented at the conference of American Association of Applied Linguistics, Portland, Or. <http://espace.library.uq.edu.au/eserv.php?pid=UQ:24518&dsID=LPPCoPap1AAAL04.pdf>

30 Természetesen az ilyen döntéshozatal csak a standardizmus keretein belül szükségszerű, hiszen amúgy minden további nélkül elképzelhető egy olyan világ, ahol teljes mértékben a beszélőkre bízák a neologizmusok használatát, nem avatkoznak bele a természetes nyelvi folyamatokba (a szaknyelvek kivételével persze).

- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Budapest, Gondolat.
- Bartsch, Renate 1985. The influence of language standardization on linguistic norms. *Studia Linguistica* 39/1, 23–50. p.
- Benkő Loránd 1960. Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól. In Benkő Loránd (szerk.): *Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 221–238. p.
- Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések 113. sz.)
- Benkő Loránd 1988. Irodalmi nyelv – köznyelv. In Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 15–33. p.
- Britain, David 2010. Contact and Dialectology. In Hickey, Raymond (ed.): *The Handbook of Language Contact*. Oxford, Blackwell, 208–229. p.
- Bubenik, Vit 1993. Dialect contact and koineization: the case of Hellenistic Greek. *International Journal of the Sociology of Language* 99, 9–23. p.
- Chambers, J. K.–Trudgill, Peter 1998. *Dialectology*. Cambridge–New York–Melbourne, Cambridge University Press.
- Cooper, Robert L. 1989/1996. *Language Planning and Social Change*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Coupland, Nicolas 2007. *Style: Language Variation and Identity*. Cambridge etc., Cambridge University Press.
- Coupland, Nikolas 2010. Language, ideology, media and social change. *Swiss Papers in English Language and Literature* 24, 55–79. p.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Dawson, Hope C. 2003. Defining the outcome of language contact: Old English and Old Norse. *Ohio State University Working Papers in Linguistics* 57, 40–57. p. <http://linguistics.osu.edu/sites/linguistics.osu.edu/files/Hope-WPL.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. április 3.)
- Deumert, Ana–Vandenbussche, Wim 2003a. Standard languages. Taxonomies and histories. In Deumert, Ana–Vandenbussche, Wim (eds.): *Germanic Standardizations. Past to Present*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 1–14. p.
- Deumert, Ana–Vandenbussche, Wim 2003b. Research directions in the study of language standardization. In Deumert, Ana–Vandenbussche, Wim (eds.): *Germanic Standardizations. Past to Present*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 455–469. p.
- Dolník, Juraj 2010a. *Teória spisovného jazyka, so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava, Veda.
- Dolník, Juraj 2010b. *Jazyk, človek, kultúra*. Bratislava, Kalligram.
- Elspaß, Stephan–Maitz, Péter 2012. New Language Norm Authorities in Germany: Ideological Roots and Social Consequences. In Busse, Ulrich–Schneider, Ralf–Schröder, Anne (eds.): *Codification, Canons, and Curricula: Prescription and Description in Language and Literature*. Bielefeld, Aisthesis, 171–184. p.
- Elspaß, Stephan–Niehaus, Konstantin 2014. The standardization of a modern pluriareal language. Concepts and corpus designs for German and beyond. *Orð og tunga* 16, 47–67. p.
- Ferguson, Charles A. 1968/1971. Language Development. *Language Structure and Language Use. Essays by Charles A. Ferguson. Selected and Introduced by Anwar S. Dil*. Stanford, CA, Stanford University Press.
- Ferguson, Charles A. 1977. Sociolinguistic setting of language planning. In Rubin, Joan–Jernudd, Björn H.–Das Gupta, Jyotirindra–Fishman, Joshua A.–Ferguson, Charles A. (eds.): *Language Planning Processes*. The Hague–Paris–New York, Mouton, 10–29. p.

- Fishman, Joshua A. 1974. Language Planning and Language Planning Research: The State of Art. In Fishman, Joshua A. (ed.): *Advances in Language Planning*. The Hague–Paris, Mouton, 15–33. p.
- Fishman, Joshua A. 1974/1998. Nyelvi modernizáció és nyelvi tervezés a nemzeti modernizáció és tervezés más típusaival összehasonlítva. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Universitas Kiadó, 31–50. p.
- Fishman, Joshua A. 1983. Modeling Rationales in Corpus Planning: Modernity and Tradition in Images of the Good Corpus. In Cobarrubias, Juan–Fishman, Joshua A. (eds.): *Progress in Language Planning. International Perspectives*. Berlin–New York–Amsterdam, Mouton Publishers, 107–118. p.
- Gal, Susan 2006a. Migration, Minorities and Multilingualism: Language Ideologies in Europe. In Mar-Molinero, Clare–Stevenson, Patrick (eds.): *Language Ideologies, Policies and Practices. Language and the Future of Europe*. Basingstoke, Palgrave, Macmillan, 13–27. p.
- Gal, Susan 2006b. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14/ 2, 163–181. p.
- Garrett, Peter–Selleck, Charlotte–Coupland, Nikolas 2011. English in England and Wales: Multiple ideologies. In Kristiansen, Tore–Coupland, Nikolas (eds.): *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. Oslo, Novus Press. 57–65. p.
- Garvin, Paul 1993/1998. A nyelvi sztenderdizáció. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Universitas Kiadó, 87–99. p.
- Gáspári László 1978. *Irodalmi nyelvünk és előzményei*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Grenoble, Lenore A. 2010. Contact and the Development of the Slavic Languages. *The Handbook of Language Contact*. Oxford, Blackwell. 581–597. p.
- Haarman, Harald 1990/1998. Nyelvi tervezés egy általános nyelvelmélet fényében: módszertani keret. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Universitas Kiadó, 67–86. p.
- Haugen, Einar 1966/1998. Nyelvészet és nyelvi tervezés. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Universitas Kiadó, 11–29. p.
- Haugen, Einar 1983/1998. A korpusztervezés kivitelezése: elmélet és gyakorlat. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Universitas Kiadó, 143–160. p.
- Haugen, Einar 1987. Language Planning. In Ammon, Ulrich–Dittmar, Norbert–Mattheier, Klaus J. (eds.): *Sociolinguistics*. Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Havránek, Bohuslav 1932. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In Havránek, Bohuslav–Weingart, Miloš (szerk.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, Melantrich a. s. 32–84. p.
- Havránek, Bohuslav 1942/1963. K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka. In *Studie o spisovném jazyce*. Praha, Nakladatelství ČSAV. 60–68. p.
- Havránek, Bohuslav 1932/1983. The functional differentiation of the standard language. In Wachek, Josef (ed.): *Praguiana. Some Basic and Less Known Aspects of the Prague Linguistic School*. Praha, Academia Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, 143–164. p.
- Havránek, Bohuslav–Weingart, Miloš (szerk.): 1932. *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, Melantrich a. s.
- Hübschmannová, Milena–Jiří V. Neustupný 1996. The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization. *International Journal of the Sociology of Language* 120, 85–109. p.
- Jernudd, Björn H. 1983. Evaluation of Language Planning – What Has the Last Decade Accomplished? In Juan–Fishman, Joshua A. (eds.): *Progress in Language Planning. International Perspectives*. Berlin–New York–Amsterdam, Mouton Publishers, 345–378. p.

- Jernudd, Björn H. 1993. Language planning from a management perspective: An interpretation of findings. In Jahr, Ernst Håkon (ed.): *Language conflict and language planning*. Berlin, Mouton de Gruyter, 133–142. p.
- Kalcsó Gyula 2007. A névszóinflexió nyelvi változói a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában. (Doktori disszertáció.) Budapest, ELTE. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/kalcsó/diss.pdf>
- Kalcsó Gyula 2010. *Koinésodás a korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben*. Kézirat.
- Kálmán László 2004. A nyelvművelés mint áltudomány. In Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilsztika*. (A mai magyar nyelv leírásának újabb mód-szerei VI.). Szeged, SZTE BTK, 63–68. p.
- Kent, Kateryna 2010. Language Contact: Morphosyntactic Analysis of Surzhyk Spoken in Central Ukraine. *LSO Working Papers in Linguistics* 8, 33–53. p. http://vanhise.lss.wisc.edu/ling/sites/vanhise.lss.wisc.edu.ing/files/LSOWPL8_Kent_1.pdf (Utolsó letöltés: 2015. április 3.)
- Kerswill, Paul 2006. RP, Standard English and the standard/non-standard relationship. In Britain, David (ed.): *Language in the British Isles* (2nd edn.). Cambridge: Cambridge University Press. 34–51. p. <http://www.ling.lancs.ac.uk/staff/kerswill/pkpubs/Kerswill2006RPStandardEnglish.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. április 18.)
- Kerswill, Paul 2010. Contact and new varieties. In Hickey, Raymond (ed.): *The Handbook of Language Contact*. Oxford, Blackwell, 230–251. p.
- Kerswill, Paul–Williams, Ann 2005. New towns and koineization: linguistic and social correlates. *Linguistics* 43/5, 1023–1048. p.
- Kiss Jenő 1994. Kétnyelvűség, kettősnyelvűség és diglosszia. *Magyar Nyelv* 110, 81–85. p.
- Kontra Miklós 2006. A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In Sipőcz Katalin–Szeverényi Sándor (szerk.): *Elmélkedések nyelvekről, népekről és a profán medvékről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szeged, SZTE, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, 83–106. p.
- Kontra Miklós 2012. A magyarul beszélők néhány égető szociolingvisztikai problémája. Koutny Ilona–Dávid Mária–Németh Szabolcs–Kornatowski Paweł (szerk.): *Magyar–lengyel kapcsolatok: kontrasztív nyelvészeti, irodalmi és kulturális kutatás I*. Poznań, ProDruk, 17–27. p.
- Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest, Osiris.
- Lanstyák István 1993/1998. Diglosszia és kettősnyelvűség. In Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest, Osiris Kiadó, 125–143. p.
- Lanstyák István 2007a. A nyelvhelyesség mint nyelvi probléma. *Kisebbségkutatás* 16/2, 199–213. p.
- Lanstyák István 2007b. A szervezett nyelvalakítás válfajai. In Mészáros András (összeáll.) *Emlékkönyv Turczel Lajos 90. születésnapjára*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 141–162. p.
- Lanstyák István 2008. Nyelvművelés és nyelvalakítás. (A létező magyar nyelvművelés néhány jellegadó sajátosságáról.) In Fazekas József (szerk.): *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 46–68. p.
- Lanstyák István 2009a. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Pozsony, Stimul. http://ht.nyud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Besznye.pdf
- Lanstyák István 2009b. A platni botránya (Egy új stílusminősítési rendszer felé). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 11/2, 25–40. p.
- Lanstyák István 2009c. Nyelvi probléma és iskola. In Kolláth Anna (szerk.): *A muravidéki két-nyelvű oktatás fél évszázada*. Maribor etc., Zora, 226–252. p.

- Lanstyák István 2010. Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia. In Beke Zsolt–Lanstyák István–Misad Katalin (szerk.): *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Pozsony/Bratislava, Stimul, 117–145. p. <http://stella.uniba.sk/texty/HUNZbornik.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. április 29.)
- Lanstyák István 2011a. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In Misad Katalin–Csehy Zoltán (szerk.): *Nova Posoniensia*. Pozsony, Szenczi Molnár Albert Egyesület–Kalligram Kiadó, 13–57. p.
- Lanstyák István 2011b. Nyelvi problémák és nyelvi ideológiák. In Hires-László Kornélia–Karmacs Zoltán–Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. Budapest–Beregszász, Tinta Könyvkiadó–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, 48–58. p.
- Lanstyák István 2014a. *Nyelvalakítás és nyelvi ideológiák*. Pozsony, Comenius Egyetem. http://web.unideb.hu/~tkis/lanstyak_istvan-nyelvalak_es_nyelvi_ideol_2014.pdf (Utolsó letöltés: 2015. április 29.)
- Lanstyák István 2014b. A nyelvmenedzselés-elmélet két kérdéséről. In Misad Katalin–Csehy Zoltán (szerk.) *Speculum varietatis. Jazykový a literárny manažment v multikulturálnom priestore a (pseudo)identita textov*. Bratislava, Univerzita Komenského, 7–38. p.
- Lanstyák István 2015. Nyelvi ideológiák (általános tudnivalók és fogalomtár). http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar.pdf (Utolsó letöltés: 2015. április 29.)
- Lippi-Green, Rosina 1994. Accent, standard language ideology, and discriminatory pretext in the courts. *Language in Society* 23/2, 163–198. p.
- Lippi-Green, Rosina 2004. Language ideology and language prejudice. Finegan, Edward–Rickford, John R. (eds.) *Language in the USA: Themes for the twenty-first century*. Cambridge, Cambridge University Press. 289–304. p.
- Lipski, John M. 2006. Too Close for Comfort? The Genesis of “Portuñol/Portunhol”. In Face, Timothy L.–A. Klee, Carol (szerk.) *Selected Proceedings of the 8th Hispanic Linguistics Symposium*. Somerville, MA, Cascadia Proceedings Project. 1–22. p. <http://www.lingref.com/cpp/hls/8/paper1251.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. április 3.)
- Lipski, John M. 2010. Spanish and Portuguese in Contact. In Hickey, Raymond (ed.): *The Handbook of Language Contact*. Oxford, Blackwell, 550–580. p.
- Margócsy István 2006. „Istennőm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!” A magyar nyelv kultikus megközelítései. *Beszélő* 11/10, 95–109. p.; 11/11, 90–98. p. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/istennom-vegzetem-mindenem-magyar-nyelv>, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/istennom-vegzetem-mindenem-magyar-nyelv-0> (Utolsó letöltés: 2015. január 29.)
- Mathesius, Vilém 1932. O požadavku stability ve spisovném jazyce. In Havránek, Bohuslav–Weingart, Miloš (szerk.) *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, Melantrich a. s., 14–31. p.
- Mesthrie, Rajend 1993. Koineization in the Bhojpuri–Hindi diaspora – with special reference to South Africa. *International Journal of the Sociology of Language* 99, 25–44. p.
- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5/4, 530–555. p.
- Milroy, James 2007. The ideology of the standard language. In Llamas, Carmen–Mullany, Louise–Stockwell, Peter (eds.) *The Routledge Companion To Sociolinguistics*. London–New York, Routledge, 133–139. p.
- Milroy, Lesley 2001. Britain and the United States: Two Nations Divided by the Same Language (and Different Language Ideologies). *Journal of Linguistic Anthropology* 10/1, 56–89. p.
- Milroy, James–Milroy, Lesley 2012. *Authority in Language. Investigating Standard English*. London–New York, Routledge. (4rd edition.)

- Moschonas, Spiros 2009. "Language Issues after the Language Question: On the Modern Standards of Standard Modern Greek". In Georgakopoulou, Alexandra–Silk, Michael (eds.): *Standard Languages and Language Standards: Greek, Past and Present*. London, King's College–Centre for Hellenic Studies.
- Mühlhäusler, Peter 1993. German koines: artificial and natural. *International Journal of the Sociology of Language* 99, 81–90. p.
- Nekvapil, Jiří 2006. From language planning to language management. *Sociolinguistica* 20, 92–104. p.
- Nekvapil, Jiří 2009. The integrative potential of Language Management Theory. In Nekvapil, Jiří–Sherman, Tamah (eds.): *Language Management in Contact Situations*. Frankfurt am Main etc., Peter Lang, 1–11. p.
- Nekvapil, Jiří–Sherman, Tamah 2015. An introduction: Language Management Theory in Language Policy and Planning. *International Journal of the Sociology of Language* 232, 1–12. p.
- Neustupný, Jiří V. 2002. Sociolinguistika a jazykový management. *Sociologický časopis* 38/4, 429–442. p.
- Neustupný, Jiří V.–Nekvapil, Jiří 2003. Language Management in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning* 4, 181–366. p.
- NyKk. I–II. 1980–1985. Kovalovszky Miklós–Grétsy László (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NymKsz.² 2005. Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. (Második, javított és bővített kiadás.)
- Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 78/1, 409–416. p.
- Romaine, Suzanne 2007. Linguistic diversity and language standardization. In Hellinger, Marlis–Pauwels, Anne (szerk.) *Handbook of Language and Communication: Diversity and Change*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 685–713. p.
- Rutten, Gijsbert–Vosters, Rik–Vandenbussche, Wim 2014. The interplay of language norms and usage patterns. In Rutten, Gijsbert (ed.): *Norms and Usage in Language History, 1600–1900. A socio-linguistic and comparative perspective*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1–17. p.
<http://homepages.vub.ac.be/~rvosters/2014%20NandU%20intro.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. április 8.)
- Sándor Klára 2002. Nyelvművelés nálunk és más nemzeteknél. *Társadalomkutatás* 20, 121–149. p.
- Sender, Natalia 2014. Measuring language attitudes. The case of Trasianka in Belarus. *Linguistik online* 64/2, 43–55. p. http://www.linguistik-online.de/64_14/sender.pdf (Utolsó letöltés: 2015. április 3.)
- Siegel, Jeff 1985. Koines and koineization. *Language in Society* 14, 357–378. p.
- Siegel, Jeff 1993a. Introduction: controversies in the study of koines and koineization. *International Journal of the Sociology of Language* 99, 5–8. p.
- Siegel, Jeff 1993b. Dialect contact and koineization. Review article. *International Journal of the Sociology of Language* 99, 105–121. p.
- Siegel, Jeff 1995. Koines and koineization. *Language in Society* 14/3, 357–378. p.
- Silverstein, Michael 1996. Monoglot "Standard" in America: Standardization and Metaphors of Linguistic Hegemony. In Brenneis, Donald–Macaulay, Ronald K. S. (eds.) *The Matrix of Language: Contemporary Linguistic Anthropology*. Boulder–Colorado, Westview Press. 284–306. p.

- Starý, Zdeněk 1990. In nomine functionis et standardisationis. *International Journal of the Sociology of Language* 86, 127–142. p.
- Starý, Zdeněk 1995. *Ve jménu funkce a intervence*. Praha, Univerzita Karlova.
- Szabó Tamás Péter 2012. „Kirákunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében. Dunaszerdahely, Gramma. <http://mek.oszk.hu/10900/10947/10947.pdf>
- Szabó Mihály Gizella 2007. A nyelvi menedzselés lehetséges szerepe a magyar nyelvalkításban. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó. 52–67. p.
- Szabó Mihály Gizella 2011. A szlovák nyelvpolitika és a nyelvhasználat jogi szabályozása Szlovákiában a rendszerváltás után. In Szabó Mihály Gizella–Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII.. Nyelv*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet. 11–26. p.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben, különös tekintettel a fonológiára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Takeda, Reiko 2002. A study of dialect levelling in some fifteenth-century Yorkshire documents. Nelson, Diane ed., *Leeds Working Papers in Linguistics and Phonetics* 9, 141–157. p. http://www.leeds.ac.uk/arts/info/125154/leeds_working_papers_in_linguistics_and_phonetics/1947/volume_9_2002 (Utolsó letöltés: 2015. április 7.)
- Tauli, Valter 1974/1998. A nyelvi tervezés elmélete. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Universitas Kiadó, 51–66. p.
- Theses 1929/1983. Prague Linguistic Circle: Theses presented to the First Congress of Slavists held in Prague in 1929. In Wachek, Josef (ed.): *Praguiana. Some Basic and Less Known Aspects of the Prague Linguistic School*. Praha, Academia Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, 77–120. p.
- Tolnai Vilmos 1927–1928. A nyelvújítás. *Nyelvtudományi Közlemények* 46/3, 321–385. p.; 47/1, 1–61. p.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás elmélete és története*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Trudgill, Peter 1986. *Dialects in Contact*. Oxford–New York, Basil Blackwell Ltd.
- Trudgill, Peter 1992/1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged, JGYTF Kiadó.
- Trudgill, Peter 1999. Standard English: what it isn't. In Bex, Tony–Watts, Richard J. (eds.): *Standard English: the widening debate*. London, Routledge. 117–128. p.
- Trudgill, Peter 2003. *A Glossary of Sociolinguistics*. Edinburgh, Edinburgh University Press Ltd.
- Trudgill, Peter 2010. Contact and Sociolinguistic Typology. In Hickey, Raymond (ed.): *The Handbook of Language Contact*. Oxford: Blackwell. 299–319. p.
- Tuten, Donald N. 2007. Koineization. In Llamas, Carmen–Mullany, Louise–Stockwell, Peter (szerk.): *The Routledge Companion to Sociolinguistics*. London–New York, Routledge.
- van der Wal, Marijke 2003. Standardization and Linguistic Norms in the Vernacular Languages. In Goyens, Michèle–Verbeke, Werner (szerk.): *The Dawn of the Written Vernacular in Western Europe*. Leuven, Leuven University Press, 165–177. p.
- Vonen, Arnfinn Muruvik 2012. Diversity and democracy: written varieties of Norwegian. Vatvedt Fjeld, Ruth–Torjusen, Julie Matilde, *Proceedings of the 15th EURALEX International Congress 7–11 August, 2012, Oslo*. Oslo, Department of Linguistics and Scandinavian Studies, University of Oslo, 19–30. p.

- Wolck, Wolfgang 1991. The standardization of Quechua: Some problems and suggestions. In Gleich, Utta von-Wolff, Ekkehard (eds.): *Standardization of national languages. Symposium on language standardization*, 2-3 February 1991. 43–54. p.
- Woolard, Kathryn A.–Schieffelin, Bambi B. 1994. Language Ideology. *Annual Review of Anthropology* 23, 55–82. p.

ISTVÁN LANSTYÁK

STANDARDIZATION AS A LANGUAGE MANAGEMENT ACTIVITY

In my paper I deal with language management activities aimed at the standardization of a language. As an introduction I present three concepts of the “standard” (standard as an ideal variety, standard as a dialect, standard as an ideological construct). Further I analyse three constitutive features of standards: regulatedness, polyfunctionalism and high degree of ideological loadedness. The main part of the paper is concerned with various language management activities, the common trait of which is that they play role in creating, developing and maintaining the standard: selection, codification, functional differentiation, elaboration, standardist discourse, creation of sample texts in the standard variety, acquisition and learning of the standard, dissemination of the standard, management of standard discourses. Besides I touch upon the question of the differences between the processes of standardization and koineization.

Fürdőélet a 19. századi Gömörben, 5. Megy a gőzös Várgedébe.

ÉVA KERÉNYI

615.838(437.6)(091)

Spa life in Gömör in the 19th century. The steamer goes to Várgede

Keywords: Gömör-Kishont (Gemer-Malohont), Várgede (Hodejov), balneology, mineral water.

Gömör megye másik, országos viszonylatban legismertebb és leghíresebb fürdőhelye a békebeli időkben a csízi fürdőtelep után az előnyös fekvésű Gortva patak völgyében megtalálható Várgedefürdő volt. Viszonylag kis területen, a történelmi nevezetességű Gedő vár romjainak alján s a Bükk hegység nyúlványán elterülő hatalmas erdőség közelében, védett helyen feküdt, 280 méteres tengerszint feletti magasságban. Akárcsak Ajnácskő, Várgede is várrom köré épülve terült el a zúgó Gortva mentén, s – Hunfalvy szavaival élve – „ahogy hajdan váraik, úgy ma fürdőik vetélkednek egymással”. (Hunfalvy 1867, 68. p.)

A várgedei Valéria története

A forrást már Bél Mátyás idejében is ismerték,¹ bár ekkor elemzésre még nem került. A földes-vasas savanyúvíz – melynek hőfoka 13,7 Celsius-fokot mutatott, (Boleman 1884, 182. p.) csupán a 18. és 19. század fordulóján került vegyelemzés alá előbb Pillmann István, majd Marikovszky György Gömör megyei főorvosok által, ahogyan arról a korábbiakban már szó esett. Utóbbinak műve részletesen foglalkozik a várgedei forrás geográfiai elhelyezkedésével és a helyi viszonyokkal egyaránt. E szakirodalom alapján tudjuk, hogy a Gortva patak közelében található forrás az esőzések következtében gyakran áradások „áldozatává” esett, a helyi lakosság pedig fából készült csatornákon próbálta elvezetni az ásványos forrás vizét. „A forrásvíz áttetsző, színtelen, apró buborékokat képez. Ha savanyú borral keverődik, erősen pezseg. A víz gyakran és erősen bugyog. Fürdéskor a ruhát pirosra színezi” – olvasható Marikovszky elemzésében, melyben hozzáfűzi, hogy 1813. augusztus 20-án a levegő 16 R-foka mellett a víz hőmérséklete 10 R-t mutatott. (Marikovszky 1813, 26–30. p.) Ugyanakkor abban is bizonyosak lehetünk, hogy ez idő tájt még nem állt fürdőépület a forrás körül, a gömöri orvostudor ugyanis sajnálatát fejezi ki, hogy e helyen nem épült ki fürdőtelep. A

1 A *Descriptio comitatus Gömöriensis* név alatt 1749-ből származó kéziratban Várgede létező forrásként kerül megemlítésre. In Bél 1992, 14 p.

Marikovszky-féle vegyelemzések értelmében – melyeket több országos balneológiai szakirodalomban is átvettek – egy literben 0,535 gramm szilárd rész volt kimutatható, melyből a szénsavas vasoxid 0,1736 grammot tett ki, a szénsav pedig 586 köbcentimétert. (Boleman 1887, 303. p.)

Lengyel az almanachjában a legerősebb vasas savanyúvizeink egyikének tekintette a várgedei forrásvizet, melynek gyógyhatását a sídi ásványvízéhez hasonlította: vizelet-hajtó, gyengén oldódó, erősítő, leginkább gyengeségi bajokban alkalmazhatónak találta mind ital, mind fürdő formájában. (Lengyel, 1853, 221. p.)

Várgede kellemes, savanyú forrásvize (népnnyelven „csevice”) főleg ivókúrára volt használatos. Külsőleg fürdőként gyöngeségben, szív- és érrendszeri betegségben, vérhiányban szenvedőknek, női ivarszervek betegségében gyógyulónak, gyomor-, alhasi és aranyeres bántalmakra ajánlották, mivel a dús vasas, szénsavas víz vérképző, oszlató és erősítő hatással bírt.² A forrásvíz jelentős vastartalmú összetételét 1876-ban tett személyes látogatása során Dr. Bernáth József akadémikus is elismerte.³ Köszvény és reuma ellen vásár- és ünnepnapokon a vidék földművelő népe kereste fel gyakorta a fürdőt. (Borovszky 1904, 344. p.) Az ásványvíz népszerűségét azonban nem csupán a fürdőbe látogató vendégek számában mérhetjük. Sikerként könyvelhető el, hogy az 1885. évi általános mezőgazdasági kiállításon az egészségügyi pavilonban bemutatott magyar ásványos vizek és fürdők között a várgedei forrásvizet is megízlelhette a nagyérdemű közönség a Mattoni&Wille ivócsarnokában.⁴

A Borovszky-sorozat 1902. évi vármegyei monográfiájának értelmében a forrás vizét „még pontosan mind ez idáig nem vegyelemeztek, gyógyvizéből pedig a szabad szénsav hamar elillan, emiatt nem szállítható, kereskedelmi forgalomba hozása a víz gyors felbomlása miatt lehetetlen”. (Borovszky 1904, 344. p.) Később, mint tudjuk, mindennek az ellenkezője bizonyosodott be. Mint ahogy részben Dr. Löcherer Tamás azon kijelentésének is, mely szerint „a fürdő jövőjéért tett minden kezdeményezés megghiúsul, holott a víz hatásában, eredményében versenyezhet bármely szénsavas vasas külföldi fürdővel.” (Borovszky 1904, 344. p.)

A forrásvíz palackozásának ötlete először 1905-ben merült fel Klein Sámuel fürdőtulajdonos fejében. Az akkorra már – Gömörhöz mérten – nagy látogatottságnak örvendő fürdőtelep iránti kereslet és a vasas gyógyvíz páciensek által tapasztalt jó hatása arra az elhatározásra bírta, hogy megfelelően palackozva forgalomba hozza a kitűnő vizet.⁵ Mindez egy évvel később realizálódott, a fürdő történetében pedig mérföldkőnek

2 A női bántalmak erősebb gyógyíthatása céljából az 1888. évadtól Klein Sámuel bérlő parádi vasgálicos timsó-lúgot is készletben tartott, mivel az a várgedei vízzel vegyítve hatékonyabbnak bizonyult. (*Gömör-Kishont*, 1888. június 10.)

3 *Rimaszombati lapok*, 1877. május 6.

4 A kiállításon az összes ásványvíz 8 különgyűjteményben (60 kiállítóval) és 1 nagy részlegen („higiénia-pavillon” 179 kiállítóval, ebből 63 ásványvíz-kiállítóval) került bemutatásra. A higiéniai részben kiállított forrásokról katalógus is készült, melybe olyan vizek is szerepet kaptak, melyek egyébként nem kerültek kiállításra (pl. Ajnácskő). Míg Csízfürdő mind magánpavilonban, mind az általános higiéniai pavilonban bemutatásra került, Várgede csupán a Mattoni & Wille magánpavilonban lett kiállítva. (Bernáth 1885, 11–15 p.)

5 *Gömör-Kishont*, 1905. szeptember 17.

számított az 1906. év. Ekkor ugyanis a várgedei Valéria ásványforrás vizét Spiegel Béla törvényszéki vegyész a fürdőtelepen az 1905–1906 között az ásványvízminta személyesen végzett elemzésének eredményei folytán forgalomba hozatalra engedélyezte. Kutatásai alapján a várgedei Valéria szénsavas-vasas ásványvizet összetételében a külföldi nevesebb ásványvizek között a spaái, a pyrmonti és a svalbachi, a belföldiek közül pedig a borszéki Petőfi, a bártfai Erzsébet és az erdővidéki Baross forrás vizével egyenértékűnek találta. A vegyelemzés és Spiegel Béla tisztí főorvos ajánlata alapján a Magyar Királyi Belügyminisztérium 92677/1906.IV.B. szám alatt engedélyezte a vízszállítást és a várgedei Valéria gyógyásványvíznek forgalomba hozatalát.⁶ Még 1907 nyarán megkezdtek a fürdő forrásvizének zárt üvegekben való szállítását a fürdőtelepről Rimaszombatba.⁷ A várgedei Valéria 1910-re már minden nagyobb csemege- és fűszerkereskedésben kapható volt, kiemelten az új tulajdonos, Kohn Albert rimaszombati fakereskedőnél, de a kútkezelőség akár nagyobb megrendeléseket is eszközölt.⁸ Reklámhirdetése a helyi sajtóban korhű szállóigével jelent meg: „Magyar ember csak magyar ásványvizet igyék!”⁹

Parasztfürdőből részvényársaság

Üzemeltetésének kezdetei az 1850-es évekre nyúlnak vissza, alapításának pontos évéről mind ez ideig nem kerültek elő források. „Várgede, mely hajdan Gedőalljának nevezetett, cseviczével is bővelkedik, mely mellé a közbirtokos urak csinos fürdőhelyiséget emeltettek” (Hunfalvy 1867, 14. p.) – írta Ebeczky Emil a vármegyei monográfiában. A fürdőtelep tehát közvetlen a várhegy alatt fakadó forrás mellett lett kiépítve, a fürdő jellegzetes jelképe, az ivókút pedig közvetlen a zárt folyosóval ellátott fürdőépület mellett volt található. A befogott forráskútból szivattyúval vezették be a fürdővizet a kádakba, melegítéssel azonban a forrásvíz jelentősen vesztett a széndioxidból, gyógyerejéből egyaránt. (Mulík 1966, 24. p.)

Wachtel Dávid alapműnek számító balneológiai művében a két Gortva menti fürdőt, Ajnácsköt és Várgedet is negatív példaként tünteti fel a fürdőhely infrastruktúrájának és működésének terén, egyértelműen a visszafejlődés tapasztalhatóságára rámutatva – ami nem igazán jó belépő egyik gőmőri fürdő renoméjának szemszögéből sem. (Wachtel 1859, 15. p.) A Bach-korszak fürdőírója, Marikovszky vizsgálataira támaszkodva prezentálta a forrásvizet, melyet 10 R-fokosnak és 1,002 fajsúlyúnak határozott meg, majd a fürdőtelep korabeli szolgáltatásait ismertette 8 lakószobáról (16 krajcárért) és 10 káddal (10 krajcárért) felszerelt 9 darab fürdőszobáról tett említést. Míg a fürdő tánctermét és biliárdszobáját pozitívumként könyvelte el, leplezetlenül beszámolt a nedves fürdőépületek állapotáról és azok elhagyatottságáról. Az állandó vendégek számát 1857-ben, gyűjtése idején, 113 főben állapította meg, folyó

6 Gőmör és Kishont vármegyei naptár az 1908. évre. Rimaszombat, Nyomtatott Lévai Izsó könyvnyomdájában, 1907.

7 Gőmör-Kishont, 1907. június 2.

8 Gőmör-Kishont, 1910. július 17.

9 Gőmőri Ujság, 1910. július 17.

év augusztus 29-ig összesen mintegy 2000 fürdőt igénybe véve. Érdekességként megjegyzendő Wachtel azon állítása, miszerint a fürdő a vizsgált tárgyévben egyszerre több tulajdonost is magáénak tudhatott, akikben megfordult a fürdő berendezésének a közeli Pocseviczére való átszállításának gondolata is.¹⁰

1867-ben a telep változatlanul 9 fürdővel és 8 lakszobával volt felszerelve, a Hunfalvy-féle vármegyei monográfia „vidéki hírnévnek örvendő” fürdőintézetként jellemezte. (Hunfalvy 1867, 185. p.) Tán ebből kifolyólag tettek látogatást a magyar orvosok és természetvizsgálók XII. nagygyűlésének résztvevői is ajáncskői vendégeskedésükből hazafelé tartva a fejlődő Gortva menti telepen. „Megtekintettük a berendezést, megízleltük a gyógyvizet, s gyönyörködtünk azon nemes magyar tánczban, mit a míveltebb közönség közt tegnap, a nép közt pedig itt e fürdőhelyen a maga eredetisége, hogy ne mondjam költőiségében volt alkalmunk szemlélni” – olvashatjuk Dr. Hajnal Albert sorait.¹¹

Bernáth a várgedei forrás vizét mind külső, mind belső használatra egyaránt megfelelőnek találta, sőt kijelentette, a hely minden feltétele adott, hogy gyógyfürdővé nője ki magát. Bár negatívumként könyvelte el az állandó fürdőorvos hiányát és a gyógyászatilag kevésbé felszerelt telepet, a vasút közelségének pozitívuma és ügyes vezetés mellett nagy jövőt jósolt a fürdőnek. (Bernáth 1878, 61. p.) Már az öt évvel korábban napvilágot látott *Fürdői lapok* c. fürdészeti heti közlöny is így nyilatkozott a fürdőről: „eddigelé meglehetősen elhagyatott állapotban volt, de tulajdonosai mint hallatszik, elhatározták magukat bérbe adni e fürdőt 20-25 évre.”¹² A fejlesztés és korszerűsítés reménye miatt propagálás alá kerülő bérleti hirdetmény a *Rozsnyói Híradó* 1873. évi július 27-én kelt számában is megjelent.¹³ A fürdő tulajdonosa ugyanis a helyi közbirtokosság volt, (Chyzer 1885, 123. p.) s évtizedekig bérli felügyelete alatt működött.¹⁴ Ekkor lépett színre fürdőbérliőként Német Jenő, ténykedéséről a későbbiekben még bővebben is szó lesz, kezei alatt a fürdő némileg elindult felfelé a fejlődés fokán.

A pozitív lépésekkel ellentétben Boleman mind 1884-ben, mind 1887-ben szerényen nyilatkozott a kis fürdőházról, „melyben a forrásvíz primitív módon használják fürdésre”. (Boleman 1884, 182. p.) S bár Várgede előnyös fekvéséről és kiváló megközelíthetőségéről számolt be, ugyanakkor a fürdő ásványvizének megvizsgálását és az egész fürdő korhű és célszerű berendezését javasolta. (Boleman 1884, 182. p.) Chyzer 1885. évi feljegyzései szintén kezdetleges fürdőről árulkodnak, mely szerint a telep 14 lakó- és 9 fürdőszobából állt. (Chyzer 1885, 123. p.) A fürdőház mellett ekkor egy néhány vendégszobával felszerelt fogadó is állt, a lakószobák csekély számának problémájára Klein fürdőbérliő még 1888-ban is felhívta a leendő fürdővendégek figyelmét.¹⁵ Mindez arra enged következtetni, hogy az említett 10-15 évben semmilyen jelentős átépítésre nem került sor a telepen – az egyedüli kivételt a vasútállomás képezte.

10 Pocseviczét a balneológiai szakirodalomban több szerző is jegyzi, többek között Wachtel művében is felbukkan a forrásvíz Várgede környéki lokalizálása és elemzése, a forrás körül azonban sosem alakult ki fürdőintézet. L. Wachtel 1859, 209–210 p.

11 *Napi Közlöny*, 1867. augusztus 17. 33. p.

12 *Fürdői lapok*, 1873. július 27. 1. évf. 10. sz.

13 *Rozsnyói Híradó*, 1873. július 27.

14 *Magyar fürdők naptára*. Budapest, 1904, 227. p.

15 *Gömör-Kishont*, 1888. június 10.

Tegyük egy kis vasúttörténeti kitérőt! Várgedén legelőször 1873-ban merült fel a vasútállomás felépítésének a gondolata,¹⁶ a fürdőhöz legközelebbi vasúti megállóhelyek ugyanis 2 óra (Fülek), ill. 2,5 óra (Bánréve) kocsiútra voltak. Az elképzeléseket hamarosan tettek is követték, még folyó év augusztusában átadták a Fülek–Bánréve vasútvonalat, melynek egy állomása épp a fürdő udvarának tőszomszédságában lett megépítve.¹⁷ Az 1885-ös adatok már egyértelműen jelzik a fürdő saját vasúti megállóhelyét, míg távírda-hivatala továbbra is Feleden, postahivatala pedig Várgede községben volt található. (Chyzer 1885, 123. p.) Három évvel később a fürdőbe tartó vendégeknek már 33%-os kedvezmény is járt az utazásból a kassa–oderbergi vasútvonalon.¹⁸ 1889-ben egy Rimaszombatból Várgedébe tartó oda-vissza út másodosztályon 44, harmadosztályon 30 krajcárba került személyenként. A gőzös reggel 7 órakor indult a gőmőri székvárosból a fürdőbe, s másfél óra alatt érkezett az üdülőhelyre, ahonnét déli 11 óra 30 perckor, a délelti 4, vagy az esti 8 órai vonattal roboghatott haza a fürdővendég.¹⁹ Mivel a fürdő a fülek–miskolci fővonalon terült el, a századfordulón Budapest székesfővárossal naponta négyszer, Rimaszombat megyeszékhellyel pedig naponta ötször volt összeköttetésben. „A fürdő közvetlen közelében kiépült vasúti állomás szintűgy be van rendezve személy- és poggyászforgalomra” – hirdeti a fürdő 1902-ben megjelent kalauza.²⁰ Ugyancsak a fürdő korszerűségéről tanúskodik, hogy a századelőre már távírdaállomással is rendelkezett a telephez közeli faluban. (Borovszky 1904, 310. p.) A várgedei postahivatallal egyesítve berendezendő állami távírдахivatal létesítését Klein Sámuel és társai által előterjesztett kérelmére alapozva 1903. május 11-én hagyta jóvá a kassai Magyar Királyi Posta- és Távírдахgazgatóság.²¹

Szomorúan konstatálhatjuk, hogy Várgede radikális fellendítésének irányában a századfordulón nem történtek gyökeres változások. A vasút közelsége, a megyeszékhelyről induló gyors és rendszeres vonat-összeköttetés, kiváló gyógyforrása és a környék romantikus fekvése sem járultak hozzá ahhoz, hogy az 1891. fürdőévadban a telepet ne az alábbi sorokkal jellemezzék az olvasó közönség előtt: „Várgede a szűkebb környék fürdője lehetne, ha egy kicsit bővebb áldozatkészséggel gondoznák tulajdonosai. Pompás vize van, s a természet sem volt valami fukar a környezetben. Tettek is érte valamit, de még nem annyit, amennyi a kirándulók igényeit kielégíthetné. Pedig különösen ünnepnapokon polgáraink tömegesen szoktak e közeli fürdőbe kirándulni, kik megérdemelnék, hogy megfelelő ellátásban részesüljenek. Értesülésünk szerint a jövő évben sok hiányon fognak segíteni s a fürdő szebb jövőnek néz elébe.”²² Az öröm korainak bizonyult, a fürdő érdekében kifejtett buzgalom ugyanis a következő évben sem hozta el a várva várt áttörést. Bár a megnyitás napján – dacára az esőnek – számos

16 *Füüdői lapok*, 1873. július 27. 1. évf. 10. sz.

17 *Rozsnyói Híradó*, 1873. július 27.

18 *Gömör-Kishont*, 1888. június 10.

19 *Gömör-Kishont*, 1889. augusztus 29.

20 *Várgede gőz- és gyógyfürdő ismertetése*. Budapest, Franklin-Társulat nyomdája, 1902, 5. p.

21 Besztercebányai Állami Területi Levéltár. Fond: Verejnosprávný výbor Gemersko-malohontskej župy 1876-1919. Kúpele 96 (č. krabice 199). List: Gömörvármegye Közigazgatási Bizottságának címezett levél 1903. május 11-i keltezéssel. 1314. számú irat

22 *Gömör-Kishont*, 1891. szeptember 10.

rimaszombati polgárcsalád rándult ki a fürdőbe a cigányzene és a táncmulatság csábító hírére, a fürdőtelep maradt a régi. „Ez a kies vidékű és vizében csodálatosan üdítő, életfrissítő fürdőhely szinte arra látszik teremtvé lenni, hogy a rimaszombati közönségnek a legolcsóbb és legkellemesebb kiránduló helyéül szolgáljon” – olvashatjuk a fürdő méltatását a helyi lapban, melynek egyetlen szépséghibája csupán az volt, hogy a délutáni vonat egy teljes órát állt a feledi vasúti pályaudvaron, a fürdőbe utazó közönség unalmára.²³ A szezonnyitó muri általi fürdői hírnév „fényesítése” elhomályosítani látszott Várgede valódi problémáit. Még a sajtó is érthetlenségét fejezte ki a jól karbantartott, kiváló vizű fürdő mellőzése ügyében, melyet egyértelműen a székvárosi értelmiség számlájára rótt fel: „Valóban érthetetlen, hogy a rimaszombati közönség ezt a fürdőhelyet, mint legtermészetesebb és legkellemesebb kiránduló helyet fel nem karolja. Pedig mennyi alkalom nyílnék itt egy-egy jó társaságnak valóságos kis rögtönzött táncmulatságokat rendezni.”²⁴ A sokadik visszhang, úgy látszik, végre értő fülekre talált, ugyanis 1892 októberében az a hír kelt szárnyra a regionális sajtóban, hogy a közbirtokosság a fürdő eladását célozta meg annak jobb karbantartására hivatkozva: „Ha ez által alkalmas vállalkozó kezébe kerülhet a fürdő, az ennek fellendülését fogja jelenteni”²⁵ – állt a megyei lapban, a hírt pedig a következő szezon is megerősítette. A nevezett újságban 1893 nyarán jelent meg végleg a fürdő önkéntes eladásának s egyben árverésének hirdetése, melyre folyó év november 7-én került sor a helybeli királyi törvényszék telekkönyvi hatóságánál.²⁶ Így került a fürdő Klein Sámuel kezébe, aki – bár kevés anyagi tőkével, de annál nagyobb buzgalommal – rögvest a fürdő korszerűsítéséhez látott.²⁷

A tulajdonosváltás hatékonyságát a fürdőre nézve mi sem bizonyíthatná jobban a ténynél, mely szerint az 1899. évi országos fürdőügyi kongresszuson Gömörből a Csízt képviselő Molnár József és Glósz Artúr mellett Klein Sámuel jelent meg Várgedet képviselve a magyar székesfővárosban.²⁸ A fokozatosan fejlődésnek indult üdülőtelep a millennium évében már 10 kabinnal felszerelt fürdőházból, 1 vendéglőből és 14 szobával ellátott lakóházból állott. (Boleman 1896, 109. p.) A fejlődés ezzel nem állt meg: Löcherer 1902-ben 11 kád-, gőz- és ásványos vízfürdőről számolt be, 15 vendégszobát biztosítva a betegeknek. (Borovszky 1904, 310. p.) A fürdővendégek elszállásolására ugyanezen évben a fürdőépület kényelmes lakószobáin kívül már egy külön lakóépület is rendelkezésre állt. Voltak egész családok részére berendezett lakószobák is, de szükség esetén a község lakosainál is lehetett szállást bérelni. Az 1902. évi várgedei fürdőkatalauz szerint a vendéglő továbbra is külön épületben üzemelt, a konyha pedig a fürdőigazgatóság felügyelete alatt állt. A fürdővendégek részére természetesen „jó és olcsó étkezés” állt rendelkezésre.²⁹

23 Gömör-Kishont, 1892. május 5.

24 Gömör, 1893. május 21.

25 Gömör, 1892. október 2.

26 Gömör, 1893. augusztus 13.

27 Gömör-Kishont, 1906. március 25.

28 Rozsnyói Híradó, 1899. április 23.

29 Várgede gőz- és gyógyfürdő ismertetése. Budapest, Franklin-Társulat nyomdája, 1902, 8. p.

A fürdőre az első világháború előtti években gyökeres változások vártak. Egyrészt tulajdonosváltásra került sor, míg a *Gömör-Kishont Vármegyei Naptár* 1906-ban Strauszmann Sámuel emelte ki fürdőtulajdonosként,³⁰ alig egy évvel később a Várgedei Szénsavas Gyógyfürdő már Kohn Albert tulajdonába tartozott, bérletként pedig – az akkorra már éveken át Várgedén tevékenykedő – Klein Sámuel nevét jegyezték, nem mellesleg mindketten nagy buzgalommal munkálkodtak a várgedei forrásvíz forgalomba hozatalán.³¹ Kohn új vegyelemzéseket végeztetett a forrás körül, melynek eredményét – a sajtó szerint – még a folyó évben képekkel illusztrált brosúrában bocsátotta a nagyközönség figyelmébe.³² Ez alapján tehát bizonyosságunk lehet afelől, ha hihetünk az írott sajtóanyagnak, hogy az 1902-ben kiadott fürdőkatalozon kívül létezhetett egy 1907-ben piacra dobott várgedei fürdőismertető is, amely azonban sajnálatos módon mind ez ideig nem került elő, ezzel megkérdőjelezve a Kohn-féle kataloz kinyomtatásának megtörténtét.

Másrészt, a 20. század beköszönteével Várgede további sorsa is megpecsételődni látszott. 1900. június 13-án a rimaszombati Kaszinó társalgójában gyűltek össze a város orvosai, a társadalmi élet néhány oszlopos tagja és Várgede földbirtokosai, megvitatták a fürdő fellendítésének kérdését, hogy e „hazai közkinccs” ne csupán a régió közönségének szolgáljon. Az értekezlet ötletgazdája Dr. Zehery István törvényszéki orvos volt, aki Rimaszombat e kedvelt kirándulóhelyének méltó gyógyhelyé emelését szorgalmazta azáltal, hogy a fürdőt kellő gondviselés alá kívánta venni, gyógyvizét korszerűen vegyelemezteni, a higiéniai követelményeknek megfelelő, kellő komforttal berendezett épületek felhúzását javasolva az egész fürdőtelep megnagyobbításával együtt. A mozgalom célját egy részvénytársaság eszméjében fejtette ki, amely a fürdőt jelenlegi tulajdonosától megvásárolná. Az értekezlet, hozzájárulván az előadó indítványához, Stojkovich Emil várgedei földbirtokost szavazta meg a kezdeményezés elnökévé, Kubinyi Zoltánt pedig jegyzőjévé, továbbá elhatározta, hogy szervező és taggyűjtő bizottságot küld ki, mely a fürdő megszerzése érdekében munkálkodó öttagú bizottsággal együtt a fürdőtelepre és a részvénytársaság megalakítására tervezetet dolgoz ki. Míg a szűkebb bizottság tagjai között találjuk Stojkovich Emil, Kubinyi Imre és Szabó László várgedei földbirtokosokat, Lukács Géza alispánt és Dr. Löcherer Tamás vármegyei főorvost, a nagybizottság tagjaihoz számos rimaszombati közéleti személyiség, orvos, tanár, tisztviselő, egyházi méltóság, mérnök is csatlakozott, mint Fábry János, Baksay István, Széman Endre, Pitta Lipót, Kármán Aladár, Juraskó Jakab vagy Badinyi Gyula, ami egyértelműen bizonyítja azt tényt, hogy a nemes ügy érdekében kifejtett mozgalom Gömör megye székvárosában igen élénk érdeklődést és rokonszenvet keltett.³³

Alig pár héttel később az első lépések is megtételre kerültek, s a júniusban felállított öttagú bizottság a következő gyűlés alkalmával eredményesen számolhatott be

30 *Gömör és Kishont vármegyei naptár az 1906. évre*. Rimaszombat, Nyomtatott Lévai Izsó könyvnyomdájában, 1905, 127. p.

31 *Gömör és Kishont vármegyei naptár az 1907. évre*. Rimaszombat, Nyomtatott Lévai Izsó könyvnyomdájában, 1906.

32 *Gömöri Hírlap*, 1907. május 12.

33 *Gömör-Kishont*, 1900. június 21.

eddig helyszíni vizsgálódásairól. „Az újjászervezéshez 80.000 forint szükséges – referált Löcherer a résztvevőknek. – A mostani fürdő átvétele, mely később népfürdőnek tartatnék fenn, 25.000 forintba kerül, s az új telep létesítéséhez az állomással szemben levő helyen 21 hold területet a tulajdonosok 11.600 forintért engednék át. Ez parkíroztatnék és itt épülne új fürdő és gépház, vendéglő és 30 lakószobával ellátott épület.” Míg a tervezet általános elismerést nyert, a bizottság tagjai között a szükséges tőkét illetően megoszlottak a vélemények – volt, aki félrészvények kibocsátását indítványozta 30 forint összegért, más amortizációs kölcsön felvételét ajánlotta, de akadt, aki a szegényebb társadalmi rétegre gondolva csupán 25 forintos részvények kibocsátását javasolta.³⁴ Tény, hogy a várgedei vasas-szénsavas gyógyfürdő eszméjének szekere gyorsan beindult, még ugyanazon tárgyév augusztus 13-án a rimaszombati Kaszinó társalgótermében megtartott értekezleten Dr. Zehery István elnöklete alatt határozatilag kimondták a részvénytársaság megalakulását, a jelenvoltak pedig annak alapító tagjaivá lettek.³⁵

Summa summarum, Várgedére igencsak ráfért a korszerűsítés, hiszen a századelőre már csupán „a helyi és a környékbeli közönség gyér látogatásaiból tengődött”.³⁶ A szemfüles sajtó izgatottan figyelte hónapról hónapra a fürdőnek modern irányban való fejlesztését: „Azt mondják, vasas vize gyógyhatás tekintetében vetekedik Szliácséval, a részvénytársaság azonban alig halad tovább az alakulás gondolatánál.”³⁷ A fürdőbe való befektetés eszméje elakadt, a telep pedig évről évre a régi formájában nyitotta meg kapuit a látogatók előtt. A változások szele lassan látszott érződni. Kohn Albert rimaszombati fakereskedő és fürdőtulajdonos 1907 tavaszán álláspályázatok meghirdetésével próbálta „frissíteni” a fürdő személyzetét. A folyó év március 31-én megjelent újsághirdetésben az újonnan átalakított gőz- és gyógyfürdő számára fürdőorvost (100 korona havi fizetéssel és lakással), kazánfűtőt (70 korona havi fizetésért és lakásért, lehetőleg nőtlen férfit, aki a vízvezeték és villanycsengők javításához is ért), vendéglőst (lakással, magyar konyha vezetésével), borbélyt (rendelkezésre álló üzlethelyiséggel) és a fürdők elkészítéséhez fürdősasszonyt (20 korona havi fizetés lakással, magyarnyelv-ismerettel, előnyben masszírozók) keresett.³⁸ Kohn az újonnan átalakított, modernizált gőz- és gyógyfürdőt nevezett év pünkösd vasárnapján, azaz május 19-én nyitotta meg a gyógyulni és szórakozni vágyó nagyközönség előtt.³⁹

Túl a tulajdonoscserén és a viszonylagos korszerűsítésen, az 1908. évi szezonban továbbra is csupán a villatelkek vásárlásának és annak budapesti műépítész általi építésének kezdeményezéséről zengedezett a megyei hírlap, amely arra enged következtetni, hogy az elmúlt 2 év alatt a tervekől ismét semmi nem realizálódott.⁴⁰ 1910 júliusában a részvénytársaság még mindig csak elméletileg létezett, a kérdéssel a sajtó is egyre türelmetlenebbül és sűrűbben kezdett foglalkozni. Úgy látszik, a „segélykiáltás”

34 Gömör-Kishont, 1900. július 5.

35 Gömör-Kishont, 1900. augusztus 16.

36 Gömör-Kishont, 1901. április 11.

37 Gömör-Kishont, 1901. április 11.

38 Gömör-Kishont, 1907. március 31.

39 Gömör-Kishont, 1907. május 19.

40 Gömör-Kishont, 1908. június 28.

meghallatszott, a helyi sajtó 1910 nyarán ugyanis már arról rebesgetett, hogy Várgede gyógyfürdő mint részvénytársaság eszméje iránt óriási az érdeklődés: „Folynak a modern építkezések a fürdő korszerősítésére, az r.t. alapítási tervezete és a részvények jegyzése is hamarosan elkezdődik.”⁴¹ A Várgede Szénsavas és Vastartalmú Fürdő Rt. részvényeinek jegyzésére csupán 1910. szeptember 4-től került sor. „A Rimaszombat székhellyel határozatlan időre megalakuló részvénytársaság célja a várgedei fürdőtelep és a Valéria-forrás vizének megvétele, a telep kibővítéséhez szükséges földvásárlás, ezeknek a kor igényeinek megfelelő beépítése, a fürdő üzemenben tartása, fellendítése és a Valéria-forrás vizének forgalomba hozatala. Az alaptőke 300.000 korona, mely 1500 darab, egyenként 200 korona névértékű és bemutatóra szóló részvény kibocsátása által szereztetik” – konstatálja a *Gömöri Ujság* folyó évi száma a legnagyobb megelégedéssel, hiszen hosszú évek huzavonája után a projekt a végső stádiumához ért.⁴² A részvénytársaság alapító gárdáját 17 neves gömöri közéleti személyiség alkotta, többek közt Dr. Meskő Miklós vármegyei főorvos, Dr. Löcherer Tamás vármegyei közkórházi igazgató, Dr. Kovács László rimaszombati polgármester, Dr. Stojkovich Emil várgedei földbirtokos, Kubinyi Ferenc vármegyei főügyész, Dr. Lichtenstein Adolf vasúti orvosi tanácsadó, illetve Kohn Albert fürdőtulajdonos.⁴³

Vendéglátásból elégséges: mindennapi élet a fürdőtelepen

Sokunkban felmerül a kérdés, vajon hány vendéget fogadott Várgede egy-egy szezonban a vizsgált korszakban. Az 1898-ban megjelent *Füüdői Almanach* c. ismertető szavaival élve a fürdőtelep sűrűn látogatott volt a környék lakossága által. (Hohlfeld, 1898. 168. p.) Az 1893. évben 200 állandó vendéget számlálhatott. Az 1894. évről már részletesebb statisztikával is rendelkezünk, melynek értelmében a 14 szobával felszerelt gyógyfürdőt 200 állandó és 2000 ideiglenes fürdőzni és pihenni vágyó beteg látogatta meg.⁴⁴ Az 1902-es statisztikai adatok szerint Várgede-fürdőt évenként mintegy 100 állandó vendég kereste föl, és kivált jó időjárás mellett a fürdő hamar megtelt. A közeli megyeszékhelynek, Rimaszombat városának és a szomszédos Miskolcnak is közkedvelt kirándulóhelye lett, főleg gőzfürdője miatt. (Borovszky 1904, 310. p.) A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet évkönyvei alapján az 1903., 1904. és az 1905. évre vonatkozóan szolgálhatunk előbb csökkenő, majd ugrásszerűen növekvő tendenciát mutató vendégforgalmi adatokkal, melyek az említett évek sorrendjében az alábbiak szerint alakultak: 205 fő, 174 és 430 állandó páciens.⁴⁵ Kurlisták híján a

41 *Gömöri Ujság*, 1910. augusztus 7. 1. évf. 19. sz.

42 *Gömöri Ujság*, 1910. szeptember 4. 1. évf. 23. sz.

43 *Gömör-Kishont*, 1910. október 16.

44 A „Fürdőirodalmi Könyvtár” értesítője. 2. évf. 3–4. sz. 1895, Budapest, 61. p.

45 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet XXXIV. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség VI-ik évkönyve az 1903. és 1904. évről. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1905, 54–55. p.; A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1905. és 1906-ik évről. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1907, 36. p.; A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1905. és 1906-ik évről. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1907, 95. p.

vendégek névsorával sajnos nem rendelkezünk. A rimaszombati Rábely nyomdában éves rendszerességgel napvilágot látó vármegyei közlöny, a *Gömör-Kishont* is csupán egyetlen alkalommal, 1905 nyarán tüntette fel konkrétan a várgedei vasas fürdőbe egészsége helyreállítása céljából több hétre odautazó páciensét, aki – nem meglepően – id. Rábely Miklós lapkiadó és nyomdász volt.⁴⁶

A fürdőidény a szokások szerint május 1-től szeptember 30-ig tartott. Az 1877. évi szezonnra – hála az új bérlőnek – a fürdő újabb átalakításon esett át.⁴⁷ Német Jenő, aki a fürdőt ez évtől hosszabb időre vette haszonbérbe, mind a gyógyulni, mind a szórakozni vágyó közönség kényelmének próbált eleget tenni szolgáltatásaival: 14 bútorozott szoba 50–70 krajcár összegért, táncterem, tekeasztal, 12 kád fürdőnként 30 krajcárért, folyó évben épült hidegzuhany, erdei üde levegő, vári séta, kirándulási lehetőség a bizófalusi és a poó csevicékhez, a miskolc–füleki vasútvonal közelsége, a Rimaszombatból naponként érkező gyorskocsi, nem utolsósorban pedig Dr. Szabó Samu fürdőorvos tisztsége voltak azok a húzóerők, melyekre az új fürdőbérlet épített.⁴⁸ Ugyanezen év májusában rögtön két bállal indította évadját a fürdő, mindkettő a várgedei ifjúság szervezése alatt állt: míg az elsőt ún. szezonnyitó bálnak nevezhetjük, az utóbbi a rimaszombati önkéntes tűzoltóegylet javára rendeztetett.⁴⁹ A sajtóban a nyitómulatság „barátságos, fesztelen háziasságáról” olvashattunk.⁵⁰ A fürdővendégek elégedettségének adott hangot az a nagyszámú aláírással ellátott nyilatkozat is, melyet fogalmazói 1877 júniusában juttattak el a *Rimaszombati lapok* szerkesztőségébe, s melyben – tapasztalataik alapján – mind a fürdő gyógyhatását, mind az ott található kényelmet, rendet, tisztaságot és ízletes magyaros konyhát volt alkalmuk jutányos áron élvezni.⁵¹ Ehhez hasonló kezdeményezésre egyik gömöri fürdő történetében sem tudunk példával szolgálni.

A korabeli regionális sajtó hasábjain 1880. május 2-ról köszön vissza az első propagáló jellegű hirdetés Borgos Ábrahám fürdőbérlet jóvoltából. A „számos látogatásra” invitáló reklámban Várgede mint köszvényes bajokban kitűnő gyógyhatású fürdő jelenik meg, amely „gyakorlott vendéglőssel, ízletes ételekkel, kitűnő italokkal, jutányos árakkal és nem utolsó sorban pontos kiszolgálással” rendelkezik.⁵² E hirdetésben tűnik fel fürdőorvosként a rimaszombati Dr. Lichtenstein Adolf, fürdővendéglősként pedig Glózer József neve. Az 1884. évi fürdőévadot már Grosszmann Ferenc nyitotta meg folyó év május 15-én,⁵³ aki a rákövetkező évben Schook János volt budapesti vendéglőst kérte fel az étterem vezetésével, s a színvonalat emelve naponta gondoskodott az élő cigányzenéről is.⁵⁴ Két évvel később, a Kubinyi Ferenc igazgatósága alatt működő várgedei közbirtokosság tulajdonát képező fürdő az ún. alsó kocsmá italmérési jogával

46 *Gömör-Kishont*, 1905. augusztus 20.

47 *Rimaszombati lapok*, 1877. május 6.

48 *Rimaszombati lapok*, 1877. május 6.

49 *Rimaszombati lapok*, 1877. május 13.

50 *Rimaszombati lapok*, 1877. május 27.

51 *Rimaszombati lapok*, 1877. június 17.

52 *Gömöri Lapok*, 1880. május 2. 12. sz.

53 *Gömör-Kishont*, 1884. május 18.

54 *Gömör-Kishont*, 1885. május 3.

1887. év Szent György napjától 3 év időtartamra Klein Sámuel számára adatott bérbe.⁵⁵ Az új füüdőbérő nevezt év májusában közreadott reklámhirdetésében az általános vendégcsalogató szöveg mellett a „keresztény magyar szakács” alkalmazását hangsúlyozta.⁵⁶ Ez a szakács került szőbeszéd tárgyává bő három hónappal később, amikor a *Gőmör-Kishont* c. hetilapban újabb füüdői incidensről számolt be az újság egyik munkatársa, aki egy szép nyári vasárnapon rimaszombati társasággal tett kirándulást Várgedébe.⁵⁷ „Midő a társaság étkezni akart, a vendéglős egész személyzete kijelentette, hogy semmiféle élelmiszer nem kapható, s még csak tűz sincs a konyhában. Ekkor volt kénytelen a társaság ozsonnára magával hozott élelmiszereit elővenni, s azokhoz legalább egy kis sőt kérni, amivel azonban szintén nem tudtak szolgálai, indokolva ezt azzal, hogy a bái vendégek azt is elfogyasztották”⁵⁸ – áll a szerkesztő beszámolójában, természetesen Klein cáfolásával együtt. A szakácscsere alighanem gyorsan bekövetkezett, hiszen az 1888-ban megjelent szezonnyitó-hirdetésben már a konyhát egy meg nem nevezett „előnyősen ismert rimaszombati vendéglősrre” bízza.⁵⁹ Az albérő vendéglősmizériák úgy látszik az elkövetkező szezont is terhelték, mígnem Klein saját kezébe vette a füüdői vendéglő irányítását.⁶⁰

Klein 1890-től több újítást is bevezetett a füüdőben. Először is füüdői bérletjegyeket bocsátott ki kedvezményes áron, minden tíz darab füüdőjegyre további hármát ingyen adott, továbbá az addig használatos fakádakat cinkkádakra cseréltette ki, legnagyobb meglepetésként azonban azzal örvendeztette meg a füüdővendégeket, hogy engedélyezte a saját bor vagy egyéb italáru fogyasztását a füüdő helyiségeiben – azzal a feltétellel, ha a vendég a magával hozott ital minden literje után megtéríti a három krajcárt a regálé-bérőnél.⁶¹ A következő füüdőévadban a leleményes füüdőbérő már „állami kizárólagos italmérési joggal” is rendelkezett,⁶² a füüdőévadot megelőzően pedig éves rendszerességgel hirdette a füüdőtelep megnyitását a víz gyógyjavasolataival együtt a helyi sajtóban.

1892 őszén merült fel legelőször a közbirtokosság tulajdonát képező füüdő eladása. A hírre elsőként Gőmőri Ede rimaszombati vendéglős és kávéház-tulajdonos csapott le, aki a várgedei füüdőért 16.000 forint vételárat ígért.⁶³ Úgy látszik azonban, hogy a nyilvános árverés sikertelennek bizonyult Gőmőri számára, 1894 tavaszától ugyanis már egy teljesen átalakított füüdő várta a gyógyulni és kikapcsolódni vágyókat, melyet addigra bérője, Klein Sámuel vásárolt meg tulajdonául. Az újonnan berendezett füüdő- és lakószobák mellett naponként háromszori térzene csábította a közönséget, a füüdőorvosi teendőket pedig a folyó évtől dr. Borszék Ármín feledi körorvos vette át.⁶⁴ A füüdő

55 *Gőmör-Kishont*, 1886. november 28.

56 *Gőmör-Kishont*, 1887. május 8.

57 *Gőmör-Kishont*, 1887. július 17.

58 *Gőmör-Kishont*, 1887. július 24.

59 *Gőmör-Kishont*, 1888. április 29.

60 *Gőmör-Kishont*, 1889. május 9.

61 *Gőmör-Kishont*, 1890. július 24.

62 *Gőmör-Kishont*, 1891. április 30.

63 *Gőmör-Kishont*, 1892. október 6.

64 *Gőmör-Kishont*, 1894. május 3.

korszerűsítésére a sajtó is felfigyelt, s a gömöri fürdőkről készült helyzetjelentésben Csíz mellett a második tevékeny fürdőként jelölte meg a telepet: „A kis Várgede élelmes kezekbe került, s ha ma még leküzdhetetleneknek látszó geográfiai akadályokat az üzleti találékonyosság legyőzheti emelkedése, felvirágzása bizonyonnyal rohamosan fog előrehaladni.”⁶⁵ A megyeszékhelyhez való közelségénél fogva előnyös helyzetnek örvendő várgedei fürdő a tárgyalt szezonban bizony élénk látogatottságnak örvendhetett, különösen vasárnapokon volt túlszűfoltnak mondható, az eddig használatos 5–10 fürdőkád helyett most 60–80 kádat üzemeltettek fürdésre.⁶⁶ „Mióta a fürdőt mostani tulajdonosa, Klein S. átvette, azóta az jelentékenyen fellendült, s az érdeklődést is mindinkább fokozza az, hogy a fürdőben időzőknél a gyógyeredmény igen szépen mutatkozik. Ez idén a fürdőnek átlag naponta legalább 20 állandó vendége volt 90 napon át, s a szezonban eddig több mint 7000 ember fürdött meg a vasat bőven tartalmazó vízben. A vendégek legnagyobb kontingensét városunk és vidéke szolgáltatta, de állandó vendégei voltak a fürdőnek messze vidékekről is, kik a fürdővel és a figyelmes kiszolgálattal teljesen meg voltak elégedve – írja a Rimaszombatban megjelenő megyei társadalmi hetilap. – Az épületek csinosítására és rendben tartására is nagy súlyt fektet a jelenlegi tulajdonos, most még csak 16 tágas, világos, tiszta és elég kényelmes lakószoba van e telepen, mint halljuk azonban, az ez idén tapasztalt érdeklődés és látogatottság s a víz megbecsülhetetlen gyógyhatásának híre arra ösztönzik a tulajdonost, hogy jövőre a telepet lehetőleg megnagyobbítsa. A fürdőépület mögött ez idén csinos kis sétányt csináltak, melynek fái alatt a forró nyári napokon a vendégek kellemes hűs árnyékot találtak. Tervbe van véve, hogy ez idén próbaképen télre is berendezkedjék s a fürdőt akkor igénybe venni óhajtó vendégek kényelmes ellátásáról gondoskodva legyen.”⁶⁷ A várva várt pozitívumok mellett egyedüli negatívumnak továbbra is a mostoha terepviszony bizonyult, amely miatt a fürdő nem volt képes terjeszkedni, s ezért sétányai korlátozottak voltak.⁶⁸ Ami a téli fürdőidényt illeti, először 1896 őszén olvashatunk ennek praktizálásáról, mely szerint a gőzfürdő hetente két alkalommal, szerdán és vasárnap délelőtt hölgyek, délután pedig urak számára állt nyitva a nyárral megegyező díjszabásban, a fürdő vendéglőjét is üzemeltetve az érdeklődők előtt.⁶⁹ A megyei sajtó az elkövetkező években is rendszeresen publikált a fürdőnek kedvező időjárás esetén szezon utáni igénybe vevésének lehetőségéről.⁷⁰

Az 1895. évi fürdőszezonban a tulajdonos újabb kútúrát eszközölt, szórakozás gyanánt tekepályát építtetett, sőt a vendégek már villamos gyógykezelést, vasárnaponként pedig köpölyözést⁷¹ is igénybe vehettek. A fürdő iránt a folyó évben olyannyira nagy volt az érdeklődés, hogy a tulajdonosának már komoly fejtörést okozott a vendégszobák korlátozott száma, a fürdővendégek így a falu egyes házaiban is fogadtak lakást.⁷² A

65 Gömör-Kishont, 1894. július 5.

66 Gömör, 1894. július 22.

67 Gömör-Kishont, 1894. augusztus 30.

68 Gömör-Kishont, 1894. augusztus 2.

69 Gömöri Hírlap, 1896. október 4.

70 Gömör-Kishont, 1905. szeptember 17.

71 Gömör, 1895. május 5.

72 Gömör, 1895. július 14.

gyógyulni vágyó közönséggel a vasúti társaságnak is meggyűlt a baja, amint arról a média is beszámolt: „Ünnepnapon oly nagy a forgalom, hogy nincs elég vasúti személyszállító kocsi az utasok befogadására, s a múlt héten megtörtént, hogy az utasok II. osztályú jeggyel kénytelenek voltak a teherszállító kocsikban elhelyezkedni.”⁷³ A menetérti jegyeket illetően egy kedvezményes árú jegy Rimaszombat és Várgede között másodosztályon 52 krajcárba, harmadosztályon pedig 30 krajcárba került.⁷⁴

A fürdő átalakítása és modernizálása meghozta a kívánt eredményt, a kutak mélyebbre fúrása is elegendő vízbőséget eredményezett. Klein a millennium évétől már gőz- és gyógyfürdőként hirdette az üdülőttelepet a megyei hetilapban. Újabb 8 porcelánkád és egy korszerűen felszerelt, a Gőmör megyei fürdőkben mind az ideig még nem alkalmazott gőzfürdő⁷⁵ állt a kínálat palettáján a „jó magyar konyha, természetes valódi jó borok, kőbányai Dréher-féle márciusi-sör, naponként térzene és köpölyözés”⁷⁶ mellett. Ami a szolgáltatásokat illeti, a kádfürdő naponként reggel 6 órától este 8 óráig volt használható, a gőzfürdő használati ideje pedig a nemek szerint változott: vasárnap, hétfőn, kedden délelőtt férfiak, délután nők, szerdán, csütörtökön, pénteken, szombaton délelőtt nők, délután férfiak. Míg a gőzfürdő ára személyenként 50 krajcárba került, a kádfürdő összege egy személyre 50 (I. osztály) és 30 krajcár (II. osztály) körül mozgott. A fürdőkádakat, mint általában minden gyógyfürdőn, itt is a fürdő személyzetének volt kötelessége a fürdővendégek jelenlétében kitisztítani és a fürdőt az orvos által rendelt hőfokra elkészíteni. Az elfoglalt fürdőszoba – a fürdői brosúra szerint – egy óra hosszáig állt a vendég rendelkezésére.⁷⁷

Ha már az áraknál tartunk, vendégszobát 50 krajcártól 1 forint 50 krajcárig lehetett bérelni, hosszabb tartózkodás esetén akár kedvezményes áron, a napi háromszori étkezés ára pedig 1 forinttól kezdődött.⁷⁸ Gyógyvize, kedvező árai és minden igényt kielégítő szolgáltatásai miatt Várgede hamar a rimaszombati közönség kedvenc kirándulóhelyévé vált. A fürdő élénksége szezononként kimeríthetetlen témát nyújtott a megyei sajtónak: „...vasúton, kocsin, kerékpáron, gyalogszerrel tucatszámra érkeztek a kiránduló vendégek, legfőként Rimaszombatból, mely ezúttal oly tekintélyes számú continenst szolgáltatott, hogy az egyes karavánokból még a várhegy lugasaiba is szép számmal jutott. De sokan jelentek meg a kurinczi földműves iskolában rendezett gazdasági tanfolyam hallgatói közül s a szomszédos községekből is, úgy hogy a kis fürdőtelep udvara olyan forma képet nyújtott, mint egy svábhegyi vendéglő terasza.”⁷⁹ Kétség nem fér hozzá, a fürdő fejlődése hozzájárult ahhoz, hogy Várgede – gőmőri szemmel nézve – az elismert magyarországi gyógyfürdők közé sorakozhasson.

Mindehhez a vasúti forgalom kedvező menetrendje is hozzájárult. Az 1897. évi fürdőidényben június 1-től szeptember végéig a rimaszombati közönség kérelmére a

73 Gőmör-Kishont, 1895. augusztus 1.

74 Gőmőri Hírlap, 1896. szeptember 6.

75 A gyógyvizet a medencében gőzzel melegítették, így annak vastartalma nem csapódott le. (Gőmőri Hírlap, 1896. május 17.)

76 Gőmör-Kishont, 1896. május 14.; Gőmör, 1896. május 17.

77 Várgede gőz- és gyógyfürdő ismertetése. Budapest, Franklin-Társulat nyomdája, 1902, 7. p.

78 Gőmör-Kishont, 1897. április 29.

79 Gőmör-Kishont, 1897. augusztus 12.

Rimaszombatból reggel 6 óra 17 perckor induló vonathoz Fülek felé való irányban egy tehervonatot is indítottak, amelyhez Várgedéig személykocsikat kapcsoltak a kényelmesebb utazás végett.⁸⁰ 1898-tól a kereskedelmi minisztérium által kiadott vasúti menetrendben a fürdő már „Várgede fürdő” névalakban szerepelt.⁸¹ A vonat-összekötést illetően a vizsgált tárgyévben új menetrend szerinti járat indult Rimaszombatból a fürdőbe, éspedig délután 2 óra 55 perces indulással, érkezvén Várgedébe 4 órakor (ebben belefoglaltatott egy 20 perces várakozás Feleden), míg innen este 8 óra 58 perckor indult az utolsó vonat s érkezett vissza Rimaszombatba 10 óra 6 perckor.⁸² Szezonzáráskor, folyó év október elsejével a Feled és Várgede-fürdő között a nyári idény alatt üzemeltetett fürdővonatot rendszerint beszüntették.⁸³ 1907 júniusától a várakozások kiküszöbölése végett a Rimaszombatból délutánként 2 óra 50 perckor induló személyvonathoz közvetlen csatlakozást biztosítottak a fürdőbe, esti 9 órai visszaindulással.⁸⁴ Az új század beköszönté extra szolgáltatásokat is eszközölt a fürdőben. Ugyanazon év júliusában, egy kereskedő ifjak által rendezett bálról éjjel, illetve hajnalban különvonat hozta haza Batyiba⁸⁵ a kiránduló társaságot, ami egyértelműen a polgári igényekhez való igazodásra enged következtetni.⁸⁶ A boldog békeévek utolsó leheteként, az ominózus 1914. év tavaszán új vasúti menetrend lépett életbe, mely a fürdőéletre is hatással volt. Június 1-től szeptember 15-ig a 7566. és a 7571. számú tehervonatokat (ún. fürdővonatokat) Balogfalától Feledig már személyszállításra is igénybe lehetett venni, így a vonatok Várgede-fürdőhöz délután 4 óra 4 perckor érkeztek, vissza pedig este 9 óra 9 perckor indultak.⁸⁷

Kanyarodjunk vissza a fürdő korszerűsítésének kronológiájához! A századelőn a várgedei szénsav- és vastartalmú gőzgyógyfürdő igazgatósága nevében a Klein általi 1902. évi reklámhirdetésben a fürdőtelep renoválásáról olvashatunk, amely a lakószobák újonnan való bútorozásában, festésében és szárazzá tételében nyilvánult meg.⁸⁸ Az átalakított fürdő hamar pozitív visszhangot keltett a helyi sajtóban, dicsérettel nyugtázva a telt házas fürdőtelepet, annak első osztályú szolgáltatásait, kifogástalan rendjét és példaértékű tisztaságát.⁸⁹ Várgede, azon jellegéből kiindulva, hogy országos érdeklődéssel nem bírt, a szegényebb társadalmi rétegnek is megfizethető árkategóriába tartozott. Más monarchiabeli fürdőhöz hasonlóan legnagyobb előnyre itt is a vasutasok tehettek szert, kik a fürdő-, szoba- és ételáraknál 30% kedvezményben részesültek. Klasszikus fürdővendég számára a szolgáltatások árai az alábbiak szerint alakultak: „Minden 3 napnál tovább tartózkodó vendég hetenként 2 korona zenedíjat fizet.

80 *Gömöri Hírlap*, 1897. május 30.

81 *Gömör-Kishont*, 1898. április 14.

82 *Gömör-Kishont*, 1898. április 28.

83 *Gömör-Kishont*, 1898. október 6.

84 *Gömör-Kishont*, 1907. június 2.

85 Rimaszombat népies elnevezése, mely a „Baty-Szombat-Rimaszombati” asszociációból ered.

86 *Gömör-Kishont*, 1907. július 4.

87 *Gömör-Kishont*, 1914. április 26.

88 *Gömör-Kishont*, 1902. május 15.

89 *Gömör-Kishont*, 1902. július 24.

Minden megkezdett hét egy teljes hétnek vétetik. Orvos, annak családja, valamint a 12 éven alóli gyermekek zenedíjat nem fizetnek. Előbbiek a fürdőt is díjtalanul használhatják. A fürdőt 10 éven alóli gyermekek, ha teljes árt fizető kísérelével fürdenek, féláru jeggyel használhatják. A gőzfürdő ára fehérneművel, massage-val együtt 1 korona. A kádfürdőnél: I. osztályú kádfürdő tussal berendezve 1 korona, II. oszt. kádfürdő tussal 1 személyre 60 fillér, II. oszt. kádfürdő tussal 2 személyre 1 korona, lepedő 20 fillér, törülköző 10 fillér.⁹⁰ A gőzfürdő árai az 1908. évi fürdőszezonban a következőképp változtak: délelőtti gőzfürdő-használat 1 korona 20 fillérbe, a délutáni pedig 60 fillérbe került.⁹¹ A szobaárak abban különböztek egymástól, hogy kért-e a vendég ágyneműt vagy sem. Ágyneművel együtt naponta 1 korona 60 fillértől 4 koronáig ingadoztak az árak, ágynemű nélkül minden szoba napi ára 60 fillérrel került olcsóbbra. A háromszori napi étkezés minimális ára 2 koronába került egy főnek.⁹² Kuriózum, hogy még a vendéglő árjegyzéke is fennmaradt az utókornak a századelőről, ez alapján ráhangolódhatunk a várgedei fürdő éttermének gasztronómiai kínálatára.⁹³

A vendégek szórakoztatására naponként 3-4 alkalommal cigányzenekar játszott, ugyanakkor fedett tekepálya,⁹⁴ játszótér, számos hírlap gondoskodott a páciensek kényelméről és szabadidejének eltöltéséről. Gyakorta rendeztek tombolaestélyeket, táncmulatságokat és hangversenyeket, melyekről a további fejezetben részletesen is szó lesz. A fürdőélet elengedhetetlen részét képezték a környékre tett kirándulások. Az üdülni vágyóknak elsősorban a fürdő körüli parkot, a füleki völgybe kímélő magas váromot és a községet körülölelő nagy erdőséget ajánlották gyalogsétákra. „Gedő várának romjai nagyszerű kilátást nyújtanak a vidék minden része felé és szép fasoraival nagy élvezetere szolgálnak az üdülést kereső fürdővendégeknek. A várra szép csigaút vezet, minden kanyarultnál pázsit-lóccával ellátva, hol a sétáló belelegezve az üde, illatos levegőt, kipihenheti fáradtságát. A jó levegő, a vidék és természet szépségei a legnagyobb előnyei az üdülni vágyó fürdőzőknek”⁹⁵ – áll a fürdő ismertetőjében.

Az 1904. fürdőévtől a vendéglő konyháját Rosenfeld Mór és neje vette át,⁹⁶ ebből következtethetünk arra a lépésre, hogy Klein igazgató úr ismét izraelita szakácsra bízta fürdővendégei gyomrát. Rácáfol minderre a két évvel később megjelent szezonnyitó hirdetés, melyben Klein ismét saját felügyelete alatt működő magyar konyhájáról és újabb keresztény szakácsnéről cikkez.⁹⁷ Mindkét tradíciót Kohn Albert is követte a későbbiek folyamán, előbb Gottlieb Árminra bízva a fürdő vendéglőjét, majd 1911-től a Rimaszombatot, Csízt, Putnokot megjárt és szerte jó hírnévnek örvendő Tóth Pál ven-

90 Várgede gőz- és gyógyfürdő ismertetése. Budapest, Franklin-Társulat nyomdája, 1902, 11–12. p.

91 Gömör-Kishont, 1908. május 10.

92 Gömör-Kishont, 1902. május 15.

93 Várgede gőz- és gyógyfürdő ismertetése. Budapest, Franklin-Társulat nyomdája, 1902, 11–12. p.

94 Míg a fürdői broszúra már 1902-ben is beszámolt tekepálya létezéséről, a sajtó szerint csupán 1908-tól került megépítésre. (Gömör-Kishont, 1908. május 10.)

95 Várgede gőz- és gyógyfürdő ismertetése. Budapest, Franklin-Társulat nyomdája, 1902, 4. p.

96 Gömör-Kishont, 1904. május 12.

97 Gömör-Kishont, 1906. május 6.

déglőst alkalmazva a konyha vezetésével.⁹⁸ Feltételezhetően a nagy keresletre való tekintettel – és tapasztalván az igényeket – Tóth az elkövetkező fürdőszezonban már saját vállalkozást nyitott a fürdő közelében, az egykori jegyzői lak helyén egy étkezdét nyitott, ahol az idény tartama alatt reggeli-, ebéd-, uzsonna- és vacsoraabonenseket fogadott helyben és házon kívül egyaránt, valamint fürdőző és üdülő vendégek részére három bútorozott, kiadó szobával is szolgált.⁹⁹ Ellensúlyozásként a fürdő kezelősege ugyanezen évadban újabb vendégcsalogatóhoz nyúlt, „szigorúan rituális konyhával” hirdette a szezont, amely alatt alighanem diétás fürdői étrendet kell értenünk.¹⁰⁰

1906-ra már általánosan elterjedt a hír a fürdőnek egy konzorcium általi megvételeiről, ill. Várgede-fürdő modernizálásáról. „Mint hallatszik, a fürdőtelepen még ez év folyamán nagyobb építkezések lesznek, éspedig modern fürdő- és lakószobák, valamint a mai kornak megfelelő vendéglő, hol az új vendéglős nyer elhelyezést, s mintegy 40-50 vendégszoba is lesz”¹⁰¹ – csapott le a hírre a *Gömör-Kishont*. Az ígéretekhez híven folyó évben meg is kezdődtek az átalakítások a fürdőben, elsőként – a bálozók örömeire – a fedett tánchelyiség került átadásra. Egy súlyos hiányosság azonban még továbbra is megoldatlan maradt, éspedig a várgedei vasútállomás várótermének ügye. „A nyár kezdetétől annak egész végéig, sőt az ősz elején is 40-50 utas szokott ácsorogni a várgedei vasúti állomáson, kik az esti hűs levegőnek, olykor esőnek vannak kitéve a vett meleg fürdő után, mert az állomási épület egyetlen kis várószobájában csak kis részök férhet el”¹⁰² – tolmácsolta a megyei közlöny az illetékes vasúti hatóság felé, felszólítva egyben a MÁV-ot a fürdőévad megnyitásáig egy második váróterem kialakítására is. A figyelmeztetés – nem meglepően – süket fülekre talált, a felhívás ugyanis még a nevezett év augusztusában is kiírásra került. A tényeken az sem változtatott, hogy addigra a fürdő már túl volt a tulajdonoscserén.¹⁰³ Némi reményre adott okot Kohn azon modernizációs törekvése, mely szerint 1910 nyarára a fürdő egész területén bevezették a villanyvilágítást, melyet folyó év július 17-én vasárnap tombolával és előadással egybekötött, díjtalan belépésre jogosító táncmulatság keretében avattak fel.¹⁰⁴ A fürdő korszerűsítéséhez tartozott a gépház megnagyobbítása és egy új kazán üzembe helyezése is.¹⁰⁵

Az Anna-báloktól a vármegyei orvosgyűlésekig

Azt mondja a fáma, hogy Gömör vármegyében az 1870-es években különösen népszerűek voltak az ajnácskői, a várgedei és a lévőrti Anna-bálok.¹⁰⁶ A 19. század második

98 *Gömör-Kishont*, 1911. május 21.

99 *Gömör-Kishont*, 1912. május 19.

100 *Gömöri Ujság*, 1912. május 19.

101 *Gömör-Kishont*, 1906. július 22.

102 *Gömör-Kishont*, 1906. február 11.

103 *Gömör-Kishont*, 1906. augusztus 5.

104 *Gömör-Kishont*, 1910. július 17.

105 *Gömöri Ujság*, 1913. június 8.

106 *Gömör-Kishont*, 1911. július 16.

felében járva a közbirtokosság magántulajdonában levő és évtizedekig bérbe adott gyógyfürdő népszerűsége nemcsak a környék lakosai körében terjedt el, Várgede híres Anna-báljai megyeszerte elismerésben részesültek. A várgedei Anna-bálok a fürdő elmaradhatatlan társas eseményét képezték, a vármegyei sajtó előszeretettel propagálta a mulatságot minden egyes fürdőszezonban már hetekkel előtte. Némely bál nyilvános, más zártkörű jelleggel bírt. Valamennyire azonban igaz volt, hogy az 1907-es tulajdonosváltással és az azt követő korszerűsítéssel a bálok visszanyerték régi fényüket. A legrégebbi Anna-báli jelentés Várgede-fürdőből 1880-ból származik, az újsághír szerint a mulatságon „kis közönség volt jelen”,¹⁰⁷ a folyó évi Anna-napi muri „forgalma” pedig a következő évben is hasonlóan alakult: „A nem nagy, de elegáns társaság, melyre nézve a vidék adta a kontingenst, szép mulatságot csinált, a kedv és lelkesedés nem hiányzott, a tánczot járták fáradhatatlanul a késő éji órákig.”¹⁰⁸ E jelentésből következtethetünk arra, hogy a fürdői bálokat egy jól összeszokott társaság látogatta évről évre. Általában az Anna-napi társas esemény jelentette egy-egy fürdői évad csúcspontját, s ezt a fürdőkezelőség, illetve a rendezőség sem tévesztette szem elől. A táncmulatság sikerének, a népes vendégseregnek és nem utolsósorban a busás bevételnek reményében folyamatosan igyekeztek a fürdőző közönség kedvében járni, s főleg lépést tartani más – popularitásnak örvendő – fürdőkkel. A bál rendezőinek leleményességéből fakadt azon kezdeményezés is, amely 1904 nyarán került a fürdő történetében először praktizálásra, és pedig a mulatság napjára létesítendő bérkocsi-közlekedés biztosítása a megyeszékhely és a fürdőtelep között. A folyó év július 31-én Rimaszombat és Várgede ifjúsága által délután 3 órai kezdettel megrendezésre kerülő Anna-bálon nem csupán a tűzijátékban, a ropogós csárdásokban vagy a cigánymuzsikában gyönyörködhetek a résztvevők, hanem a közlekedés kényelmében és egyszerűségében is. A rimaszombati Kaszinó előtti bérkocsi-állomásról induló fiáker viteldíja személyenként 5 fő jelentkezése esetén egy oda-vissza útra 1 koronába került, ez a báli belépődíj mellett (50 fillér) igen csekély összegnek bizonyult.¹⁰⁹ A helyi sajtó állítása szerint az olcsó fuvardíj a valóságban igencsak borsosnak bizonyult, a bérkocsi-tulajdonosok ugyanis nem 5, hanem 8 koronát kértek a kirándulni vágyóktól, akik megrökönyödésükben inkább az olcsóbb vasutat választották közlekedési eszközül.¹¹⁰ Tán ezen okból kifolyólag hangsúlyozta a megyei sajtó a következő évi Anna-bál alkalmával, hogy a mulatságról Rimaszombatba az éjfél után 2 órakor induló különvonattal lehet hazajönni.¹¹¹ Különvonat állt rendelkezésre a mulatni vágyó közönség számára az 1906. évi Anna-bálon is, díjmentes éjfélvi visszaindulással.¹¹² A nagy érdeklődés annak volt tulajdonítható, hogy a nevezett bálon került átadásra a fürdő vadonatúj fedett étkező- és tánc helyisége. A június 29-én, délután 6 órai kezdetű „premiert” 1 korona belépti díj fejében élvezhette a közönség. Előfordult, hogy a belépődíj és a különvonat jegyének árát

107 *Gömör-Kishont*, 1880. augusztus 8.

108 *Gömör-Kishont*, 1881. július 31.

109 *Gömöri Hírlap*, 1904. július 31.

110 *Gömör-Kishont*, 1904. augusztus 4.

111 *Gömör-Kishont*, 1905. július 23.

112 *Gömör-Kishont*, 1906. július 29.

összevonták, mint az 1910 nyarán megrendezett Anna-bálon, 1 korona összegre.¹¹³ Amint látjuk, a fürdő igazgatósága mindent megtett a közönségért, akár még bált is halasztott, ha erre volt szükség. Történt mindez 1912 augusztusában, mikor a meghirdetett Anna-bált a rimaszombati általános ipartestület ugyanazon napra eső, Batyiban tartott mulatsága miatt egy héttel későbbre, augusztus 4-ről 11-re vasárnapra tették át, hogy azon a megyeszékhelyi fürdőlátogató közönsége is szép számmal részt vehessen.¹¹⁴ Fokozván a kulturális töltetet, közvetlenül a nagy világégés előtt, 1913 júliusában az Anna-napi mulatságot kabaréval is megtoldották. Délután fél ötkor vette kezdetét a tánc, míg este 8 órától vígjáték és vidám monológok tarkították a műsort. A személyenkénti 1 korona 50 filléres belépti díj nemes célra eszközöltetett, a tiszta jövedelem fele a rimaszombat „athletikai klub” javára, fele a várgedei szegény iskolások fölruházására vándorolt, ráadásként pedig a fürdő kezelősege éjjel után 2 órakor különvonatról is gondoskodott a közönségnek, díjtalanul.¹¹⁵

A szezon alatt több táncmulatság is megrendezésre került a fürdőtelepen, melyekben költői frázisokkal élve „négy vármegye éke s szépe sereglett össze”.¹¹⁶ A májusi szezonnyitó és a szeptember végi évadzáró táncos mulatások mellett a fürdő nyaranta gyakran a környékbeli ifjúság mulatozásának is közkedvelt színtere lett. 1875 nyarán egy maga nemében szokatlan, ún. „Papucs-bált” rendeztek a fürdői helyiségekben – hogy mit takart az elnevezés és ki állt mögötte, bővebb tudósítás híján rejtély marad.¹¹⁷ Ugyancsak érdekes az 1901. augusztus 20-án, Szent István napján tűzijátékkal és népünnepéllyel egybekötött táncmulatság,¹¹⁸ melynek szervezői gárdája mögött Rimaszombat és a környék fiatalsága állt. A 40 filléres belépti díj mellett konfetti, serpentin dobálás, tombola és világposta várta a szórakozni vágyó közönséget.¹¹⁹

A fürdő a jótékonykodásból is kivette részét. 1874-ben a fürdő megnyitó ünnepségéből befolyt bevétel a közbirtokosság kezdeményezésére a rimaszombati Egyesült Protestáns Gimnázium épületének átalakítására és korszerűsítésére ajándékozta.¹²⁰ 1877. augusztus 19-én a török sebesültek javára szerveztek táncvigadalmat, míg két héttel korábban a plevnai győzelem hírére egész Várgedet a fürdővel együtt kivilágították.¹²¹ Húsz évvel később, 1897-ből szól a *Gömöri Hírlap* 33. számának felhívása a fürdőben üdülő közönség által kezdeményezett zártkörű táncmulatság megrendezésére egy meg nem nevezett település vízkárosultjainak javára. Az este 9 órakor kezdetét vevő vigadalomra a fürdő vendéglőjében a belépőjegyek 1 forint/fő, illetve 2 forintos családjegyen mozogtak.¹²² 1899. augusztus 6-án a Tompa-szobor alapjának javá-

113 *Gömöri Ujság*, 1910. július 17.

114 *Gömöri Ujság*, 1912. augusztus 4.

115 *Gömöri Ujság*, 1913. július 20.

116 A négy vármegye alatt Gömört, Nógrádot, Borsodot és Hevest értjük. (*Felvidéki Közlöny*, 1874. szeptember 6.)

117 *Gömör*, 1875. július 11.

118 *Gömör-Kishont*, 1901. augusztus 8.

119 *Gömör-Kishont*, 1901. augusztus 15.

120 *Felvidéki Közlöny*, 1874. április 20. 10. sz.

121 *Gömöri Közlöny*, 1877. augusztus 12.

122 *Gömöri Hírlap*, 1897. augusztus 15.

ra szőlt a meghívó a Rimaszombat és vidéke ifjúsága szervezésében. A táncmulatság délután 5 órakor vette kezdetét a szabadban, ropogós csárdással, melyet a részt vevő közönség este 8 óra után a fürdő nagytermében folytatott. A bál sikerességét bizonyítja, hogy még reggel 7 órakor is járták a kállai kettőst.¹²³ A táncmulatságokat rendszerint tombolával is egybekötötték, mint ahogy tették azt 1900 augusztusában is.¹²⁴ Arra is akadt azonban példa, hogy egy nemes cél köré szervezett társas összejövetel elnapolásra került. Az 1911. augusztus 13-ára kitűzött Anna-napi mulatságot, melyen a jövedelem egy részét a rimakokovai tűzkárosultak javára fordítani szándékozták,¹²⁵ Dr. Sztojkovics Emil helyi földbirtokos váratlan halála következtében elhalasztották.¹²⁶ A fürdő század eleji rekonstrukálásának éveiben gyakorta társították a szórakozást a fürdő javát szolgáló jótékonykodással. Az 1901. július 28-án megrendezett Anna-bál bevételét a fürdőtől a vasúti állomásig vezető gyalogút megjavítására fordították,¹²⁷ az 1 koronás belépti díjból folyó gyűjtés e nemes célra a következő évi fürdőszezonban is folytatódott.¹²⁸

A fürdő élenkségéről tanúskodik, hogy a Szent István-nap után megrendezett táncmulatságon Rimaszombat és a vidék úri értelmisége csillogtatta meg táncudását. „Adorján, Kubinyiak, Piller, Pongrácz, Szakall, Ternyei vármegyei családok és hozzátartozóik rendezték e kirándulást, élén a kedves lekötelező nyájasságú háziasszony szerepet vivő Kubinyi Bertalannéval s férjével, Kubinyi Bertalannal, kinek az egész mulatság összehozása és fényes eredménye köszönhető. A társaság e hó 23-án, a délutáni vonattal ment a nevezetes fürdősi emeletes kocsikban Várgede fürdő telepére. Alig voltak ott, alig uzsonnáztak, máris hozzálátott a fiatalság a híres gőmőri csárdához az e célra földíszített tágas fürdői étteremben s különböző tánczokkal vegyest mulattak híres jókedv mellett feszélytelenül reggeli 7 óráig, midőn vonattal a társaság visszajött városunkba”¹²⁹ – állt a fürdői beszámolóban, mellékelve a kor kívánalmainak megfelelően a jelen volt úri hölgykoszorú névsorát. Nemhiába lett ily felkapott a századelőn teljes modernizáción átesett fürdőtelep, népszerűségét a környék értelmisége között elsősorban a kívánalmaknak megfelelő szolgáltatásokban és a haladó korszellemben kereshetjük. A fentebb részletesen tárgyalt, táncmulatságok tekintetében igencsak produktív 1902. évi szezon még az ősz beálltával sem csendesült le teljesen, gőz- és kádfürdője a zord idő beálltáig hetenként egyszer, vasárnapi napon nyitva állt az érdeklődő közönség számára.¹³⁰

Betekintvén a fürdővendégek és a széles környék táncos jókedvébe, az elkövetkező passzusokon a várgedei fürdőtelep közönségének műkedvelőérzékét vesszük górcső alá, szintén a 19. századi médiához nyúlva. A „színészeket” többnyire tehetséges helyi ifjak vagy a környék amatőr színjátászó körei szolgáltatták, ritkább esetben előfor-

123 Rozsnyói Híradó, 1899. augusztus 6.; Gőmör-Kishont, 1899. augusztus 10.

124 Gőmör-Kishont, 1900. augusztus 9.

125 Gőmőri Ujság, 1911. augusztus 6.

126 Gőmör-Kishont, 1911. augusztus 20.

127 Gőmör-Kishont, 1901. július 25.

128 Gőmör-Kishont, 1902. július 31.

129 Gőmör-Kishont, 1902. augusztus 28.

130 Gőmör-Kishont, 1902. szeptember 18.

dult fürdővendég színpadra lépése is. E fellépésekből próbálunk most közölni egy kis ízelítőt. A legelső színházi hír az 1892. évi fürdőszezonból származik, ahol nagyszámú közönség jelenlétében fényes sikert aratott a rimaszécsi járásban létesítendő szegénymenház javára rendezett műkedvelői előadás, melyet a fürdői vendéglő nagytermében hajnalig tartó táncmulatság követett.¹³¹ A fáji Fáy István és neje, Szentmiklóssy Klementina úrnő védnöksége mellett folyó év augusztus 14-én a Feled és vidéke ifjúsága által megrendezett *Peleskei nótárius* c. bohózat került bemutatásra Draskóczy László rendezésében. Az este 7 órakor kezdődő műsorra a helyárak 1 forint 50 krajcártól 20 krajcárig mozogtak, a bála pedig, melyen a vidék és a székváros intelligenciája is előszeretettel képviseltette magát, 1 forint belépti díjat számoltak fel.¹³² Egy-egy műkedvelői előadáson akár fürdővendégek is felléptek, mint ahogy történt az az 1904. évi fürdőszezonban. A szegény iskolás gyermekek segélyezésére megrendezett *A titok* c. színdarabban Zolnay Irén és Margit budapesti fürdővendégek is szerepet vállaltak, s „az előadás anyagi sikerét buzdításukkal elősegítették, játékuikkal pedig erkölcsi sikerhez juttatták”.¹³³

Esetenként ismét találkozunk színielőadás és jótékonykodás párosításával. A várgedei római katolikus olvasó- és dalkör műkedvelő ifjai 1909. február 21-én az ajkai és resicai bányákban szerencsétlenül jártak hozzátartozóinak megsegítésére rendeztek táncsal egybekötött színielőadást, melyen a *Sári néni*, *A holdkórosok* és a *Nem jut eszembe!* egy-egy felvonásos bohózatok kerültek bemutatásra Kubinyi Bertalanné védnőknői és háziasszonyi tisztsége alatt.¹³⁴ A várgedei műkedvelő ifjúság 1911. február 18-án ismét a fürdő nagytermét választotta helyszínül táncsal egybekötött színdarab megrendezésére a római katolikus templom új orgonája alapjának javára. Az érdeklődő közönség soraiban helybeli úri, iparos és gazda egyaránt megfért Gárdonyi Géza *A bor* c. előadását élvezve, amely nem mellesleg 100 korona felüli összeget juttatott a jótékony célra.¹³⁵

A kabaré műfaja nem csupán a megyeszékhely polgárainak körében honosodott meg a századelőn, hanem bizony a gömöri fürdőéletbe is belopódzott. A modernizáción átesett várgedei gyógyfürdőben igencsak megélénkült az élet, amióta új tulajdonos kezébe került az irányítás, nem riadt vissza a kor szelleméhez való igazodástól sem. Az 1907. július 7-én, este 7 órakor kezdődő műkedvelő zenés-szórakoztató esten nem csupán a helyi és környékbeli értelmiség csillogtatta meg tudását, hanem Palermóból, Fiuméből és Budapestről érkező és itt üdülő fürdővendég is színre lépett az előadáson.¹³⁶ Bár a zártkörű műkedvelő est propagandája még falragaszok útján is terjedt, sőt az érdeklődés is nagy volt iránta, a sajtó mégis negatív kritikával illette a szervezetlen rendezést, mely között az egy óra hosszas kései kezdést (mely egyúttal az éjfél után Rimaszombatba induló különvonat késését is eredményezte 1 órától 2-re), a produkciók közötti hosszú szüneteket, a belépődíj drágaságát (2 és 3 korona), a számozatlan sorhelyeket, nem utolsósorban pedig a kabarét követő táncmulatságra betért idegenek

131 *Gömör-Kishont*, 1892. augusztus 18.

132 *Gömör*, 1892. augusztus 7.

133 *Gömöri Hírlap*, 1904. augusztus 28.

134 *Gömör-Kishont*, 1909. február 14.

135 *Gömör-Kishont*, 1911. február 26.

136 *Gömör-Kishont*, 1907. július 7.

jelenlétét róta fel. Egyedüli pozitívumként nyugtázta, hogy a multság tiszta jövedelme, mely 67 korona 3 fillért hozott, a várgedei olvasókör és iskolák javára fordított.¹³⁷

A színélőadások mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül a koncerteket, díszbédéket, rögtönzött multságokat sem, melyeknek színhelye szintúgy Várgede-fürdő volt, noha a regionális sajtó nem is számolt be valamennyiről az utókornak. A fürdő fedett étkezőjében 1908 júliusának végén került sor hangverseny megrendezésére, a salgótarjáni dalárda előadásában megtartott koncerten telt házat hirdetett a fürdő. „Ha még egyszer akkora volna a telep és a fürdőház, mint amilyen most, akkor is kicsiny lenne ilyen alkalomra”¹³⁸ – konstataa elégedetten a megyei sajtó, egyben rámutatva a hely vasár- és ünnepnapokon való frekventáltságának és a pénzszűke miatti fejlesztés elakadásának paradoxára.

Ajnácskőhöz hasonlóan Várgede történetében is találkozhatunk ún. fürdői levéllel, konkrétan 1894. augusztus 3-ról maradt fenn effajta személyes vallomás. Egy olvasó Robina álnéven számolt be a Gortva menti üdülőhely gyógyhatásairól, dicsérve a fürdő szolgáltatásait, kitűnő konyháját és kirándulási lehetőségeit. „A fürdő élénkségét még nagyon emeli az idén ott étkező kadétnövendékek jelenléte is, kik szép, fiatal őrnagy-néjük és annak kedves nővére társaságában naponként kedves játékokkal rövidítik az időt és nem egy látogatóval szaporítják a fürdővendégeket” – konstataa elégedetten a titokzatos úr/hölgy.¹³⁹ Való igaz, hogy a folyó évben minden fegyvernemből terepfelvétele végett Várgedére vezényelt 60 tisztt jelenléte fokozta a kedélyeket a kies fürdőhelyen. A kéthetes ott-tartózkodás az uralkodó születésnapját is érintette, melyre a beosztott tisztek a falu templomában ünnepi szentmise keretében emlékeztek meg. A fürdői vendéglőben tartó 60 terítékes díszbédén egymást érték a pohárköszöntők, este pedig a gallyakkal és szőnyegekkel díszített nagyteremben reggelig tartó táncmulatságra került sor.¹⁴⁰ Egy másik kitűnő példa katonák jelenlétére: 1894 augusztusában Várgedén térképezés végett egy 18-20 tagból álló katonai bizottság tartózkodott, akik szabadidejüket előszeretettel töltötték a Stojkovics család társaságában, többnyire a fürdőtelepen, rögtönzött táncmulatságot is rendezve a fürdő nagytermében.¹⁴¹ A fürdő vendéglőjének nagyterme 1907 júliusának végén egy 200-fős vendégseregnek is ott-hont adott, és pedig a várgedei római katolikus olvasó- és dalkör zászlószentelési ünnepségének keretében, ahová Kubinyi Bertalan földbirtokos és vármegyei levéltárnok hívta meg a népes társaságot díszbédre, amely ugyanott az ifjúság kezdeményezésére reggelig tartó táncmulatsággal zárult.¹⁴²

Kiemelt kategóriát képviseltek a fürdőéletet tarkító társas kirándulások, melyek olykor a megyehatárt is átlépték. A m. kir. államvasutak miskolci műhelyének dal és önképzőköre 1899. június 3-án reggel 6 órakor különvonattal kélt a várgedei fürdőbe, hogy ott egy teljes napot töltsön színes programokkal tűzdelve. A kiránduláson, amely Krón Ferenc műhelyfőnök kezdeményezéséből fakadt, s mely iránt az üzletvezetőség

137 A felülfizetők névsorában Gottlieb Ármin fürdővendéglős neve is szerepel. (*Gömör-Kishont*, 1907. július 14.)

138 *Gömör-Kishont*, 1908. augusztus 2.

139 *Gömör*, 1894. augusztus 5.

140 *Gömör*, 1894. augusztus 26.

141 *Gömör-Kishont*, 1894. augusztus 30.

részéről is akadt szép számmal érdeklődés, mintegy ezren vettek részt. Megérkezés után megtekintették a fürdőtelepet, a várrmot, ezt követően pedig az erdőbe vonultak, ahol kezdetét vette a késő esti órákba nyúló vigadozás: „A reggeli után megkezdődtek a különféle játékok, a gyermekek versenyfutásai és táncolása. Volt szalonnasütés, labdajáték, kakasütés, világposta, kugliverseny. A közönség mulattatására összegyűlt a vidék minden cigánybandája és szólt a zene minden fa árnyékában. Az ebédet is a szabadban költötte el a közönség nagy része. Az önképzőkör dalosköre szépen előadott dalaival lelkesítette, mulattatta hálás hallgatóit, kik zajos ovációban részesítettek annak derék karnagyát, Ruttkay Menyhértet.”¹⁴³ Az önfeledt szórakozás mellett a társaság vezetői és tagjai közt komolyabb témák is felszínre kerültek, mint a munkáskérdés és a munkásnyugdíj ügye. A víg társaságot az esti fél 9-es különvonat szállította haza Miskolcra. A miskolciak kiruccanása sikeresnek bizonyult, a nagy érdeklődésre való tekintettel a fürdőlátogatást ugyanis a következő év júniusában is megismételték.¹⁴⁴ Várgede, úgy látszik, közkedvelt célpontjává vált a szomszédos vármegye lakóinak, 1903. július 19-én Holl Lajos vezetése mellett a borsodi Bükk-egylet szervezett egész napos kerékpártúrát Miskolcra Várgedébe. Az oda-vissza 150 kilométeres táv kétkerekűn való megtételében részt vett gárda fogadására a fürdő vendéglőjében került sor, melyre az intézmény igazgatójával egyetemben az ott nyaralók is nagy izgalommal készültek.¹⁴⁵ A „külhoniakon” kívül arra is akadt példa a fürdő történetében, hogy egy másik gömöri fürdő közönsége kereste fel Várgedét egy kirándulás erejéig. A millennium évében Csízfürdő vendégei kerekedtek fel a Gortva menti fürdőtelep meglátogatására, s feltételezésünk szerint a Várgede és vidéke ifjúsága által ugyanazon napon, azaz augusztus 6-án megrendezett táncmulatságon is részt vettek.¹⁴⁶

A modern kor technikai vívmánya, a fényképezőgép, Várgede-fürdőt is elérte. A fürdővendégek kívánságára 1894 nyarán Andrassy László rimaszombati fényképész látogatott el a fürdőbe és az ott üdülő mintegy 26-28 tagból álló társaságot egy csoportkép erejéig lefotografálta. Ugyanekkor a fürdőtelepet, a gyógy- és fürdőépületet is lefényképezte az előtérben álló és üldögélő társasággal együtt. Az érdeklődők a készült remekműveket a fotográfus rimaszombati műtermében tekinthették meg.¹⁴⁷ A nagy sikerre való tekintettel Andrassy a következő évi szezonban is tiszteletét tette Várgedén.¹⁴⁸

A fesztelen szórakozás mellett a fürdő komolyabb összejöveteleknek is színtere lett. A fürdőtulajdonos meghívására 1906. május 30-án Várgedén tartotta éves tavaszi közgyűlését a Gömörvármegyei Orvos-Szövetség és a Gömörvármegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet, melyről a korábbiakban már egyszer beszámoltunk. A gyűlésre 23 résztvevő jelentkezett, közöttük Dr. Borszéki Ármín feledi körorvos is, aki a várgedei fürdőorvosi tisztséget is betöltötte.¹⁴⁹ A fürdőtelepre érkezőket Klein Sámuel és Kohn Albert üdvö-

142 *Gömör-Kishont*, 1907. augusztus 4.

143 *Gömör-Kishont*, 1899. június 8.

144 *Gömör-Kishont*, 1900. június 14.

145 *Rozsnyói Híradó*, 1903. július 19.

146 *Gömör-Kishont*, 1896. augusztus 6.

147 *Gömör-Kishont*, 1894. augusztus 30.

148 *Gömör-Kishont*, 1895. augusztus 1.

149 *Gömör-Kishont*, 1906. június 3.

zölték – itt jelenik meg először Kohn neve is tulajdonosként –, majd az orvosok, gyógyszerészek és állatorvosok a telep elhelyezését, berendezését, a forrást, a gépházat és a fürdőszobákat tekintették meg. A körút végeztével az étterembe vonulván, Dr. Löcherer Tamás egyleti elnök megnyitó beszédében a várgedei fürdőtelepet ismertette, annak jövőbeli fellendülésére tett javaslataival együtt, a nap pedig a fürdő vendéglőjében elfogyasztott díszebéddel zárult. Sajnálattal konstatálhatjuk, hogy Várgede a Monarchia boldog békeéveiben minden igyekezet ellenére kiaknázatlan maradt – vendéglátásból így aligha múlhatja felül az „elégéséges” jelzőt. Az elavult fürdő- és lakberendezés éles ellentétben állt a kor országos kívánalmaival és a vendégek igényességével, még ha lokális érdekeltségű volt is. Gondatlan fürdőtulajdonos vagy léha fürdőbérliő állt-e ismét a Gortva menti üdülőtelep mögött, netán mindkettő, csupán feltételezhetjük. A fürdő, amely 1918 után élte második „fénykorát”, sanyarú módon az 1990-es években megszűnt funkcióját teljesíteni. Napjainkban már csak az üresen álló, helyenként beomlott, díszes, svájci stílusban faragott lakó- és fürdőpavilonok sejtetik egy valaha szebb kort is megélt fürdő életét.

Irodalom

- A „Fürdőirodalmi Könyvtár” értesítője 1895. 2. évf. 3–4. sz.
- A Gőmörmegeyi Orvos-Gyógyszerész Egylet XXXIV. és a Gőmörmegeyi Orvos-Szövetség VI-ik évkönyve az 1903. és 1904. évről. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1905.
- A Gőmörmegeyi Orvos-Gyógyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1905. és 1906-ik évről. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1907.
- Bél Mátyás 1992. *Gőmör vármegye leírása*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.
- Bernáth, Josef 1878. *Die Mineralwasser Ungarns*. Wien.
- Bernáth József 1885. *Die mineralwasser und Badeorte Ungarns auf der 1885er allgemeinen Landes-Ausstellung in Budapest*. Wien.
- Besztercebányai Állami Területi Levéltár. Fond: Verejnosprávný výbor Gemersko-malohontskej župy 1876-1919. Kúpele 96 (č. krabice 199). List: Gőmörvármegye Közigazgatási Bizottságának címezett levél 1903. május 11-i keltezéssel. 1314. számú irat.
- Boleman István 1884. *A fürdőtan kézikönyve*. Igló, Schmidt József könyvnyomdája.
- Boleman István 1887. *Fürdőtan*. Budapest. Franklin-társulat könyvnyomdája.
- Boleman István 1896. *Magyar fürdők és ásványos vizek*. Budapest, Magyar Balneológiai Egyesület.
- Borovszky Samu 1904. *Gőmör-Kishont vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, APOLLO.
- Chyzer Kornél 1885. *Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei*. Sátoralja-Ujhely, Nyomtatott a Zemplén nyomdájában.
- Fodor Oszkár 1904. *Fürdők és nyaralóhelyek*. Kiadja a Dunántúli Közművelődési Egylet.
- Fodor Oszkár 1905. *Fürdők és nyaralóhelyek*. Kiadja a Dunántúli Közművelődési Egylet.
- Fodor Oszkár 1909. *Fürdők és nyaralóhelyek*. Kiadja a Dunántúli Közművelődési Egylet.
- Förstner Aladár 1911. *Izzasztó kúrák és testedzés otthon*. Budapest.
- Gőmör és Kishont vármegyei naptár az 1906. évre. Rimaszombat, Nyomtatott Lévai Izsó könyvnyomdájában, 1905.
- Gőmör és Kishont vármegyei naptár az 1907. évre. Rimaszombat, Nyomtatott Lévai Izsó könyvnyomdájában, 1906.

- Gömör és Kishont vármegyei naptár az 1908. évre. Rimaszombat, Nyomtatott Lévai Izsó könyvnyomdájában 1907.
- Hohlfeld Lajos 1898. *Fürdői Almanach* az 1898. évre. Budapest, A „Nemzetközi Fürdő-lapok kiadóhivatala”.
- Hunfalvy János 1867. *Gömör és Kishont leírása*. Pest, Nyomtatott Emich Gusztáv nyomdásznál.
- Kitaibel Pauli 1829. *Hydrographica Hungariae*. Pestini.
- Lengyel Dániel 1853. *Fürdői zsebkönyv*. Pest.
- Magyar fürdők naptára*. Budapest, 1904.
- Marikovszky, Georg 1813. *Physische und analytische Beschreibung aller Mineralquellen des löbl. gömörer und Klein-Honthor Komitats*. Lőcse.
- Magyar Fürdő Kalauz*. 1909. Tata. Magyar Fürdő Kalauz Kiadóvállalat. Engländer és társa nyomdai műintézete.
- Mulík, Ján 1966. Zaniknuté kúpele v Stredoslovenskom kraji. In *Almanach*. Piešťany, Balneologické múzeum.
- Porzolt Kálmán 1895. *Fürdők és nyaraló helyek*. Dunántúli Közművelődési Egyesület, Balatoni Kultúr-Egyesület, III. évf.
- Várgede gőz-és gyógyfürdő ismertetése*. Budapest, Franklin-Társulat nyomdája. 1902
- Wachtel, Dávid 1859. *Ungarns kurorte und Mineralquellen*. Oedenburg

ÉVA KERÉNYI

SPA LIFE IN GÖMÖR IN THE 19TH CENTURY. THE STEAMER GOES TO VÁRGEDE

After the spa resort in Csíz (today Číž), the Várgede spa, favourably situated in the valley of the Gortva creek, was the second nationally best known and most famous spa in the Gömör region in the peacetime. It lied on a relatively small, protected area under the ruins of the historical sight of the Gedő castle, near the enormous forest at the foothill of the Bükk mountain, reaching the altitude of 280 m. We can state though with regret that Várgede, despite every effort, remained unexplored in the happy peacetimes of the Monarchy: its level of hospitality could be hardly ranked higher than “sufficient”. The obsolete spa and its equipment were in sharp contrast with the national requirements and the demands of the guests, even if it was only of a local interest. The spa, having its second “golden time” after 1918, ceased to exist in the 1990s.

Zsidók deportálása Szlovákiából 1938 novemberében és zsidó táborok a (cseh)szlovák–magyar határ menti „senki földjén”

EDUARD NIŽŇANSKÝ

Deportations of Jews from Slovakia in November 1938 and the Jewish camps in the “No Man’s Land” on the borders of the Czech lands, Slovakia and Hungary.

94(=411.16)(437.6)“1938”

323.12(=411.16)(437.6)“1938”

341.43(=411.16)(437.6)“1938”

343.819.5

Keywords: Deportation of Jews, the camp in Miloslavov (near Bratislava) and in Veľký Kýr (near Nitra), November–December 1938.

Az 1938-as müncheni egyezmény egyfelől alapvető geopolitikai változásokat eredményezett Közép-Európában, a térség fölötti náci Németország hatalmát tükrözve, másfelől Csehszlovákia viszonylatában az ország történetének meglepően gyors és lényegi belpolitikai fordulópontjához is vezetett. A második köztársaság más politikai rendszerre vált, s nemcsak az új külpolitikai orientációja miatt, hanem elsősorban gyors belpolitikai változásai következtében. A parlamentáris demokráciát fokozatosan felváltja – a cseh országrészekben – a két párttól függő irányított demokrácia, az „önkéntes nemzetállam” (Gebhart–Kuklík 2004; Rataj 1993, 6–154. p.) iránti igény, a második csehszlovák köztársaságban az 1938. decemberi felhatalmazási törvény, ez utóbbi pedig a parlamentáris demokrácia végét jelentette. Az autonómiáról szóló alkotmánytörvény elfogadása egyben Szlovákia helyzetének megváltozását is jelentette.

A Hlinka-féle Szlovák Néppárt kihasználva Csehszlovákia meggyengülését, 1938. október 6-án kihirdette Szlovákia autonómiáját. (Bystrický 2008; *Slovensko...* 2012; Hájek 1959; Hoensch 1965; Lipscher 1957; Lipták 1966; Nižňanský 2002) A HSLŠ hatására a többi párt is ugyanezt tette – kivéve a szociáldemokratákat, a kommunistákat és a zsidó pártokat. A HSLŠ képviselői aztán a autonomista rendszert nagyon hamar egypártrendszerre alakították,¹ sőt az ország további politikai, kulturális, szellemi és vallási fejlődését egyetlen elképzelésre szűkítették. A liberális társadalom

1 A belügyminisztérium 1938. október 9-én tiltotta meg a kommunista párt tevékenységét, a tartományi bíróság 1938. november 16-án a csehszlovák szociáldemokrata munkáspártét, hat nappal később a német szociáldemokrata munkáspártét is. 1938. november 24-én betiltotta a Szlovákiai Zsidó Párt tevékenységét, másnap a Szlovákiai Egyesült Szocialista-cionista Munkáspártét. Ugyancsak november 24-én jutott erre a sorsra a Szlovák Nemzeti Párt is.

és a plurális demokrácia alapjai, az ellenzékkel szembeni politikai tolerancia, a konszenzuson vagy vitán alapuló problémamegoldás vagy a kisebbségekhez való korrekt viszonyulás – mindez egyre nagyobb hiánycikké vált, míg nem teljesen eltűnt Szlovákia politikai életéből.

Véleményem szerint azonban Szlovákia autonómiájának van még két további politikai síkja is, melyeken keresztül a rendszer a maga kudarcait ventilálta vagy melyek által híveinek radikalizmusát irányította. Az egyik az antiszemitizmus, a másik a Szlovákiában élő cseh közösséggel szembeni ellenségeség, sőt mondhatni csehszlovákia. (Rychlík 1997, 141–172. p.) 1938 októberében és novemberében főként a cseheket érintő vad tisztogatásokra került sor az iskolaügyben,² beleértve a főiskolákat is,³ a közigazgatásban,⁴ a csendőrségen belül stb. Az intolerancia légkörét főként a napisajtó éllette, melyet másfelől már cenzúráztak, majd fokozatosan gleichschaltoltak.⁵ A sajtó irányítását a már 1938 októberében megalakított Propagandahivatal is végezte, élén Alexander Machhal. 1938 októberében és novemberében (de később is) a szlovák lapok tele vannak elbocsátottak névsoraival⁶ – az ilyesmire nyilván a HSLS új, a hatalmat gyorsan megragadó elitjének alacsony politikai kultúrája is hatással volt. A hatalomra való hosszas „várakozás” radikalizálta a pártot. A HSLS politikai nacionalizmusa egybefonódott az autonómia tekintélyelvű rendszerének építésével.

Közben másrészt az akkori politikai vezetők azt hangsúlyozták nyilatkozataikban, hogy a nehézségek törvényes és tisztességes megoldását pártolják, beleértve mindkét említett „síkot” is. Az autonóm kormány elnöke, Jozef Tiso a november 2-i beszédében egyebek közt kijelentette: „A szlovák kormány minden lakosnak megfelelő segítséget és védelmet nyújt.” (Slovák, 1938. 11. 6., 2. p.)

Külpolitikai szempontból Szlovákia későbbi irányvonalát illetően a legfontosabb eseménynek az – 1938. november 2-i – 1. bécsi döntés számított. (Deák 1990; Deák 1998; Vávra–Eibel 1963; Vietor 1968; Žudel 1991, 34–43. p.) Nemcsak a második köztársaság, hanem elsősorban a szlovák autonóm kormány szenvedte el a döntéssel a München utáni első külpolitikai vereségét.⁷

2 L. pl. az Új korszak kezdődött a szlovák iskolaügyben. Andrej Hlinka szellemében! – Paľo Čarnogurský Kalousek helyén c. cikket – *Slovák*, 1938. 10. 13., 2. p.

3 L. pl. a Változások a pozsonyi egyetemen (*Slovák*, 1938. 10. 27., 3. p.) vagy Az ifjúság nevelését szlovák alapokra helyezzük (*Slovák*, 1938. 11. 26., 3. p.) c. cikkeket.

4 L. pl. a Vezető helyek szabadulnak fel a szlovákok számára c. cikket – *Slovák*, 1938. 11. 10., 3. p.

5 L. pl. a Szlovákia minden sajtója állami ellenőrzés alatt (*Slovák*, 1938. 10. 29., 3. p.) vagy A sajtó kormánybiztosai (*Stredoslovenské noviny*, 1938. 11. 4., 1. p.) c. cikkeket.

6 L. pl. a Sürgős döntést követelünk! (*Slovák*, 1938. 11. 27., 6. p.), a Változások az iskolaügyben (*Slovenský denník*, 1938. 10. 15., 1. p.), A MŠANO ügyosztálya oktatásügyi minisztériumra változik (*Slovenský denník*, 1938. 10. 16., 3. p.), A radikális kulturális és iskolaügyi reformokért (*Slovák*, 1938. 10. 20., 2. p.), Az új szellem fellépése (*Slovák*, 1938. 10. 20., 3. p.), Az iskolaügy megtisztulása (*Slovák*, 1938. 11. 23., 2. p.) vagy a Takarítás az iskolaügyön (*Slovák*, 1938. 11. 24., 2. p.) c. cikkeket.

7 A bécsi döntés folytán Szlovákia 10 423 km² területet veszített 859 885 lakossal, ebből 276 287 volt a szlovák, 505 808 a magyar, 26 181 a zsidó, 8967 a német és 1829 a ruszin. (Hoensch 1967, 189. p.)

A zsidó közösség helyzete Szlovákiában az első Csehszlovák Köztársaság végnapjaiban

Az 1930-as népszámlálás szerint Szlovákiában 136 737 zsidó vallású⁸ személy élt, a lakosság 4,11%-a.⁹ Nemzetiségüket tekintve megoszlásuk a következő volt: cseh és szlovák (a statisztika megnevezése szerint: csehszlovák nemzetiségű) 44 019 (32,19%), német 9945 (7,27%) és zsidó 65 385 (47,81%). (*Naučný... 1939, 96. p.*)

Szlovákia 2658 községe és városa közül 1435-ben éltek zsidók. A legnagyobb zsidó közösségű városok: Pozsony (mintegy 15 000), Nyitra (4358), Eperjes (4308), Nagymihály (3955), Zsolna (2917), Nagytapolcsány (2459), Nagyszombat (2445), Bártfa (2441), Homonna (2172) és Trencsén (1619). (Rothkirchen 1998, 50. p.; Bárkány–Dojč 1991)

Az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt nemzetiségi hovatartozás szempontjából a zsidó közösség fokozatos változáson ment keresztül. 1921-ben 16,5%-uk vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 1930-ban már csak 9% – a cseh és szlovák (a statisztika szerint: csehszlovák) nemzetiségűek aránya fordítva változott: 1921-ben csak 22%-uk vallotta magát ennek, 1930-ban már több mint 32%-uk. (Büchler 1992, 23. p.)¹⁰

A bécsi döntés miatti területvesztés következtében változott a Szlovákiában élő zsidó közösség lélekszáma. Magyarország javára Szlovákia 879 697 lakost veszített, közülük a statisztika szerint 45 292 tartozott a zsidó valláshoz, ebből zsidó nemzetiségűnek 26 227-en vallották magukat. (*Naučný... 1939, 96. p.*) Ha így volna, akkor Szlovákiában körülbelül 91 445, magát Mózes-hitűnek valló lakos maradt volna. Ezek az adatok azonban nem tekinthetők teljesen irányadónak, mert nem tartalmazták a zsidó menekültek számát, főként a náci Németországból és az egykori – 1938 márciusa után a harmadik birodalom részévé vált – Ausztriából menekülőket. Az osztrák Jonny Moser szerint csak Ausztriából fokozatosan mintegy 2650 zsidó települt át Szlovákia területére. (Moser 2000, 83–85. p.) Az önálló Szlovákia kezdetén Szlovákiában hozzávetőlegesen 90 000 zsidó élt.¹¹

Foglalkozásukat illetően az 1930-as statisztika alapján a következők állíthatók: kereskedelem és szolgáltatások: 49,5%, közszolgáltatban: 30 151-en dolgoztak. Ugyanakkor a zsidók mintegy fele ügyvédségben volt érintett. (*Národné noviny, 1938. 11. 8., 2. p.*)¹² 1939-ben az orvosi kamara kimutatása szerint 1414-re emelkedett az orvosok száma, ennek 43,9%-át képezték zsidók. Hasonló adatokat említhetnénk gyógyszerészeket vagy állatorvosokat illetően: 1921-ben 167 gyógyszerész dolgozott (ebből 32

8 Az 1930. évi népszámláláskor a zsidók a zsidó valláshoz és a zsidó nemzetiséghez is besorolhatták magukat. Elképzelhető, hogy egy részüket, az ateista zsidókat a statisztika nem ragadja meg. De ez minden bizonnyal egy elhanyagolható hányada ennek a népességnek.

9 Csehszlovákia és Magyarország a számuk 76 301 (1,07%), Morvaországban és Sziléziában 41 250 (1,16%), Kárpátalján 102 542 (14,14%) volt (*Národné noviny, 1938. 11. 8., 2. p.*)

10 Lipscher más adatokat említ. Szerinte 1930-ban 9728 (7,12%) zsidó vallotta magát magyarnak, 1921-ben pedig 21 584 (15,9%). (Lipscher 1992, 14. p.)

11 Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, Wien, Eichmann Protokoll 5272/5, F1, G1. Dr. E. Abeles vallomása.

12 Rothkirchen szerint az ügyvédek száma 543 volt. (Rothkirchen 1998, 50. p.)

zsidó, azaz 19,2%), 141 állatorvos (30 zsidó, 21%). (Suláček 2005) Nagyon jelentős képviselőjük volt a vállalkozások terén is. Ezeket az adatokat azonban történelmi kontextusban kell kezelnünk: a zsidó közösség szakmai formálódása a középkortól követhető. Mivel földet zsidók nem birtokolhattak, maradt számukra az üzlet és a pénzügyek. A modern kor pedig éppen ezeknek az ágazatoknak a jelentőségét erősítette, a hagyományos mezőgazdaság hátrányára. A zsidók tehát ekkor kamatoztathatták tapasztalataikat, melyek megszerzésére az előző korszakokban „kényszerültek”. Szociális rétegezethez tekintve a szlovákiai zsidóság a középosztály (kereskedők, iparosok, szabad foglalkozásúak) tekintélyes hányadát alkotta. Szociális összetételük ugyanakkor fokozatosan változott is a cseh részint a szlovák tőke érvényesítése következtében.¹³

A zsidók vallásorientációjában a 19. században bekövetkezett szakadás eredményeként a hitközségek különváltak. Livia Rothkirchen 167 szlovákiai zsidó hitközséget említ, ebből 107 volt ortodox, 29 neológ, 31 pedig status quo ante. (Rothkirchen 1998, 65. p.)¹⁴ A zsidó közösség 75%-a tehát az ortodox irányzathoz tartozott. A neológ és a status quo ante hitközségek alkották a Szlovákiai Zsidó Hitközségek Szövetségét, a Jesurunt, az ortodox hitközségek pedig egy központi iroda erna szervezete alatt tömörültek.

A politikai hovatartozást illetően az első Csehszlovák Köztársaság végnapjaiban Szlovákia területén két cionista párt működött, a Zsidó Párt és a szociáldemokrata Egyesült Szocialista-cionista Munkáspárt, valamint a teljesen jelentéktelen, asszimilációs programot hirdető Szlovákiai Ortodox Zsidók Szlovák Pártja.

A zsidó közösség vezetői jól tudták, mit jelent az első köztársaság parlamentáris demokráciája, s ez még inkább tudatosult bennük Hitler 1933. évi fellelését követően, a környező államokban (Lengyelország, Magyarország, Románia) a 30-as években végigsöprő antiszemitizmus-hullám után vagy miután a harmadik birodalom bekebelezte Ausztriát. Arnošt (Ernst) Frischer, a Zsidó Párt elnöke az egyesült zsidó pártok pozsonyi gyűlésén 1938. június 7-én nagyon lényegre törően így fogalmazott: „Köztársaságunk ideális demokratikus állam, mert még ha a többség uralkodna is a kisebbségen, az is demokratikus volna, de nálunk mindenkinek akkora politikai súlya van, amennyire erős s amilyen mértékben képes mozgósítani híveit. A zsidóság úgymond jellegéből adódóan mindig is hajlamos a kompromisszumra, ám a jelenlegi nemzetközi politikai helyzetben nem lehetséges a kompromisszum, és a csehszlovákiai zsidóságnak tudatosítania kell, hogy a Csehszlovák Köztársasággal együtt áll vagy bukik. Ha a zsidók nem fognak arra törekedni, hogy a politikai történések alanyaivá váljanak, akaratuk ellenére politikai jelszavak tárgyaivá fognak válni. A zsidóságnak fel

13 Lipscher említi például, Vladimír Clementist idézve, hogy a kocsák legionáriusok kezére kerültek, szövetkezetek vagy a mezőgazdaságban érdekelt vezető képviselők tulajdonába, a szlovákiai bankszektor összetétele pedig 1933-ban ilyen volt: szlovák bankok: 38%, cseh bankok: 44%, német–magyar (zsidó érdekeltségű) bankok: 18%. (Lipscher, 1992, 13. p.)

14 A pozsonyi rendőrpáncsnokság 1939. február 25-i jelentése 111 ortodox hitközségről tesz említést, melyek közül a bécsi döntés után Szlovákiában 71–74, míg neológból 23 maradt. (SNA, fond PR, Mat. 294/9.) Büchler más adatokat említ, szerinte Szlovákiában 227 zsidó hitközség volt, ebből 167 ortodox, 60 pedig a Jesurun nevű liberális egyesülethez. (Büchler 1992, 18–19. p.)

kell hagynia kicsinyes rendi harcaival, össze kell fognia politikai és gazdasági jogai megvédéséért.”¹⁵

Természetesen parlamentáris demokrácián belül is létezhet antiszemitizmus, de a 20. században csakis fasiszta és totalitárius rendszerekben vagy diktatúrákban volt szervezett formája.

Az 1938. novemberi deportálások menete

Abban a hektikus időszakban, amikor az első bécsi döntés formájában Szlovákiára az első külpolitikai vereség várt, Pozsonyban tüntetésre került sor. 1938 november 1-jén a magyar határkijelölő bizottság szálláshelyéül szolgáló Carlton Szálló előtt néhány száz zsidó tüntető gyűlt össze. Magyarbarát jelszavakat skandáltak, sőt ilyen szórólapokat terjesztettek. A rendőrség nagyon gyorsan elfojtotta a tüntetést. Abszurd volna feltételezni, hogy egy ilyen tüntetés befolyásolhatta volna a döntőbírói szerződést előkészítő náci Németországot és a fasiszta Olaszországot. Az akciót propagandisztikusan, zsidóellenesen kihasználták: Pozsonyban és másutt is zsidóellenes tüntetésekre került sor, házak ablakait és boltok kirakatait törték össze, sőt szétvert boltokat raboltak ki. A *Slovák* c. napilap a Carlton előtti tüntetés résztvevőinek címezve írta: „Ezért a tüntetők és felbujtók is jobban teszik, ha levonják a következtetéseket és elhagyják Szlovákiát. Senki sem fogja ebben akadályozni őket.” (*Slovák*, 1938. 11. 3., 3. p.) Az akkor kialakult helyzetet jól jellemzi, hogy a zsidóellenes tüntetéseket és kirakatrombolásokat követően Pozsonyban megjelentek a „Nem zsidó üzlet”, „Keresztény üzlet” stb. feliratok.

Az első bécsi döntés alapján a magyar hadseregnek november 5-től kellett elfoglalnia az átengedett területeket, Szlovákiának pedig november 10-ig kellett átadnia a Magyarországnak odaítélt területeket. A szlovák autonóm kormánynak és a csehszlovák államigazgatásnak épp elég dolga volt, hogy a bécsi döntésből eredő kötelezéseknek eleget tehessen. Ennek ellenére az autonóm kormány ebben a helyzetben váratlan és nagyon szigorú zsidóellenes lépésre szánta el magát: a zsidók deportálására Szlovákiából. A szakirodalom ennek a zsidóellenes akciónak a kezdetét eddig 1938. november 4-ére tette. (Kamenec 1991, 25. p.; Lipscher 1992, 18–19. p.)

A deportálási akció¹⁶ kezdete azonban már a Tartományi Hivatal 1938. november 2-i rendeletével függött össze – ez lényegében megakadályozta a zsidók távozását arról a

15 SNA, fond Krajinský úrad – Prezídium, Mat. 63/2.

16 A zsidók 1938. novemberi erőszakos kiszállítását deportálásnak tekintem, nem pedig kiűzésnek vagy kitelepítésnek (korabeli megnevezése tuszkolás, kitoloncolás, kényszerű kihelevezés volt). Mindenekelőtt szervezett elszállítás volt azokra a területekre, melyek nem sokkal később más államra (Magyarországra) szálltak. Az autonóm kormány létrehozott egy központot a minisztériumok és az államigazgatási hivatalok között, mely az egész akciót központilag irányította. Az általa hozott rendeletek közül az első három (november 4. és 7. között) nem is számol a deportáltak visszatérésével. Tehát kényszerű kiszállításról volt szó egy más állam területére, a visszatérés lehetősége nélkül – márpedig ezt deportálásnak kell tartanom. A visszatérés lehetőségét csak később vette fontolóra a Tartományi Hivatal (Krajinský úrad), mivel Magyarország a Szlovákiából deportált zsidókat visszairányította. Az idő rövidsége és a járáások felkészületlensége ellenére az akció koordináltan zajlott a közigazgatás és a rendőrség szervei, valamint a Hlinka Gárda, a HSLS és esetenként az FS közreműködésével.

területről, melyet Magyarországnak kellett átadni. A rendeletben szó szerint ez állt: „Ami a zsidókat illeti, olyan intézkedéseket kell foganatosítani, hogy a magyar vidékek átadásakor a helyükön maradjanak, tehát lehetetlenné kell tenni evakuálásukat vagy az olyan vidékekre való elutazásukat, melyek nem kerülnek átadásra.”¹⁷ Ezzel a rendelettel valójában lehetetlenné vált a zsidók mozgása a megszállt területekről Szlovákia irányában. Az sem esett latba, vajon külföldiekről volt-e szó vagy csehszlovák állampolgárokról. Azt lehet mondani, hogy az átengedett dél-szlovákiai területeken élő zsidók egészen a magyar szervek megérkezéséig „ideiglenesen internáltak” voltak. A rendelet másnapján (november 3.) Pavol Teplanský mezőgazdasági és kereskedelmi miniszter aláírta azt a határozatot, mely megtiltja a Magyarországnak átadandó területekre a pénz, az értékek és bármilyen ingóság kivételét.¹⁸ Mihelyt megkezdődtek a deportálások (1938. november 4-én), ezt a rendeletet ki is használták, és a deportált zsidók csak nagyon kevés anyagi eszközt (50 koronát) vihetek magukkal az útra.

Szó szerint az utolsó pillanatban, egy nappal az átengedett dél-szlovákiai területek elfoglalása előtt, november 4-én, déltájt az alábbi telefonogramot kaptán a járási hivatalok: „Dr. Tiso kormányelnök úr parancsából az alábbiak végrehajtandók. A belügyminisztérium rendelete alapján november 4-én legkésőbb 12 óráig Dél-Szlovákia minden járási és csendőrállomását, valamint a Hlinka Gárda vezető egységeit tájékoztatni kell arról, hogy tartóztassák fel a körzetükben tartózkodó vagyontalan zsidókat, s családtagjaikkal együtt közös transzportokban teherautókon toloncolják őket legkésőbb november 4-én 24 óráig az új határon át.”¹⁹ Az autonóm kormány elnöke, J. Tiso ezzel a magára vette az ilyen akcióval járó politikai felelősséget, és megparancsolta a vagyontalan zsidók Szlovákiából való deportálását. A telefonogram további utasítása a „megfelelő” anyagi keretre (fejenkénti 50 korona) vonatkozott, arra, hogy a deportáltakat az átadott terület több kilométeres mélységébe kell elszállítani. A dokumentum kitért arra is, hogy a deportálandó többi pénzét feltétlenül vissza kell tartani, lakásaikat és vállalkozásukat lepecsételni. Az akciót a csendőrsőknek kellett végrehajtaniuk a Hlinka Gárda segítségével, aznap éjfélig. A rendelet másik részében az áll, hogy azokat a zsidókat, akiknek több mint 500 ezer korona vagyonuk van, ideiglenesen internálni kell, nehogy a vagyonukat külföldre menekítsék. A zsidó családok ily módon lényegében a szlovák autonóm kormány túszaivá váltak – a deportálások kiváltotta félelem is maradásra bírta őket. A kormány tehát kihasználta a bécsi döntést követő pár napot arra, hogy a szegény zsidóktól megszabaduljon, a tehetősebb réteget pedig nagyvonalúan Szlovákiában marasztalta. A rendeletből világosan kitűnik, hogy az egyetlen szempont a vagyoni volt. Az említett rendelet harmadik részében az áll, hogy a rendelet a német, a lengyel, a magyar és a román állampolgárságú zsidókra is vonatkozik.

Nagyon érdekes az említett rendelet 5. pontja is: „A helyi hivatalos szervek kötelesek benyújtani a szlovákiai zsidóprobléma megoldására létrejött központnak a

17 ŠA BB, Zvolen, ÓÚ Zvolen, 1900/1938.

18 SNA, fond MH, kartón 1, 550/prez. 1938. L. még *Frankfurter Zeitung*, 1938. 11. 9., 4. p.

19 L. a Függelékben az 1. sz. dokumentumot. A rendelet előkészítésében az az Adolf Eichmann is közreműködött, akinek Szlovákiában semminemű jogköre nem volt. (Nižňanský 1999b, 36–45. p.)

pozsonyi rendőrkapitányságon, Dr. Faláthnak a kitoloncolásra kijelölt összes zsidót a személyes adataikkal, valamint a lepecsételt lakások és üzletek és a lefoglalt ingóság listáját.” A központ felé jelenteni kellett az internálásra szánt gazdag zsidókat is. Az autonomista kormány ezzel politikai antiszemitizmusáról is tanúbizonyságot tett.

A kormányfő s egyúttal belügyminiszter Tiso által aláírt rendeletben volt néhány egyenetlenség. Mindenekelőtt problematikus az a része, mely egyfelől kimondja a vagyontalan zsidók deportálását, másfelől nem felejt el megemlíteni, hogy vissza kell tartani a pénzüket, az értékeiket, sőt a lepecsételt lakásukat meg vállalkozásukat is. A vagyontalan embernek szegénynek kellene lennie, tehát a felsoroltaknak elvben nincs birtokában. Az ilyen értelmű rendelettel nagyon könnyű visszaélni, mert körvonalazatlanul határozza meg a „vagyontalan” fogalmát, s mindenki úgy értelmezi, ahogy akarja – amiként valóban így is történt. Tehát már 1938 novemberében születik egy olyan rendelet, mellyel nagyon könnyű volt visszaélni, arról nem is szólva, hogy a kormány elnökének nem volt alkotmány biztosította joga arra, hogy ilyen dokumentumot küldjön az államigazgatási szerveknek. Az alárendelt járási hivatalok, a HG vagy a helyi szervezetek azonban rögtön hozzáálltak, hogy Szlovákia egyes járásaiban keresztülvigyék az utasítást. (Fiamová 2008a, 4–18. p.; Fiamová 2008b, 220–235. p.; Fiamová 2012, 172–205. p.; Nižňanský 1999b, 64–79. p.; Nižňanský 2000)

Izidor Koso elnökségi főnök és Ján Jusko rendőrigazgató később azt vallották, hogy 1938. november 4-én felkeresték Tisót, magyarázatot kérve a zsidóellenes akcióra. Jusko szerint Tiso ezt mondta: „Tegnap volt itt a Carltonban a magyar delegáció. A Carlton előtt Pozsony Magyarországhoz csatolásáért zajlott tüntetés,²⁰ főként zsidók részvételével. Nos, ha annyira oda húz a szívük, menjenek oda.” Hasonlóan vallott a háború után a Tisónál tett látogatásukról Koso is: „Dr. Tisóval közöltem, mit láttam a rendőrkapitányságon és mi zajlik ott, dr. Faláth tevékenységére utalva, és magyarázatot kértem. Dr. Tiso talán szó szerint ezt mondta: »Tegnap volt itt egy magyar delegáció a Carltonban, a Carlton előtt tüntetés zajlott, ezen többnyire zsidók vettek részt, és Pozsonynak Magyarországhoz csatolását követelték. Nos, ha annyira oda húz a szívük, menjenek oda.« Én elmagyaráztam dr. Tisónak, hogy ők is a mi állampolgáraink, hogy a mi állampolgáraink közt nekünk kell rendet csinálnunk, s hogy ebből nemzetközi és államközi bonyodalmaink származhatnak. Abból, hogy dr. Tisót nem lepték meg a szavaim, megértettem, hogy tudott erről és hogy dr. Faláth az ő jóváhagyására cselekedett. Az hozzászólásom előadása után dr. Tiso utasította dr. Juskot az akció leállításáról. Hogy a deportálások valóban leálltak-e, s hogy mi történt azokkal, akiket a határra toloncoltak, nem tudom.”

Koso és Jusko korabeli vallomásai (noha időben máskor hangzottak el) alátámasztják, hogy Tiso tudott a deportálásokról, s okukat a november 1-jei magyarbarát tüntetésben jelölte meg. Tiso ezek szerint „bedőlt” a korabeli propagandának – mely szerint a zsidók menjenek csak oda, ahol úgy gondolják, hogy jobb lesz nekik –, melyet a kormány is terjesztett. Tiso magatartásának ilyen magyarázata szerint a deportálás a zsidó közösség kollektív büntetése lett volna néhány száz tagjának tüntetése miatt. Koso érvelése csak annyit ért el nála, hogy változtasson a deportálás körülményein, de

20 A már említett november 1-jei tüntetésről van szó. Tiso keveri az időpontot.

meg nem állította őket. 1938. november 4-én este a járási hivatalok újabb telefonogramot kaptak,²¹ ezzel a rendelet sújtotta zsidók összetétele változott. Deportálás várt az idegen állampolgárságú zsidókra, s „azok a zsidók, akiknek nem a tartózkodási helyükön van az állandó lakhelyük, sürgősen legyenek kiutasítva állandó lakhelyükre.”²² Ezzel a deportálási folyamatban a káosz és a rendetlenség lett úrrá. Az egyes járási hivatalok a csendőrség, a HG vagy az FS segítségével hajtották végre a deportálást. Tiso végül a deportálási akciót Julián Šimko tartományi elnök közreműködésével november 7-én leállította. A járási hivataloknak azonban jelentést kellett küldeniük az akcióról, hogy az állam fontos információkhoz jusson a deportálásokról.²³

A Szlovákiából deportált zsidók száma

A deportáltak pontos számát megszabni elég nehéz, elsősorban azért, mert nem maradtak fenn minden járásból az erőszakosan kiszállítottak névsorai, és több járás más-más jelentésében más-más adatok szerepelnek. A deportáltak nyilvántartása 38 járásból maradt fenn²⁴ (Szlovákiában a bécsi döntés után 62 járás volt). A legtöbb deportált Pozsonyból származott, mintegy 4000,²⁵ a többi járásból így alakult a deportáltak száma: Bártfa: 308, Nagymihály: 299, Késmárk: 238, Poprád: 228, Nyitra: 209, Eperjes: 197. A legnagyobb számmal Bártfa szolgált, mert az ottani járásparancsnok razziát rendelt el a városban. Nyitra kivételével, ahol a deportálások szervezésében fontos szerepük volt az ún. bécsi legionáriusoknak, az összes város kelet-szlovákiai: itt élt a szlovákiai zsidók többsége. A deportáltak Késmárkon kimutatott magas száma azzal a pogrommal függ össze, melyen nemcsak a HG és az FS alakulatai vettek részt, hanem maguk a lakosok is – az államhatalomnak lényegében kicsúszott a gyeplő a kezei közül. A rendelkezésre álló adatok alapján Pozsonyon kívül összesen 3650 zsidót deportáltak, a fővárosiakkal együtt tehát mintegy 7500-at. Nem lehet pontosan megmondani, közülük hányan tértek vissza városukba vagy településükre. Az eddigi kutatások alapján csehszlovák állampolgárságú zsidó lakost legalább 12 járásból²⁶ szállítottak el. Korukat tekintve voltak köztük idősek,²⁷ gyerekek²⁸

21 Vágújhelyre 20.30-kor érkezett a telefonogram, Zsolnára 20.50-kor, Rózsahegyre 21.00-kor, Liptószentmiklósról és Zólyomra 21.20-kor, Aranyosmarótra 21.25-kor, Késmárkra 21.45-kor, Körmöcbányára 22.15-kor, Homonnára 22.00 után.

22 L. a Függelékben a 2. sz. dokumentumot.

23 SNA, fond Krajinský úrad – Prezídium, kartón 309, 69987/38 prez..

24 A nyilvántartások kidolgozása nagyon eltérő, némelyek nem tartalmazzák a születés adatait sem, ezekből tehát nem állapítható meg a deportáltak kora.

25 SNA, fond KÚ kartón 309, 71525/38.

26 A következő járásokról van szó: Breznóbányai, Gölnicbányai, Galgóci, Homonnai, Késmárki, Liptószentmiklósi, Kékkői, Vágújhelyi, Poprádi, Kisszebeni, Szepesófalui és Trencsényi.

27 A listák alapján 17 járásban tüntették föl a deportáltak korát. Eszerint 36 hetven évnél idősebb személyt deportáltak. A legidősebb Szepesújfaluból származott, és 88 éves volt.

28 A listák 26 járást illetően tartalmaztak gyerekekre adatokat. Eszerint összesen 570 tizenöt évnél fiatalabb gyermeket deportáltak, némely járásból pár hónapos csecsemőket is. A legtöbb erőszakosan elhurcolt gyermek a Bártfai (98), a Nagymihályi (95) és az Eperjesi (60) járásból származott.

és terhes nők is. Néhány járásból a rabbikat is deportálták, így a Liptószentmiklósiból (A. Deutsch), a Námesztóiból (J. Reich), a Vágújhelyiből (S. Schreiber) és a Nagyszombatiból (A. Duschinský).²⁹ Néhány hitközség kántorát és sakterét is deportálták. Mindez veszélyeztette az egyes hitközségek alkotmány szerint még mindig biztosított szabad vallási életét.

Zsidó táborok a „senki földjén”

Jozef Tiso ugyan 1938. november 7-én lefújta a deportálást, de az akkor már önálló életet élt s nem volt egyszerű befejezni. A deportált zsidók gondja az államigazgatás központi szervére, a Tartományi Hivatalra (TH) hárult, mely a belügy alá tartozott (ennek Tiso volt a vezetője). Már november 8-án kiadott a TH egy „Zsidókérdés Szlovákiában – útmutató” c. rendeletet, melyben az egész ügynek valamiféle jogi alapot igyekszik biztosítani. Mindenekelőtt elrendeli, hogy az idegen zsidók „kitoloncolása” a vagyontalanokra vonatkozik, a vagyontalan hajléktalanokat pedig Kárpátaljára kell telepíteni. A tartományi bíróság elrendelte, hogy a járási hivatalok szolgáltatassá vissza az elkobzott értékeket, a pénzt, a lakást, az üzletet vagy a vállalkozásukat azoknak a zsidóknak, akik már visszatértek. Érdekes ezeknek a tudnivalóknak az utolsó mondata is, mely közli, hogy „a pozsonyi rendőrkapitányságon nincs semmilyen, zsidókérdés rendezésére hivatott osztály.”³⁰ Az említett „központ” is megszűnt, illetve a Tartományi Hivatal úgy viselkedett, mintha ilyen központ sosem létezett volna. A jelek arra utaltak, hogy egy hét elteltével minden visszatér a régi kerékvágásba, és senki semmi gyanúsat nem tapasztal már.

Tiso ugyan gondolhatta azt, hogy a szlovákiai zsidókat egyszerűen kiszállítja az átadott területekre, de vajon mért fogadná be őket a magyar fél? A magyar hivatalok rögtön a terület elfoglalása után elkezdtek a deportált zsidók összefogdosását és összegyűjtését s visszaszállították őket a szlovák határhoz. A szlovák állami szervek azonban nem akarták őket visszaengedni Szlovákiába. A magyar hivatalok szintén visszaéltek a zűrzavaros helyzettel, és „a maguk kényelmetlen zsidóit” (Vietor 1968, 35–36. p.) is a határra zavarták. A senki földjén, az új cseh-szlovák–magyar határon fokozatosan két tábor jött létre, Annamajorban (Miloslavov,³¹ Pozsony mellett) és

29 ŠOKA Liptovský Mikuláš, fond OÚ Liptovský Mikuláš, 389/39 prez.; ŠOKA Dolný Kubín, fond NÚ Námesztovo, 112/1938 prez. (Reich visszatért); ŠOKA Trenčín, fond OÚ Nové Mesto nad Váhom, 20/39 prez. (Schreiber is visszatért); Slnková 1996, 187. p.

30 SNA, fond Krajinský úra - Prezídium, 770414/1938 prez.

31 Miloslavov a katonai térképeken Erzsébet-kolóniaként volt jelölve. A tábor valójában Erzsébet-kolónia mellett terült el, Miloslavov és Csallóközcsütörtök között, a kataszter szerint ez utóbbihoz tartozott. Különböző jelentésekben a tábort három néven is emlegetik, még pontosabban négy néven, mert a zsidó közösség a Mischdorf nevet használta. (SNA, fond KÚ, 3345/39 prez.) Ez tévesztette meg Ivan Kamenecet, aki úgy vélte, volt egy tábor Miloslavovban és egy másik Csallóközcsütörtökon. A két települést csak pár kilométer választja el egymástól. (Kamenec 1968, 164. p.) A három tábor létezéséről szóló téves adatot e tanulmány szerzője is átvette egy korábbi munkájában. (Nižňanský 1996, 77. p.)

Nagykéren (Veľký Kyr, Nyitra mellett), melyekben több száz különböző korú és nemű zsidót összpontosítottak. Ezek voltak Szlovákia területének első zsidó internálótáborai.

A táborok keletkezésének pontos ideje nem ismert, csak hozzávetőlegesen kikövetkeztethető. M. Schmolková az 1938. november 27-i jelentésében (Heumos 1985, 272–274. p.) azt írja, hogy Miloslavovban már két hete vannak zsidók, vagyis körülbelül november 14. óta. H. Schwarz megbízásán, melyet a Szlovákiai Autonóm Ortodox Zsidó Hitközségek Központi Irodája állított ki, hogy képviselje a miloslavovi táborba deportáltakat, a november 15-i dátum látható. A nagykeri táborról ennél későbbi időből van csak tudomásunk.³²

A senki földjén tartózkodó csehszlovák állampolgárságú zsidók helyzetén kívánt enyhíteni a TH november 24-i rendelete, mely a visszatérésüket engedélyezte. „A járási hivatalok szabadon engedhetik azokat a zsidókat, akik bizonyítani tudják, hogy szlovákiai illetőségűek. Azok a zsidók, akik kárpátaljai vagy lengyelországi illetőségűek, nem fogadhatók be, őket a magyar hivatalok fogják Kárpátaljának vagy Lengyelországnak átadni. A cseh és morva zsidók átadására az országuk határán kerül sor. Ezekről kell értesíteni a Nyitrai Járási Hivatal helyettesét az 1938. november 26-i tanácskozáson.” Ezzel az engedéllyel azonban a deportáltak helyzete egyáltalán nem oldódott meg, néhány százan továbbra is a két táborban maradtak.

A szlovákiai zsidó szervezetek étellel és ruházattal igyekeztek segíteni a táborlakókon, de a helyzet egyre tarthatatlanabbá vált. 1938. november 29-én ezért a Szlovákiai Autonóm Ortodox Zsidó Hitközségek Központi Irodája közvetlen Jozef Tisóhoz fordult segítségért. Levelükben egyebek közt megemlítik: „Ennek az alázatos kérésnek a szenvedő alanyai azok a személyek, akik 1938 novemberéig Szlovákiában élnek s akiket akkor a magyarok által elfoglalt területekre szállítottak át, a magyar hivatalok által pedig két héttel ezelőtt ismét a határra állítottak, ahol is leírhatatlanul kétségbeesett helyzetben vannak. Sokan közülük a nélkülözés és a hideg miatt megbetegedtek. (...) Mischdorfban, Pozsony mellett mintegy 302 különböző korú személy tartózkodik, 120 férfi, 77 nő és 105 gyermek. Van köztük néhány csecsemő is. (...) A Nyitra melletti Nagykéren mintegy 344 személy tartózkodik, 132 férfi, 73 nő és 139 gyermek.”³³

Az iroda felveti, hogy a nevezettek Szlovákiába való visszatérése esetén nemcsak az elhelyezésükről gondoskodnának, hanem a ellátásukról és gyógykezelésükről is. Az idegenek számára is követelték a visszatérés jogát addig, míg lehetőségük nem lesz legálisan kivándorolni.

32 Václav Jarolímeek alezredes, nyitrai összekötő tiszt november 24-én jelenti a TH-nak, hogy a magyar Teodor Boches alazredessel való tárgyalásai során megállapította, hogy Nagykéren mintegy 600 zsidó tartózkodik, akiket a magyar fél szlovák területre kíván szállítani. (Štátny archív Nitra, pobočka Nitra, fond OÚ Nitra, 16/1939 prez.)

33 SNA, fond KÚ. A londoni *The Jewish Chronicle* 1938. november 25-én egy hírt jelentetett meg, mely szerint Tiso kormányfő közölte a zsidó küldöttséggel: nem törölheti el az idegen zsidók kitoloncolásának („expulsion of the alien Jews”) rendeletét. Azzal vádolta a zsidókat, hogy a külföldi sajtót szlovákellenes kampányra uszítják a kormány antiszemita intézkedései miatt.

1938. december 4-én Tisót meglátogatta a másik zsidó szervezet, a Központi Zsidó Hivatal is, hogy kieszközölje a deportált zsidók Szlovákiába való visszatérését. Az előbbi szervezethez hasonlóan ők is segítségüket ajánlották föl s az egész akció anyagi terheit magukra vállalták. (Neumann 1956, 18. p.)

A többségi lakosság nemigen szerezhette tudomást a táborokról. A legégetőbb kérdés az első bécsi döntés után kialakult helyzet volt, tehát a telepesek kérdése – őket a magyar szervek tömegesen üldözték el a megszállt területekről. A táborokról a szlovák sajtóban egyetlen cikk sem jelent meg. A szlovák nyelven megjelenő *Židovské noviny* azonban leközlötte Oskar Neumann írását,³⁴ amely nagyon részletesen beszámol a zsidók tábori életéről. „Napjaink szóhasználatában van egy háborzongató kifejezés, egy kifejezés, melynek látszólagos jelentéktelensége mögött meghökkentő emberi tragédiák és elmondhatatlan szenvedések húzódnak meg: a »senki földje« kifejezés. Ez az általában jelentéktelen földdarab abban a pillanatban kap kegyetlen jelentést, amikor az események tragédiája erőszakosan ide sodorja az embereket, akik azzal a hirtelen valósággal, hogy ezen a területen állnak, meg vannak bélyegezve mint otthontalanok, s ezáltal jogfosztottakká és védtelenné válnak. Otthontalannak lenni a senki földjén, körülzárva felhők és szuronyok által, talán szögesdrót által is, alighanem a legszörnyűbb sors, a legkegyetlenebb büntetés, ami ma embert érhet, ma, a legnagyobb technikai vívmányok idején. Vagy van-e kegyetlenebb dolog ennél: az embereket, akik évtizedeken át naponta elmentek a megszokott munkahelyükre, az üzletembereket, iparosokat, orvosokat, ügyvédeket, olyan embereket, akik soha senkinek nem ártottak, férfiakat, nőket, aggokat és kiskorú gyermekeket hirtelen kiragadnak hajlékukból, elégtelen öltözkében, élelmiszer nélkül, s hosszú éjjeli menetelés után erre a szuronyokkal szegélyezett »béke szigetére« vitték őket. Fedél nélkül, kitéve az időjárás viszontagságainak, a legjobb esetben is a közeli hozzátartozóik könyörödmányára szorulva, állnak most órákig ezen a sivár földdarabon, amely sem reményt nem nyújthat számukra, sem megélhetést, semmit. Ettől az órától ezeknek a nyomorultaknak megpróbáltatás lesz a soruk, lelki és fizikai szenvedések sora, melyeknek ecsetelésére Dante tollára volna szükség... Láttatok már gondterhelt, tanácstalan beteg öregeket egy táborban, a senki földjén – s nem hatódtatok meg a lelketek mélyén? Ahol csak azért kényszerül élni az ember, csak az az egyetlen vétke, hogy zsidó? Hol marad az emberség hangja, az emberi lelkiismeret kiáltása, ha ártatlan csecsemők és vének, tanácstalan tömegek ki vannak téve e szörnyűségnek: otthontalannak lenni? De az ember a monoteizmus magasabb rendű erkölcsi tanítása okán olyan lény, aki isteni képmásra teremtett! Vajon lehetséges-e az istenit ennyire mélyen megalázni és megbecsteleníteni – hogy az embert az állatnál is értéktelenebbnek tartsák? Az emberiség nevében fel kell emelnünk a hangunkat ezekért a szerencsétlen testvéreinkért, s azoknak a lelkiismeretére hivatkozni, akik még nem vesztették el a szenvedő és nélkülöző ember iránti maradék érzéseiket. Számítunk mindenkire, aki kereszténynek és irgalmasnak vallja magát, aki a szenvedő emberre – tartozzon bár más valláshoz vagy nemzethez, legyen akár zsidó – úgy tekintenek, mint

34 *Židovské noviny*, 1938. 12. 1., 1. p. V mene ľudskosti! [Az emberiség nevében!] L. a Függetlenségben a 3. sz. dokumentumot.

emberi lényre, akinek azonos joga van az életre, a boldogságra, az otthonra. Az emberiség nevében kiáltunk hozzátok, emberek, szabadítsátok ki ezeket a szerencsétleneket a senki földjéről, kegyelmezzetek az ártatlan gyerekeken, a beteg időseken és mindenkin, akiknek egyetlen bűnük a reménytelenség földjén való tartózkodásra, a senki földjén – hogy zsidók.”

A táborokba terelt zsidók sorsa iránt nemzetközi zsidó szervezetek is érdeklődtek. A HICEM³⁵ zsidó-cionista szervezet képviselője, M. Schmolková 1938. november 27-én ellátogatott a miloslavovi táborba. (Heumos 1985, 272–274. p.) Jelentését megküldte Nagy-Britannia akkori csehszlovák nagykövetének, B. C. Newtonnak,³⁶ aki a jelentést továbbította a brit külügyminisztériumnak. E jelentés alapján van tudomásunk az egyetlen esetről, amikor is a táborban élő zsidók érdekében valaki eljár – éppen a nevezett brit nagykövet, december 9-én, František Chvalkovský külügyminiszternél.³⁷

Schmolková terjedelmes jelentéséből az alábbiakat érdemes idézni: „(...) Az egyetlen segítség, amit a pozsonyi zsidó kaptak, a cseh hadseregparancsnoktól érkezett (a tábor mintegy 20 km-re fekszik Pozsonytól). Becsületére szolgál a derék parancsnoknak az is, hogy egy asszonnak, aki egész éjjel szülési fájdalmakkal küzdött, és kiáltása szinte az őrlőbe kergette a kétségbeesett menekülteket, saját felelősségére lehetővé tette a kórházba szállítását. Az utóbbi héten (a menekültek már 14. napja tartózkodnak Mischdorf mellett) a zsidóknak sikerült négy szállítóautót szerezniük, melyekben azok, akik nagyon betegek, szalmára fektetve pihenhetnek, a többiek számára pedig alacsony sátrakat állítottak. Egy sátorban 20 személyt láttam, mások még mindig kukoricaszárból épített kunyhókban vannak. Mostanáig egy 1 km-re levő helyről kellett a vizet hordaniuk, csak mostanra ástak kutat. Az egész táborban nincs egyetlen szék vagy asztal, a menekültek nagy része a napjait az autóban vagy a sátorban fekvéssel tölti, így védekezve a hideg ellen. Bár a pozsonyi zsidók nagy mennyiségű ruhát és takarót hoztak, sok a fagysérülés. Az egészségi állapotuk napról napra láthatóan romlik, van a táborban egy bécsi orvos, s bár átléphetné a határt, nem tesz eleget a családja kérésének, mert nem hajlandó elhagyni a betegeit. A segítsége nélkül elképzelhetetlen volna itt a szenvedés. A szállítóautókban fekvő betegek látványa szörnyű. Egy más mellett fekszenek, bénán, nem képesek mozdulni se, egy vak nő, aki súlyos betegséggel, gyomorhemoragiával küszködik, háborús rokkantak, magas lázban égők, tüdőbetegek, nők súlyos női betegségekkel stb. Amikor az orvostól megkérdezték, hol mosakszanak az emberek, azt válaszolta, eddig még nem mosakodtak, eddig ő az egyetlen, aki mosakodott. A sátrak közelében a nyílt ég alatt üstök vannak, melyekben az enivaló készül, mellettük kasokban szén. A menekültek közt akad 5, 7 és 9 gyermekes család is. Az egyik férfi arra kéri a küldöttséget, szőljon

35 A rövidítés három együttműködő zsidó-cionista szervezet tömörülését jelenti: HIAS (Hebrew Shelting and Immigration Aid Society), ICA (Jewish Colonisation Association), Emigration-Direction.

36 Documents on British Foreign Policy 1919–1939. London, 1951. Third Series, Volume IV, No. 392, 375–376. p. A nagykövet december 12-i jelentésében megemlíti, hogy „említette az ügyet dr. Chvalkovskýnak, aki megígérte, hogy tájékozódni fog, de szerinte az említett zsidók már menedékjogot kaptak”. 376. p.

37 Archiv ministerstva zahraničných vecí Praha, fond F. Chvalkovského, 4020/Kb.

az érdekében, hogy beköltözhessen 9 gyermekével abba az autóba, ami ott, a távolban látható, s amit a rokonai szereztek neki. Egy özvegy, akinek 9 gyermeke van, de csak 3 tartózkodik vele, azért rimánkodik, hogy a Pozsonyban maradt maradék 6 gyermekét is hozzák el a táborba, mert attól tart, a városban rosszabb soruk lesz, mint itt. Egy következő anya arra kéri a látogatókat, hogy vigyék magukkal a 6 hetes kisbabáját, így mentve meg a haláltól. De lehetetlen a kérésének eleget tenni, mert az őrség nem engedi. Egy idősebb, 60-65 év körüli házaspár, melynek a Zsidó utcában van étterme, sírva fakad a látogatók előtt, s azt hajtogatják, nem akarnak emigrálni, haza akarnak térni. Az orvosnak nemcsak a testi bajokkal kell felvennie a harcot, hanem a tömegpszichózis eseteivel szemben is. A pozsonyi zsidók legnagyobb rémálma, hogy ha véglegesítik a határokat, nem lesz módjuk a táborban élőknek élelmet szállítani. Magyar zsidóknak mindennemű támogatást tilos nyújtani. Arra számítanak, hogy Szlovákia és Magyarország megegyeznek, hogy mindegyik ország vinné a maga állampolgárait, ám így az állampolgárság nélküliek sorsa eléggé reménytelennek látszik. (...) Olyan hírt is kaptunk, hogy hasonló tábor, 470 személlyel, Nyitra mellett is létesült.”³⁸

Schmolková jelentése képezte az alapját annak az egyetlen ismert cseh cikknek, mely a *Přítomnost* hasábjain jelent meg: „(...) Mit jelent, ha egy háromszáz emberből álló csoport télen éjszakára kint marad a határban – amint ez Pozsony mellett megtörtént? Mit jelent ez a haladás és a lakáskultúra századában? Mit jelent ez a müncheni szerződés után? Ezt? Az apa pusztá kézzel kiváj a kemény földben három gödröt, mindegyikbe beletesz egy gyereket, száraz kukoricacsuhéból tetőt fon fölējük, maga pedig leül mellējük a földre. Ha nem segítenének a környékbeli emberek, alighanem meghalnának az éhségtől, a hidegtől és a szegénytől. De az emberek segítenek. Ételt hoznak, meleg ruhát, takarókat, sátrat, kimustrált bútorszállító kocsit. A kocsiba szalmát. Ide költöznek át a leginkább rászorultak: egy férfi, akinek gyomorvérzése van, egy nő, aki néhány nap múlva szülni fog, egy másik, aki itt, a földeken már megszült és ajándék ruhákba bugyolálta az újszülöttet, egy öreg, aki béna s akit minden alkalommal messze kell kivinni a kocsitól, egy másik öreg, aki vak, s csak ül a sarokban a szalmán. Két súlyos beteg: egy tüdőbeteg, görcsös köhögéssel s egy másik, egyelőre ismeretlen, magas lázzal járó betegségben. A többiek mind a kivájt gödrökben maradtak vagy csak egy árva takarójuk van. Egy osztrák zsidó orvos tüsténkedik közöttük, elsőként kapott engedélyt a tábor elhagyására. De csak mosolyog: hogyan is mehetett volna el? Utolsónak ment. Addig ott sürgött-forgott a zakójában, egy pillanatra sem veszve lélekjelenlétét s nyugalját. Amikor lefagyott, véres ujjpercekkel hoztak hozzá gyerekeket, ezt mondta: gyere, bekenem. Amikor egy látogató delegáció állt meg előtte földbe gyökerezett lábakkal a nyomorúság és szerencsétlenség láttán, ezt mondta: »Nem olyan rossz a helyzet, mint amilyennek látszik. Jöjjenek velem. Higgyék el, meg lehet szokni.« Vízért egy kilométer messzire kellett járniuk. Ennivalót zsákokban hordtak nekik a közelből s távolabbról is, mégis kevésnek bizonyult, mert háromszáz embert élelmezni nem egyszerű. Mosdókat is kaptak, de néhány elveszett. Hogyan veszhettek el, törték a fejüket. Hiszen körben mindenütt szögesdrót. Aztán kiderült, hogy némelyek ezt kérték az ételért: az ajándékba kapott

38 A nagykéri táborról van szó. (Heumos 1985, 272–275. p.)

pléh mosdótálért cserében. Láthatjuk, még a senki földjére rekedt embereken is lehet kereskedni. Így éltek ezek az emberek heteken át.”³⁹

Ez ideig a legtöbb tény a táborok embertelen körülményeiről a csehszlovák hadsereg tisztjeinek jelentéseiben találjuk. A hadseregnek a bécsi döntést követően az új határokon való helyzet biztosítása volt a feladata. A határ menti övezetben minden járasi hivatalba kirendeltek egy összekötő tisztet, akinek jelentenie kellett. Ezekben a jelentésekben sok információt találunk a zsidó táborokról is. Leginkább a Pozsony és Nyitra közti terület összekötő tisztjeinek jelentései maradtak fenn, s ezekből nemcsak a miloslavovi és nagykéri táborok zsidó polgárainak élete rekonstruálható, hanem a táborok számát illetően is megoldódott a kérdés.

Éppen a pozsonyi szakasz összekötő tisztje, A. Šlejmar adott engedélyt a pozsonyi zsidó hitközség képviselőinek, Henrich Schwarznak, Áron Grünhutnak, Mikuláš Eichnernek és Herman Kaczvernak a miloslavovi táborba való belépéshez. Logikus, hogy a határ menti mozgást illetően épp az összekötő tiszteknek kellett együttműködniük. Bejl tábornok, az A szakasz parancsnoka a demarkációs vonal átlépésére vonatkozóan 1938. november 19-én az alábbi rendeletet adta ki: „Azoknak a személyeknek, akik tartósan vagy huzamosabb időre Magyarországra távoznak, Szered-Nagymácsédnál engedélyezett a határátlépés. (...) A demarkációs vonal minden esetben 8 és 16 óra között léphető át. A visszatérés csak a távozással azonos útvonalon lehetséges. (...) A hivatalos engedélyt a járás összekötő tisztje állítja ki.”⁴⁰

A pozsonyi hitközség támogatásáról Václav Engler ezredes jelentéséből is tudunk: „(...) A zsidók gyülekezése a demarkációs vonal előtt azt eredményezi, hogy a pozsonyi zsidók egész autókonzvojokkal érkeznek Erzsébetmajorba, részint hogy segítsenek nekik, részint hogy csak lássák sorstársaik nyomorúságos helyzetét. A rendfenn-tartáshoz az SOS⁴¹ őrség minden erejére szükség volt, így a látogatásokat betiltottuk, ezentúl csak a zsidó hitközség engedéllyel rendelkező küldöttségének szabad ezekkel a kitelepítettekkel törődnie.”

A következő jelentés erről a táborról J. Přibán alezredestől származik, aki 1938. november 26-án ezt jelentette: „(...) A demarkációs vonal előtt a magyar oldalon, keletre az Erzsébetmajortól 360 zsidó tartózkodik. A hírek szerint a magyarok által elfoglalt területekről még ma további 5 vagon zsidó érkezik. Ezeknek az ellátásáról jobbra a pozsonyi zsidók gondoskodtak autókkal. Minden lehetséges dologgal ellátták őket. Mivel az említett táborban egyre nő a zsidók száma (...), a helyszínen a megerősített őrség sem tudott rendet tartani, s nagyon nehéz megakadályozni átlépésüket hozzánk. (...) Kérem ugyanakkor, hogy ezeknek a zsidóknak a sorsáról valahogy a lehető leggyorsabban döntsenek a magyar hivatalokkal egyetértésben, mert tulajdonképpen ma-

39 M. Jesenská: V zemi nikoho. [A senki földjén] *Přítomnost*, 1938. 12. 29., 828–829. p.

40 Štátny archív Nitra, pobočka Šaľa, fond Styčný dôstojník pri OÚ v Seredi 1938-39, č.j. 15.

41 SOS – Stráž obrany štátu [államvédelmi őrség]: a testületet 1936. október 23-án alapították a határok védelmére és a határ menti területek sérthetetlenségének biztosítására, biztonsági és közbiztonsági feladatokkal. Katonák (vagy helyi tartalékosok), csendőruk, pénzügyőrök, rendfenntartók vagy rendőri feladatot is teljesítő közalkalmazottak alkották. A SOŠ (csehül: SOS) összetételét a járasi hivatalok szabták meg. 1938 szeptemberében váltak a csehszlovák államvédelem részévé.

gyar területen vannak. Ellenkezőleg a helyzetük kritikussá válik.”⁴² A miloslavovi táborral kapcsolatban interveniált a határtérség parancsnoka, Beneš tábornok is: „Kéretik sürgősen és a legnagyobb határozottsággal oda hatni illetékes helyeken, hogy a zsidó tábor, noha a demarkációs vonal mögött fekszik, minél hamarabb felszámoltassék, mert a rendfenntartás meghaladja erőnket.”⁴³

A miloslavovi táborról A. Šlejmar november 26-i, a nagyszombati Rafael parancsnokságnak tett jelentése is említést tesz: „Végül jelentem, hogy a szlovák kormány közvetlen utasítása szerint azokat a zsidóknak, akiknek nincs állampolgárságuk, semmi szín alatt nem szabad a területünkre beengedni, s ha a magyarok esetleg valamelyik helyen átcsempészik őket, más helyen vissza kell őket a magyaroknak juttatni. A határ magyar oldalán, Erzsébetmajor és Miloslavov környékén létesített zsidó tábor helyzete kezd kritikussá válni, és szükséges volna a helyzetet valahogy rendezni. Leginkább úgy, hogy azokat a zsidókat, akik meggyőzően bizonyíthatják, hogy a mi állampolgáraink, átengednénk hozzánk, a többieket meg kitelepítenénk Magyarországra, leginkább úgy, hogy más helyen át volnának csempészve magyar területre. Ez különösen azért fontos, mert nem kizárt, hogy az a terület, ahol most a zsidó táborok találhatóak, a határ végső meghúzásakor hozzánk fog tartozni, s akkor már nehéz volna tőlük megszabadulni. Határozatot kérek.”⁴⁴

Šlejmar alezredes egy a miloslavovi táborról szóló terjedelmes jelentés szerzője is: „Jelentem, hogy tegnap, f. é. XI. 29-én személyesen ellátogattam a kiűzött zsidó családok Erzsébetmajor melletti táborába. Ez a tábor a demarkációs vonal mögött fekszik, Az Erzsébetmajorból Németsók, illetve Béke felé vezető földúton, tehát már magyar területen. A tábor néhány földbe vajt odúból áll meg különféle sátrakból és néhány öreg bútorszállító kocsiból, ahol mintegy 280 személy lakik, férfiak, nők és gyerekek. Az elmúlt 48 órában állítólag a megszállt területekről már nem küldözgetnek ide zsidókat. A tábor úgy alakult ki, hogy a pozsonyi szakasz parancsnoksága, pontosabban a parancsnoka, 39 alezr. a pozsonyi zsidó hitközség három⁴⁵ képviselőjének engedélyezte, hogy ezt a zsidó táborot ellássa. Ennek következtében a tábor ma takarókkal, főzésre alkalmas katlanokkal, sátrakkal stb. van ellátva. Vizsgálódásomat követően az ottani SOS parancsnoka tudatta velem, hogy mindazok, akik bizonyítani tudták, hogy csehszl. állampolgárok, már a területünkre lettek engedve.⁴⁶ Azokról, akik azt állítják magukról, hogy a mi állampolgáraink, de ezt nem tudják dokumentummal igazolni, névsor született, melyet a csendőrség átadott a pozsonyi rendőrkapitányságnak, az pedig állítólag továbbította ezt a névsort a szl. kormánynak. Ezenkívül a táborban a

42 Vojenský historický archív, fond Zemské veliteľstvo Bratislava, 18-3, č.j. 432/Taj. 1938

43 Vojenský historický archív, fond Zemské veliteľstvo Bratislava, 18-3, č.j. 5570/2.odděl.

44 Štátny archív Bratislava, pobočka Pezinok, fond Styčný dôstojník, kartón 1, č.j. 44/1938.

45 Már az előző szövegben a zsidó hitközség négy képviselőjének neve szerepelt, tehát Šlejmar jelentése e tekintetben pontatlan.

46 Az Ortodox Zsidó Hitközség levele a táborlakók állampolgársági összetételét is közli. „Közülük (302) körülbelül 17 személy szlovákiai illetőségű, 30 személy kárpátaljai, 28 a megszállt területeké, 22 lengyelországi, 38 Németországból kitoloncolt, 167 személy állampolgárság nélküli, de ők már sok éve, részben már évtizedek óta Szlovákia területén élnek.” (SNA, Bratislava, fond Krajinský úrad – Prezídium, kartón 309, 3736/938.

zsidók maguk összeírták mindazokat, akik Palesztinába vagy Dél-Amerikába akarnak kivándorolni. Jelentem, hogy az Ön parancsa értelmében megkértem a Pozsony-vidéki járás járásparancsnokát, adja parancsba a csendőrörseinek, hogy ezzel a táborral a demarkációs vonal felénk eső oldaláról mindennemű kapcsolatot állítsanak le, azaz hogy ne tűrjék a tábor pozsonyi zsidó szervezetek általi ellátását se. Erre vonatkozó parancsát közöltem Engler vezérkari ezredessel is. Mindketten kijelentették, hogy a parancsnak azonnal eleget tesznek. Így tehát részünkről ezzel a zsidó táborral a holnapi naptól mindennemű kapcsolat megszakadna. Ezzel szemben azt a jelentést kaptam, hogy magyar részről máától a zsidó táborba mindenféle építőanyagot szállítanak, úgymint gerendát, szőget, falemezt, és magyar utászok állítólag már megkezdtek a fabarakkok építését. Ezt Engler ezredes közölte.” Az A szakasz parancsnoka, J. Bejl tábornok elrendelte, hogy 1938. november 30-ig mindennemű kapcsolat szűnjön meg a miloslavovi táborral. Ezzel a deportáltak helyzete tovább romlott. A „senki földjén” létesült táborok nem maradhatnak életben „külső” segítség nélkül. Éppen ebben az időszakban kerül sor a zsidó hitközségek közbenjárására.⁴⁷ 1938. december 3-án tehát ismét engedélyezik a táborok ellátását. „Dr. Klinovskýnak, a biztonsági szolgálat elnökének rendelete alapján a Hideghét mellett kiutasított zsidók táborába az ügy végső rendezéséig szabad élelmiszert szállítani.”⁴⁸

Šlejmar ezredes naplójában a táborokról 1938. december 7-én található az utolsó bejegyzés: ekkor Turanec őrnaggyal és Bochesa alezredessel találkozva megbeszélték a zsidó táborok felszámolását, valamint megegyeztek abban, hogy „az átengedett területekről a magyarok nem fognak több zsidót kiutasítani.”⁴⁹ Elmondható: a felek rájöttek arra, hogy a demarkációs vonalon rekedt zsidók helyzetének rendezéséhez politikai döntés szükséges. A katonák tudták, hogy ők maguk ezt nem oldhatják meg.

A miloslavovi táborról a pozsonyi járásparancsnok is beszámolt 1938. december 6-i jelentésében: „(...) Helyszíne a nyílt térben van, a határban, semmitől sem védve. A számuk (...) kb. 250 fő, mindkét nemből, különböző életkorban. Akad köztük számos nagyon idős és fizikailag erőtlen ember meg kisgyerek (többen csecsszopók), és mind nagyon siralmas állapotban vannak elégtelen táplálkozás, hajléktalanság és a higiénia teljes hiánya miatt... a beálló téli és esős időben hajlékhiány miatt mind súlyos, a legrosszabb végű betegségnek vannak kitéve (...) Tisztelettel kérek ezért további utasítást, hogyan volna lehetséges ezt a zsidó telepet még időben felszámolni, mielőtt a különféle fertőző betegségek elterjedése áldatlan következményekkel járna a szomszédos civil lakosságra és a csehszl. hadsereg azon tagjaira nézve is, akik a közvetlen közelükben teljesítik nehéz szolgálatukat.”⁵⁰ A táborok megszüntetéséről a Tartományi Hivatal 1938. december 8-i határozata döntött.

47 A Szlovákiai Autonóm Ortodox Zsidó Hitközségek Központi Irodája levélben fordul J. Tisóhoz, melyben kötelezi magát a táborban internáltak elhelyezése költségeinek fedezésére.

48 Štátny archív Bratislava, pobočka Pezinok, fond Styčný dôstojník, kartón 1, č.j. 71/1938.

49 Štátny archív Bratislava, pobočka Pezinok, fond Styčný dôstojník, Denník styčného dôstojníka Bratislava 2, 18. p..

50 SNA, fond KÚ, kartón 309, Hlásenie OÚ Bratislava 2508/1938. A járásparancsnok a táborok elhelyezkedésének pontosítására Csallóközcsütörtök község kataszterét adta meg.

Sokkal kevesebb információval rendelkezünk a másik, a Nyitra melletti nagykéri táborról. Az első jelentést erről a táborról a nyitrai járásparancsnok küldte november 24-én a Tartományi Hivatalnak. Ez azonban az összekötő tiszt információin alapszik: „(...) F. hó 23-án Nagykéren a magyar összekötő tiszt közölte a csehszlovák összekötő tiszttel, hogy kb. 1000 csehszl. állampolgárt kellene átadnia a mi hivatalainknak. Miután bizalmas személy útján megállapítást nyert, hogy ezek többségükben különböző országokból emigrált zsidók, a folytatásban óvatosságra volt szükség. Kiküldtem az összekötő tiszthez Ján Izákot, (...) és dr. Viktor Čerepan, (...), hogy alaposan vizsgálják meg, a kiutasított emberek közül kiket lehetne átvenni... Még körülbelül 600 személy volt ott, különféle országok zsidó emigránsai és az átengedett területekről származók is, akikről az újvári katonai parancsnok, Bochesa alezredes akart megszabadulni. Ezeket nem vettük át, ezért a magyarok járművekre rakták, s kijelentették, hogy koncentrációs táborba viszik őket. Ezek az emberek embertelenül meg voltak kínozva, verve és ki voltak éheztetve.”⁵¹

A demarkációs vonal menti zsidókról a szeredi járási hivatalnál szolgáló összekötő tiszt is tájékoztatott: „Tegnap, 1938. XI. 24-én közben kellett járnom a magyar összekötő tisztnél, hogy a magyarok ne küldözgessenek a területünkre illegális úton zsidókat, akiket aztán muszáj megint visszaküldenünk. Ezt a felhívásomat a szeredi járásparancsnok /:helyettese Dr. Salát:/ jelenlétében tettem Vághosszúfalu mellett a demarkációs vonalon. Magyar részről jelen volt Bochesa Teodor alezredes. (...) Nevezett összekötő tiszt követelte, hogy a) ne küldjenek Magyarországra zsidókat, se magyar állampolgárokat, se a mieinket, s ugyanígy fognak eljárni ők is. b) 1938. XI. 26-án a nagykéri sorompónál jelenjen meg a nyitrai és a szeredi összekötő tiszt és a két város járási parancsnoka az a) pontban megjelölt kérdés végleges egyeztetésére. A szeredi járásparancsnok helyettese egyetértett ezzel az eljárással és javaslatomra közölte a magyar összekötő tiszttel, hogy ha ezt az ideiglenes egyezsége magyar részről nem tartanak tiszteletben és továbbra is küldözgetnék illegális módon területeinkre a zsidókat, az ilyen zsidókat kénytelenek volnánk azonnal visszaküldeni az ő területükre. A végső döntést november 26-án hozzák meg Nagykéren a demarkációs vonalon a szeredi járási hivatalnak küldendő telefonogram alapján.”⁵²

November 26-án megtörtént a cseh-szlovák összekötő tisztek, V. Jarolímek alezredes és J. Turanec őrnagy találkozója a magyar összekötő tiszttel, Teodor Boches alezredessel. Ezen részt vett Jozef Náčin szeredi járási parancsnok és Dr. Viktor Čerepan, a nyitrai járási hivatal képviselője is. Aláírták az egyezményt, mely a Tartományi Hivatal 1938. november 24-i engedélye alapján lehetővé teszi Szlovákia területére engedni azokat a zsidókat, akik csehszlovák állampolgárok. Rendelkezett arról is, mi legyen a táborokban található más zsidókkal. Az egyezményt 1938. december 1-jén a Tartományi Hivatal az alábbi záradékkal hagyta jóvá: „...hogy a Cseh-Szlovák Köztársaság minden állampolgára fejében részünkről Magyarországnak átadatik egy magyar állampolgár (azaz azonos számú személy).”⁵³

51 Štátny archív Nitra, pobočka Nitra, fond Okresný úrad Nitra, kartón 40, 16/1939.

52 Štátny archív Bratislava, pobočka Pezinok, fond Styčný dôstojník, kartón 1, č.j. 41/1938.

53 Štátny archív Nitra, pobočka Šaľa, fond Styčný dôstojník pri OÚ Sereď 1938-39, spis č.j. 4.

Maga az egyezmény azonban nem rendezte véglegesen a deportáltak helyzetét. Erre vall Šlejmar ezredes november 27-i válasza Turanec őrnagynak: „Az elcsatolt területekről az ideiglenes határon át hozzánk irányított, illetve visszairányított zsidók ügyében végérvényesen a szlovák kormány illetékes dönten. Döntéséről értesítve lesz, amiként a Jaroslav⁵⁴ parancsnokság is, hogy az összes egységet értesíthesse.”⁵⁵

A helyzet a táborok felszámolása után sem volt teljesen megnyugtató, és továbbra is megesett, hogy zsidó polgártársaink tartózkodtak a határ menti övezetben.

A magyar fél nem tartotta magát az egyezményhez, erről egyebek közt Turanec őrnagy december 3-i jelentése tájékoztat, eszerint még előfordul, „hogy az SOS egységei idegen nemzetiségű zsidókat eresztenek át a határon hozzánk... Ezek a zsidók ugyanakkor haladéktalanul vissza vannak szállítva. Kíváncsian volna, ha a kompetens katonai vezetőség, amely alá az SOS egységek tartoznak, írásos irányelvekben adná tudtára az SOS-nek, hogy akadályozzák meg ezeknek a nem kíváncsian elemeknek a mi államhatáraink bármilyen átlépését. Az a gyanúm, hogy ezeket az ingyenélőket nyilván kémkedni küldik hozzánk a magyarok. Az sem érdekli őket, hogy azonnal vissza vannak küldve, de akik beljebb jutottak a területeinkre, nyilván jó szolgálatot tesznek a magy. hírszerzésnek. Úgyszintén fontos, hogy minden zsidó /:a mi állampolgárunk is:/ kompetens szervek /:vámosok:/ által alaposan át legyen vizsgálva, mert ez az elem nyilvánvalóan rosszban sántikál stb. Úgy vélem, hogy ezt a szolgálatot, tehát a határon való vizsgálatot /:kofferek, ruházat stb.:/ nem kellő intenzitással végzik. Kérem tehát ez ügyben a megfelelő parancsok kiadását a kompetens határvédelmi szervek részére.”⁵⁶ Más tiszteknek a zsidókról szóló jelentéseivel ellentétben itt érezhető Turanec – a korabeli kormánypropaganda határain belül elhelyezhető – antiszemitizmusa.

Šlejmar ezredes 1938. december 14-én még ezt jelentette Bejl tábornoknak: „A demark. vonal magy. oldalán, Nyitrasárfőnél 6 zsidó tartózkodik, szenci illetőségűeknek mondják magukat, házuk is ott található. A határon bódében élnek, magyar oldalról látják el őket, illetőségük szerint az átengedett területekhez tartoznak. Utasítottam a modori összekötő tisztet, hogy a magyarok ügyében az egyezmény értelmében járjanak el, a magyarok ugyanis kötelezték magukat, hogy további zsidókat, ha az átengedett területen van lakhelyük, nem toloncolnak ki, hogy végre likvidálhasuk a határ menti táborokat.”⁵⁷

A nyitrai szakasz összekötő tisztje, Varhaník ezredes még 1938. december 30-án ezt jelenti: „Összesen 12 személyt vettünk át, ebből három zsidó.”⁵⁸ 1938-ban ez az utolsó jelentés zsidók átvételéről.

Mint említettük, 1938. december 8-án végül a Tartományi Hivatal jóváhagyta a zsidók visszatérését Szlovákiába mindkét táborból. Átvételük a járási hivatalok feladata volt, miközben ügyelniük kellett arra, hogy ne kerüljenek Szlovákiába olyan zsidók,

54 A B szakasz másik megnevezése. Ide tartozott a Korponai, a Lévai, a Kékkői és a Losonci járás.

55 Štátny archív Bratislava, pobočka Pezinok, fond Styčný dôstojník, kartón 1, č.j. 50/1938.

56 Štátny archív Bratislava, pobočka Pezinok, fond Styčný dôstojník, kartón 1, č.j. 78/1938.

57 Štátny archív Bratislava, pobočka Pezinok, fond Styčný dôstojník, kartón 1.

58 Štátny archív Nitra, pobočka Nitra, fond Okresný úrad Nitra, kartón 40, 16/1939 prez.

akik korábban nem itt éltek. A magyar hivatalok ugyanis szintén éltek a helyzettel, és az új határra zavarták a „számukra kényelmetlen” zsidókat. (Vietor 1968, 35–36. p.) A Tartományi Hivatal utasításai szerint „alapvetően csak az olyan személyek kerüljenek átvételre, akik tömegesen vagy egyenként a mai Szlovákország területéről lettek kiutasítva, függetlenül attól, hogy Szlovákország, Kárpátalja, Csehország, Németország vagy Lengyelország állampolgárai, vagyis akik a kiutasításukig a mai Szlovákiában éltek.”⁵⁹ Ezzel végre adva volt a politikai döntés, hogy a határon létesült táborokat felszámolhassák. Azok a zsidók, akiknek állandó lakhelyük Szlovákiában volt, visszatérhettek otthonaikba. A csehországi, kárpátaljai és lengyelországi zsidókat fokozatosan irányították az országukba.

A többieket néhány „táborba” összpontosították. Ilyen tábor alakult Nyitrán, az Aranyosmaróti járásban és a pozsonyi Patrongszék negyedben. 1938. december 19-én Miloslavovból 118 zsidót, köztük 36 gyermeket helyeztek el a Patrongszékben.⁶⁰ Az aranyosmaróti táborról csak közvetett információink vannak a Galgóczi Járási Hivatal jelentéseiből, néhány internáltat épp ez a hivatal vett át. Az Aranyosmaróti járás jelentéseiben ez az adat nem szerepel.

A nagykeri tábor lakóiból a Nyitrai Járási Hivatal vett át 158 zsidót, közülük 50-et a szomszédos járásokba irányítottak, 31-et Kárpátaljára küldtek, a maradék 77-et Nyitrán internálták, egy „tábor”-ban, mely a zsidó kórház épületében volt.⁶¹

A nagykeri tábor felszámolásáról valamivel több információnk van. A Nyitrai Járási Hivatal december 12-én értesítette a környező járásokat, hogy a deportáltakat Nagykeren lehet átvinni, minden héten kedden és pénteken, és minden járási hivatal maga köteles átvinni a maga zsidóit. A hivatal arra is figyelmeztette őket, hogy a deportáltakért teherautóval és őrkísérettel kell jönniük. Figyelemre méltó, hogy az utasítás értelmében a szállítással kapcsolatot mindennemű kiadás a zsidó hitközséget terhelte. Az állam tehát a maga által elkezdett deportálások beszüntetését a zsidó hitközségek pénzén végeztette.

Ezzel a deportálások a szlovák központi kormányhatalom szempontjából véget értek. A zsidók az említett táborokból fokozatosan külföldre emigráltak. A patrongszéki táborról még 1939 márciusából is van információnk: március 5-én a táborot meglátogatta Fridtjof Nansen fia – ekkor még 136 menekültet talált ott. A sajtó⁶² szerint a kormányfő arra kérte Nansent, hogy tegye lehetővé minél több zsidó kivándorlását. A patrongszéki tábor 1939. július 18-án oszlatták fel. A pozsonyi rendőrkapitányság rendelete kimondta: „Ha vannak köztük személyek, melyek megérdemelnék a börtönbüntetést, eszközöljék ki az illavai fegyházba való átszállításuk módját. Ha ezek a személyek Pozsonyban maradnának, kerüljenek rendőri felügyelet alá, és gyakoroltassék nyomás a Központi Zsidó Hivatalra, hogy minél hamarabb gondoskodjon a külföldre szállításukról.”⁶³

59 SNA, fond KÚ – Prezídium, kartón 309, 77581/1938 prez.

60 SNA, fond KÚ – Prezídium, kartón 309, 77581/1938 prez. A jelentés szerint a patrongszéki zsidókról a pozsonyi Autonóm Ortodox Zsidó Hitközség gondoskodik.

61 SNA, fond KÚ – Prezídium, kartón 309, 77581/1938 prez.

62 Židovské noviny, 1939. 3. 10., 4. p.

63 SNA, fond Ministerstva vnútra, 8883/39 prez

Talán még annyit hozzá kell tenni, hogy a Námesztói járásból deportált 32 zsidó szintén a „senki földjén” tartózkodott 1938. november 5. és 18. között, egy elhagyott öreg malomban Korpona járásban a demarkációs vonalon, míg csak meg nem engedték visszatérésüket Námesztóba.⁶⁴

A Vágújhelyi Járási Hivatalnak küldött jelentésből származik az érsekújvári és a kassai magyar táborok létezéséről szóló információ. Ugyane forrás szerint a magyar hivatalok néhány deportáltat éppen Érsekújvárról szállítottak Nagykérre. E magyar táborok létezését azonban a szlovák dokumentumok nem említik.

A „senki földjén” kialakított táborok s főként azok sorsa, akik 1938 novembere és decembere fordulóján néhány hetet voltak kénytelenek eltölteni bennük, előhírnöke volt annak, mire lesz képes a későbbiekben a szlovák kormány a zsidó közösséggel kapcsolatban. A táborokban élő zsidók eltérő létszáma annak tudható be, hogy a táborokban megforduló jelentéstevők más-más időben szerezték ezeket az információkat, valamint hogy a táborokban élők száma is változott. Bizonyos azonban, hogy a két táborban mintegy 700 ember volt, beleértve nőket, gyermekeket és csecsemőket, és a szlovák kormány nem iparkodott azonnal és valóban megoldani a gondot, így sokan egészen 1938. december 19-éig voltak kénytelenek ott élni. A táborokról szóló jelentések, mind a zsidók, mind a hadsereg vagy a közigazgatás részéről hasonlóan jellemzik a táborbeli viszonyokat: egyszerűen emberteleneknek. S közben a táborlakók valóban egyetlen bűne az volt, amit O. Neumann is említ, hogy zsidók voltak.

A táborokról szólva végül megemlíthető a korabeli megnevezésük kérdése is. Érdekes, mennyire különböző fogalmakkal találkozhatunk az államigazgatás jelentéseiben a „tábor” kifejezéssel kapcsolatban. Már ekkor többször előfordul a „koncentrációs tábor” kifejezés, az „internálótábor”, gyakran sima „tábor”, a Késmárki Járási Hivatal a „kolónia” szót használja. A nyitrai táborra, mely a nagykéri tábor felszámolásával jött létre, a „zsidó internálótábor” kifejezést használták.

Összegzés – az 1938-as deportálások

Az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt releváns politikailag szervezett antiszemitizmusról nem lehetett szó. Bár zsidóellenes kirohanások a HSL'S vagy a Fasiszta Nemzeti Közösség s hasonló fasiszta szervezetek sajtójában (pl. a *Slovenské fašistické noviny* vagy az *Občianske noviny*) mindig is voltak, a parlamentáris demokrácia Csehszlovákiában lehetetlenné tette a bármely kisebbség ilyen támadását. Csak megismételhető, hogy az antiszemitizmus ugyan demokratikus parlamentáris államokban is létezhet, de a 20. században szervezett formája csak fasiszta, totalitárius rendszerekben és diktatúrákban volt. Ezért is meglepő, milyen gyorsasággal, egyúttal milyen bürokratikus következetességgel valósultak meg Szlovákiában a deportálások már 1938 novemberében.

⁶⁴ SNA, fond KÚ – Prezídium, kartón 309, 235/39. 1938. november 23-i keltezésű a Korponai Járási Hivatal telefonogramja, mely szerint az Alsókubinból kiutasított rabbi a demarkációs vonalon tartózkodik.

A deportálás a szlovák autonóm kormány közvetlen reakciója volt az első bécsi döntésre. Néhány héttel azt követően, hogy sikerült kivívni az autonómiát és a HSLS kormányt alakított Szlovákiában, bekövetkezett a külpolitikai vereség, mely a HSLS politikáját megkérdőjelezte. Tisonak és munkatársainak szükségük volt ebben a helyzetben egy „áldozati bárányra”, mely felelőssé tehető a területi veszteségekért, amikkel a bécsi döntés járt. A bűnbak szerepe a zsidóké lett, akik propagandisztikusan mint „idegen, nem szlovák, sőt ellenséges elem” lettek beállítva. A HSLS vezető politikai rétegének xenofóbiája, hogy mindenáron áldozatnak tartotta magát, gyűlöletet szült, valamint radikális, könyörtelen, embertelen „megoldást”. Az egész akció utolsó katalizátora az 1938. november 1-jei, néhány száz zsidó lényegtelen szlovákellenes tüntetése volt Pozsonyban, mely szemernyt sem változtathatott a bécsi döntés tartalmán. A szlovák kormány nem tehette a döntőbírói eredményért felelőssé az akkori európai nagyhatalmakat, a náci Németországot vagy a fasiszta Olaszországot.⁶⁵ Abban az időben Szlovákiában a zsidók voltak az egyedüli „kisebbség”, mely semmiféle védelmet nem élvezett. Egyszóval azokon „a mások”-on csattant az ostor, akikkel szemben a szlovák autonóm kormány fel mert lépni. Hasonló támadás a magyarok vagy a németek ellen az idő tájt nemcsak elképzelhetetlen volt, de az említett kisebbségek külföldi védelmezőinek köszönhetően egyszerűen lehetetlen. A csehek elleni támadások más síkon folytak – az iskolaügyben, a rendőrség soraiban, a közigazgatásban stb.

Még a HSLS akkori elitje felől nézve is problematikus volt a deportálás eszméje – a szlovákiai zsidó lakosság több mint 8%-ának deportálása a Magyarországnak átadott területekre nemcsak antidemokratikus és antihumánus volt, de alapjában véve még megvalósítóinak logikája szerint is kérdéses. Miért is egyezett volna bele Magyarország abba, hogy befogadja a deportáltakat? Magyarország elvégre a bécsi döntés győztese volt. A deportáltakat nem is fogadta be, így aztán 1938 novemberében és decemberében a „senki földjén” létrejöttek az első táborok: Miloslavovban és Nagykéren. Amit az emberek ezekben a táborokban elszenvedtek, az a szlovák kormány ez időszakban elkövetett legnagyobb kegyetlensége volt. A deportáltak ezreinek egyéni sorsa teljességgel nem rekonstruálható. Másfelől a vagyonos zsidók egy része lényegében a rendszer tüzszává vált, nehogy a rokonaik kivihessék a megváltozott Szlovákiából a vagyonukat. A deportálások irracionálisát az is erősíti, hogy a szlovák autonóm kormányt nem érdekelte, hogy épp ezekben a napokban a megszállt déli területeken szállítóeszközökre volt szüksége, nemkülönben a közigazgatás, a rendőrség és a hadsereg bevetésére.

Nagyon érdekes a deportálások „alulról” való támogatásának dinamikája is. Meglepő, hogy az államigazgatás és a rendőrség alárendelt szervei (a HG-nek vagy a HSLS-nek való teljes alárendeltségre itt most főleg emlékeztetni) mennyire ellenkezés nélkül és gyorsan megvalósították Tiso utasításait. Véleményem szerint ez arra jó példa, hogy a központosított államigazgatás mennyire lelketlenül képes a felsőbb szervek utasításait végrehajtani egy átmeneti korban, útban a plurális

⁶⁵ Aznap este, november 2-án Tiso a bécsi döntés utáni rádióbeszédében ezt mondta: „Ezért a felelősség elsősorban azokat a politikusokat terheli, akik az utóbbi húsz évben a sorsunkról döntöttek, részvételünk nélkül... A nagyhatalmak döntöttek, nincs mit tenni, csak fejet hajtani és dolgozni.” (Slovák, 1938. 11. 6., 2. p.)

demokráciából a bizonyos típusú diktatúrába – amikor maguk e szakosztályok képviselői veszélyeztetve érzik az államigazgatásban betöltött szerepüket. A „saját munkahely” elvesztése fölötti félelmükben pontosan és ellenkezés nélkül teljesítik azokat az utasításokat, amelyekről tudják, hogy alkotmányellenesek. De az autonómia kikiáltása után lassan hozzászoktak a törvény megszegéséhez is. Itt megemlíthető az is, hogy 1938. október 6. után a helyi parancsnokok tömeges leváltására is sor került.

Az 1938. novemberi deportálások lebonyolításában négy szintet különböztetnek meg:

1. Feltűnő az autonóm kormány antiszemizmus-politikájának gyors foganatosítása: ez 1938. november 4-én két rendeletet szült.⁶⁶ Az antiszemizmus intézményestése hozta létre az olyan speciális szervet, mint „A pozsonyi rendőrkapitányság mellett működő, a szlovákiai zsidókérdés megoldását szolgáló központ” – mely csak pár napig létezett J. Faláth vezetésével.

2. A kormány és a sajtó zsidóellenes hadjárata olyan termőtalajt teremtett, mely pl. a Késmárki járásban (a helyi fasiszált német kisebbség közreműködésével) lokális pogromhoz vezetett. Az antiszemita fanatizmus ebben az időben főként a Hlinka Gárda és az FS soraiban volt jellemző. Ennek bizonyítéka a Tiso-féle november 4-i és 5-i utasítások végrehajtása, melyek nemcsak férfiakat és nőket sújtottak, hanem idős embereket és gyerekeket (valamint csecsemőket és terhes nőket). Ugyanide sorolhatók a nyitrai és a bártfai széles körű fellépések az ún. bécsi légiósok hathatós segítségével.

3. Az államigazgatás szerveinek (a járási és anyakönyvi hivatalok) aktív részvétele és tervezett tevékenysége nélkül ilyen nagy deportálásokat nem lehetett volna megvalósítani. Az autonóm kormány elnöke, a belügyminisztérium, a gazdasági minisztérium és a Tartományi Hivatal együttműködtek a deportálások előkészítésén és megvalósításában. Sőt még egy hosszú nevű, a szlovákiai zsidókérdés megoldását szolgáló központot is létrehoztak az egész akció koordinálására. Az alárendelt járási hivatalok és rendőri szervek azonnal végrehajtották az utasításokat, amiket kaptak.

4. Az 1938. novemberi deportálások politikai felelőssége Tisót terheli, aki nemcsak az autonóm kormány elnöke volt, hanem belügyminiszter is. Lényegében egymaga döntött, mert az idő tájt nem volt egyetlen olyan szerv sem, aki a döntéshozatalba beleszólhatott volna. Az 1938. november 4-i két rendeletet a deportálásokról J. Tiso írta alá. A deportálások elrendelése szöges ellentétben állt az akkor még érvényes csehszlovák alkotmánnyal. Tiso, a szlovák kormány és a később megválasztott országgyűlés is tudatosították az autonómia időszakának több jogtalanságát, ezért fogadták el 1940. június 5-én azt az alkotmánytörvényt, mely az ilyen tetteket visszamenőlegesen is legalizálta.⁶⁷ E tekintetben a lényegre tapintott rá Katarína Zavacká jogtörténész, aki a kormány által a „kitoloncolásra” hivatkozó jogi normákat vizsgálva rámutat azok kétséges ségére s az alábbi következtetésre jut: „Tekintettel arra, hogy az érvényben levő jogszabályozás Szlovákiában nem ismerte a honossági jog rendőrségi célú elvét, (...) nem ismerte ennek büntetését sem, az illetékes községbe való tuszkolást. A biztonsági őrizet [a vagyonos zsidók túszul ejtése – E.N.] is törvényellenes volt. (...) Nem volt jogalapja a vagyonek kobzásnak és a betétkönyvek elkobzásának, valamint az állampolgár vagyoni helyzete felmérésének sem, ezt nem is lehetett mivel indokolni.”

⁶⁶ L. a Függelékben az 1. és a 2. sz. dokumentumot.

⁶⁷ Slovenský zákonník 1940, 226–227. p.

(Zavacká 2000, 137–139. p.) Az 1938. novemberi deportálásokkal Tiso a maga anti-szemita irányvonalát követte, mely az autochton katolikus antijudaizmusban gyökerezett, de befolyásolta a háborút megelőző antiszemitizmus gazdasági, politikai és nemzeti vetülete is. A deportálások beszüntetése után – szervezésileg csak a szlovák–magyar határ menti „senki földjén” álló internálótáborok 1938. decemberi feloszlásával értek véget – 1939 februárjában képes volt kijelenteni: „...a zsidókérdés Szlovákiában igazságosan, szociálisan és emberileg lesz megoldva.”⁶⁸

A novemberi deportálások a zsidó közösség számára de facto félelmet, aggodalmakat és bizonytalanságot jelentettek. Az első Csehszlovák Köztársaságban a zsidók szabad állampolgároknak érezhették magukat. Normális civilizált életüknek már Szlovákia autonómiája is a végét jelentette. Nehéz választás elé kerültek: áldozattá válni, vagy emigrálni?

Függelék

1. dokumentum

Jozef Tiso 1938. november 4-i rendelete a vagyontalan zsidók deportálásáról Szlovákia területéről a Magyarországnak átadott területekre. Ezzel együtt a gazdag, 500.000 korona feletti vagyonú zsidók ideiglenes internálásának elrendelése, nehogy elhagyhassák Szlovákia területét.

(Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Zvolen, fond Okresný úrad Zvolen, kartón 58, 210/1939 prez.)

Rendőrkapitányság, Pozsony. Dr. Kozinka.

Telefonogram

A Magyarországnak átengedett járásokba nem eljuttatni

Dr. Tiso miniszterelnök úr parancsára a szlovákiai zsidókérdés gyorsabb rendezése érdekében elrendeltetik az itt letelepült vagyontalan zsidók többségének áthelyezése az átadott területekre, mielőtt még azokat a magyarok elfoglalnák. Ezért szükséges legkésőbb 1938. XI. 5-ig a következő intézkedéseket megtenni:

I./ 1./ 1938. XI. 4-én déli 12 óráig minden rendőrhivatalt és csendőrőrsöt, valamint a Hlinka Gárda egységeinek vezetőit értesíteni kell arról, hogy a körzetükben tartózkodó zsidókat vegyék őrizetbe és családtagjaikkal együtt tömegesen, teherautókon tuszkolják őket át az új határon, legkésőbb 1938. XI. 4. 24 óráig.

2./ A zsidóknál csak kellő mennyiségű pénz lehet, fejenként 50 Kč.⁶⁹

3./ Ahol a helyi viszonyok megengedik, ezeket a zsidókat néhány km távolságra be kell vezetni az átengedett területre.

⁶⁸ Slováč, 1939. 2. 10., 1. p.

⁶⁹ A Szlovák Sajtóiroda 1938. november 3-i jelentése: „Figyelmeztetés. Szlovákország gazdasági minisztériuma felhívja a figyelmet arra, hogy tilos a Magyarországnak átadandó területre kivinni pénzt, értéktárgyakat és más, bárminemű tulajdont azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a vagyont Magyarországon elkótyavetyélje.” (SNA, fond MH, kartón 1, 550/38 prez.)

4./ Az így eltávolított zsidók lakását és üzleteit állami szervek segítségével le kell zární és pecsételni. Úgyszintén ezek a szervek kötelesek még az áttuszkolás előtt megállapítani az anyagi helyzetüket, különös hangsúlyt fektetve a takaré- és betétkönyvekre.

5./ A helyi hivatalos szervek beterjesztik a pozsonyi rendőrkapitányság mellett működő, a szlovákiai zsidókérdés megoldását szolgáló központba, személyesen Dr. Falatnak az áttuszkolt zsidók pontos névsorát, személyi adataikkal, valamint az összes lezárt üzlethelyiség és lefoglalt anyag listájával.

6./ A listák leadásának terminusa: 1938. nov. 6.

7./ A lefoglalt anyag az illetékes szolgálati helyeken marad a további rendelkezésig.

II./ Minden vagyonos zsidót, aki Szlovákiában lakik és vagyona meghaladja az 500.000 Kč-t, legkésőbb 1938. nov. 4-e 24 órakor ideiglenes őrizetbe kell venni, a vagyon elhurcolását megakadályozandó. Az anyagi helyzet megállapítása után a szolgálattelvő hivatalok a szlovákiai zsidókérdés megoldását szolgáló központba jelentést kötelesek tenni minden egyes esetről. Az így ideiglenesen őrizetbe vett személyek szabadon bocsátásától el kell tekinteni. A további eljárást a szlovákiai zsidókérdés megoldását szolgáló központ szabja meg.

III./ Az I. és II. pont alatti rendeletek nem vonatkoznak az idegen állampolgárságú zsidókra /kivételt képeznek a lengyel, német, magyar és román állampolgárok/.

A fenti utasításokon a helyi viszonyoknak megfelelően a járásparancsnok módosíthat a saját felelősségére.

2. dokumentum

Jozef Tiso 1938. november 4-i második telefonogramja. A deportálásoknak csak az idegen és a hajléktalan zsidókra kellett vonatkozniuk. Egyúttal elrendelte, hogy a zsidókat deportálják lakhelyükre.

(Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Zvolen, fond Okresný úrad Zvolen, kartón 58, 210/1939 prez.)

Rendőrkapitányság, Pozsony. Srdienko.

Telefonogram

A zsidók áthelyezésével és őrizetbe vételével kapcsolatban a járási hivataloknak kiadott rendelet Szlovákország miniszterelnökének rendeletének értelmében ekképp változik:

1./ Az idegen zsidókat (lengyel, magyar stb.) és a hajléktalan zsidókat azonnal autóbuszokkal vagy más eszközökkel az átengedett területekre kell szállítani legkevesebb 20 km mélységben, még mielőtt a magyarok azt elfoglalnák.

2./ Azokat a zsidókat, akiknek nincs állandó lakhelyük ott, ahol tartózkodnak, sürgősen a lakhelyükre kell meneszteni. A pénzt és a lakások lepecsételését illetően az eredeti telefonogram marad érvényben.

Az elosztó szerint küldjék tovább a járási hivataloknak.⁷⁰

1938. XI. 4., 21.20-kor Dolejš.

⁷⁰ A szöveg alatt szereplő járások: Besztercebányai, Selmecbányai, Korponai, Újbányai és Körmöci.

3. dokumentum

Oskar Neumann cikke a *Židovské noviny* 1938. december 2-i számában azoknak a zsidóknak a helyzetéről, akik a J. Tiso által 1938 novemberében elrendelt deportálások miatt a „senki földjén” találták magukat. Az egyetlen ismert újságcikk, mely a deportált zsidókról és a szlovák–magyar határ menti „senki földjének” helyzetéről Szlovákiában jelent meg.

(*Židovské noviny*, 1938. 12. 2., 1. p.)

Dr. O. N.: Az emberiség nevében!

Napjaink szóhasználatában van egy hátborzongató kifejezés, egy kifejezés, melynek látszólagos jelentéktelensége mögött meghökkentő emberi tragédiák és elmondhatatlan szenvedések húzódnak meg: a »senki földje« kifejezés.

A „senki földje” fogalomról általában egy jelentéktelen szántóterület jut eszünkbe, egy erdő vagy mező, országút melletti töltés vagy csak egyszerűen egy darabka szabad természet, igaz, emberi akaratból körülkerítve láthatatlan határral vagy látható géppuskafésszel. Ez az általában jelentéktelen földdarab abban a pillanatban kap kegyetlen jelentést, amikor az események tragédiája erőszakosan ide sodorja az embereket, akik azzal a hirtelen valósággal, hogy ezen a területen állnak, meg vannak bélyegezve mint **otthonatlanok**, s ezáltal jogfosztottakká és védtelenné válnak. **Otthonatlannak lenni a senki földjén**, körülzárva felhők és szuronyok által, talán szögesdrót által is, alighanem a legszörnyűbb sors, a legkegyetlenebb büntetés, ami ma embert érthet, ma, a legnagyobb technikai vívmányok idején. Vagy van-e kegyetlenebb dolog ennél: az embereket, akik évtizedeken át naponta elmentek a megszokott munkahelyükre, az üzletembereket, iparosokat, orvosokat, ügyvédeket, olyan embereket, akik soha senkinek nem ártottak, férfiakat, nőket, aggokat és kiskorú gyermekeket hirtelen kiragadnak hajlékukból, elégtelen öltözékben, élelmiszer nélkül, s hosszú éjjeli menetelés után erre a szuronyokkal szegélyezett »béke szigetére« vitték őket. Fedél nélkül, kiteve az időjárás viszontagságainak, a legjobb esetben is a közeli hozzátartozóik könyörödésként szorítva, állnak most órákig ezen a sivár földdarabon, amely sem reményt nem nyújthat számukra, sem megélhetést, semmit. Ettől az órától ezeknek a nyomorultaknak megpróbáltatás lesz a soruk, lelki és fizikai szenvedések sora, melyeknek ecsetelésére Dante tollára volna szükség.

Ti, emberek, akik mindennapjaitokat megszokott környezetetekben töltitek, nyugodtan dolgoztok az üzletekben, hivatalokban vagy irodákban, saját asztalotoknál ebédeltok családotok körében, s nyugodtan alusztok fekhelyetekben, mely védve van az időjárás viszontagságaitól, jól kifűtött szobában – láttatok már valaha is leigázó kilátástalanságot és szenvedést (...), kiszakítva éjnek idején polgári életéből, öt vagy hét kicsi, talán beteg gyermekkel, akik ebben az évszakban kénytelenek a szabad ég alatt lakni, akár silány sátrakban, akár szalmával bélelt föld alatti lyukakban, esetleg egy öreg bútorszállító kocsin? Láttatok már gondterhelt, tanácstalan beteg öregeket egy táborban, **a senki földjén** – s nem hatódtatok meg a lelketek mélyén? Ahol csak azért kényszerül élni az ember, csak az az egyetlen vétke, hogy **zsidó**?

Hol marad az emberség hangja, az emberi lelkiismeret kiáltása, ha ártatlan csecsemők és vének, tanácstalan tömegek ki vannak téve e szörnyűségnek: otthontalannak lenni?

De az ember a monoteizmus magasabb rendű erkölcsi tanítása okán olyan lény, aki isteni képmásra teremtetett! Vajon lehetséges-e az istenit ennyire mélyen megalázni és megbecsteleníteni – hogy az embert az **állat**nál is értéktelenebbnek tartsák? Nincs ugyanis tudomásunk arról, hogy emberek védelmére alakult egyesületek is léteznének és hogy napjaink világában nagyobb az együttérzés minden teremtmények legszerencsétlenebbikével, a zsidókkal, akiket a határok közt úgy üldöznek, mint az állatokat.

Az emberiség nevében fel kell emelnünk a hangunkat ezekért a szerencsétlen testvéreinkért, s azoknak a lelkiismeretére hivatkozni, akik még nem veszítették el a szenvedő és nélkülöző ember iránti maradék érzéseiket. Számítunk mindenkire, aki kereszténynek és irgalmasnak vallja magát, aki a szenvedő emberre – tartozzon bár más valláshoz vagy nemzethez, legyen akár zsidó – úgy tekintenek, mint emberi lényre, akinek azonos joga van az életre, a boldogságra, az otthonra.

Az emberiség nevében kiáltunk hozzátok, emberek, szabadítsátok ki ezeket a szerencsétleneket a senki földjéről, kegyelmezzetek az ártatlan gyerekeken, a beteg időseken és mindenkin, akiknek egyetlen bűnük a reménytelenség földjén való tartózkodásra, a senki földjén – hogy zsidók.

Irodalom

- Bárkány, Eugen–Dojč, Ľudovít 1991. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava.
- Büchler, Robert 1992. Židovská komunita na Slovensku pred druhou svetovou vojnou. In *Tragédia slovenských Židov*. B. Bystrica.
- Bystrický, Valerián 2008. *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava.
- Deák, Ladislav 1990. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939. Bratislava.
- Deák, Ladislav 1998. Viedenská arbitráž – „Mníchov pre Slovensko“. Bratislava.
- Documents on British Foreign Policy 1919 – 1939*. London, 1951. Third Series, Volume IV, No. 392, 375–376. p.
- Fiamová, Martina 2008a. Prenasledovanie židovskej komunity v Zlatých Moravciach v období po vyhlásení autonómie Slovenska. *Pamäť národa*, 4/4.
- Fiamová, Martina 2008b. Deportácie Židov v novembri 1938 v Zlatých Moravciach. In *Čriecky z dejín Slovenska*. Nitra.
- Fiamová, Martina 2012. Židovská komunita v Trenčíne v čase holokaustu. In Nižňanský, Eduard (ed.): *Piešťany a Trenčín v čase Holokaustu*. Piešťany, 172–205. p.
- Gebhart, Jan–Kuklík, Jan 2004. *Druhá republika 1938 – 1939*. Praha.
- Hájek, Miloš 1959. *Od Mnichova k 15. březnu*. Praha.
- Heumos, Peter 1985. Flüchtlingslager, Hilfsorganisationen, Juden im Niemandsland. Zur Flüchtlings- und Emigrationsproblematik in der Tschechoslowakei im Herbst 1938. *Bohemia*, 25.
- Hoensch, Jörg Konrad 1965. *Slowakei und Hitlers Ostpolitik (Hlinkas Slowakische Volkspartei zwischen Autonomie und Separation)*. Köln – Graz.
- Hoensch, Jörg Konrad 1967. *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*. Tübingen.

- Kamenec, Ivan 1968. Židovská otázka o spôsoby jej riešenia v čase autonómie Slovenska. *Nové obzory*, 10.
- Kamenec, Ivan 1991. *Po stopách tragédie*. Bratislava.
- Lipscher, Ladislav 1957. *Ľudácka autonómia – ilúzie a skutočnosť*. Bratislava.
- Lipscher, Ladislav 1992. *Židia v slovenskom štáte 1939-1945*. Bratislava.
- Lipták, Ľubomír 1966. Autonómia Slovenskej krajiny od Mníchova k 14.marcu. *Odboj a revoluce*, 4/5.
- Moser, Jonny 2000. Die Tschechoslowakei als Fluchtziel österreichischer Juden. In E. Nižňanský (ed.): *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Bratislava.
- Naučný slovník aktualit* 1939. Praha, 1939.
- Neumann, Oskar 1956. *Im Schatten des Todes*. Tel Aviv.
- Nižňanský, Eduard 1996. Deportácie Židov za autonómie Slovenska 4/5.11.1938. In *Studia Historica Nitriensia* 5. Nitra.
- Nižňanský, Eduard 1998. Voľby do Snemu Slovenskej republiky v roku 1938. In *Studia Historica Nitriensia* 7. Nitra, 163–203. p.
- Nižňanský, Eduard 1999a. Česká komunita na Slovensku a voľby do snemu Slovenskej krajiny v roku 1938. In *Moderní dějiny* 7. Praha, 231–267. p.
- Nižňanský, Eduard 1999b. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov, 64–79. p.
- Nižňanský, Eduard (ed.) 2000. *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Bratislava.
- Nižňanský, Eduard 2001. Zásahy do samosprávnych orgánov (najmä mestských a obecných zastupiteľstiev a rád) v období autonómie Slovenska 1938/39. In *Studia Historica Nitriensia* 9. Nitra, 121–151. p.
- Nižňanský, Eduard 2002. Dvojnásobné zmocnenie sa vlády na Slovensku v rokoch 1938/39 v porovnaní s „Machtergreifung“ v rokoch 1933/34 v Nemecku. In *Nacionálno-socialistický systém vlády*. Bratislava, 185–211. p.
- Rataj, Jan 1993. Krize českého politického myšlení za druhé republiky. In *Z druhé republiky I*. Praha.
- Rataj, Jan 1997. *O autoritativní národní stát*. Praha
- Rothkirchen, Livia 1998. The Situation of Jews in Slovakia between 1939 and 1945. In *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7.
- Rychlík, Jan 1997. Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945. Bratislava.
- Slnková, Veronika 1996. „Židovská otázka“ na úrovni mesta – Trnava v období autonómie Slovenska. In *Studia historica Nitriensia* V.
- Slovensko v 20. storočí 3. V medzivojnovom Československu 1918-1939*. Bratislava, 2012.
- Suláček, Jozef 2005. *Biele plášte*. Bratislava.
- Vávra, Ferdinand-Eibel, Jan 1963. Viedenská arbitráž – dôsledok Mníchova. Bratislava.
- Vietor, Martin 1968. *Dejiny okupácie južného Slovenska*. Bratislava.
- Zavacká, Katarína 2000. Právne prostriedky zásahov proti židovskej komunite v priebehu autonómie Slovenska. In *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Bratislava.
- Žudel, Juraj 1991. Zmeny československo-maďarských hraníc v dôsledku viedenskej arbitráže. *Slovenská archivistika* 26, 2. 34–43. p.

(Csanda Gábor fordította)

EDUARD NIŽŇANSKÝ

DEPORTATIONS OF JEWS FROM SLOVAKIA IN NOVEMBER 1938 AND THE JEWISH CAMPS IN THE "NO MAN'S LAND" ON THE BORDERS OF THE CZECH LANDS, SLOVAKIA AND HUNGARY.

The deportations were a direct reaction of the Slovak autonomous government on the Vienna arbitration. A few weeks after autonomy was achieved and HSĽS established a government in Slovakia, it came to a foreign policy defeat, which questioned the policy of HSĽS. In such a moment, Tiso and his colleagues needed a "sacrificial lamb" to be made responsible for the territorial losses brought by the First Vienna Award. In this way, for propaganda reasons, the Jewish community had become an "alien, non-Slovak", and even "hostile element". The Jews in Slovakia at that period had become a "minority" having no protection at all, against whom the Slovak autonomous government simply dared to venture on. It is appalling in what a speed and without any protest were the regulations of Jozef Tiso executed by the subsidiary bodies of the state administration and the police. In my opinion, it demonstrates how soullessly the centralized state administration is ready to perform provisions of higher authorities in the transition period between plural democracy and a certain kind of dictatorship when the representatives of this professional group feel that their position is threatened in the state administration. When they fear that they might lose their "place", they are ready to fulfil punctually and without any external resistance even such regulations about which they know that they are beyond the bounds of constitutionality. However, after the establishment of the autonomy they had had slowly accustomed themselves to the violation of law.

„A zsidókérdés megoldása” 1938 novemberében – zsidók deportálása Szlovákia egyes járásaiban

MARTINA FIAMOVÁ

„Solution of the Jewish problem” in November 1938 –
deportations of the Jews and their execution in the districts of Slovakia

94(=411.16)(437.6)“1938”
323.12(=411.16)(437.6)“1938”
341.43(=411.16)(437.6)“1938”
343.819.5

Keywords: Persecution of the Jews in Slovakia, First Vienna Award, exportation of Jews from the territory of Slovakia, expulsion and forced relocation of Jews.

A szlovák autonóm kormány és a hatalom új képviselői Szlovákiában rögtön 1938. október 6-a után lépéseket tettek a helyi zsidó közösség korlátozására. Egyfelől hoztak néhány kifejezetten zsidóellenes rendeletet, másfelől ezek közül több általános anti-demokratikus intézkedések voltak, melyek nem csak a kisebbségi, hanem a többségi társadalmat is sújtották. E tanulmány témája az az intézkedés, melyet az autonóm kormány 1938 novemberében hozott a bécsi döntés eredményére reagálva. A Hlinka-féle Szlovák Néppárt (HSĽS) kétségtelen kudarcért, amit a döntés jelentett, a zsidó közösséget tette felelőssé, s agresszívan támadta nemcsak a sajtóban, hanem pl. a pozsonyi utcákon is. A bécsi döntés egyúttal alkalmat adott „a zsidókérdés megoldására” Szlovákiában, mely 1938. november elején meglepően kemény fellépésbe torkolt, Szlovákia csaknem egész területének zsidóságát sújtva.

A bécsi döntőbíróság eredménye szerint a magyar katonaságnak Dél-Szlovákia átengedett területeit 1938. november 5-én kellett elkezdenie elfoglalni úgy, hogy november 10-ig már minden megszállt térség Magyarországnak legyen átadva. A Tartományi Hivatal (Krajinský úrad, KÚ) ezzel szemben még november 2-án reagált a döntésre, s elrendelte az állandó lakhely és állampolgárság nélküli „vándorcigányok” átszállítását azokba a járásokba, melyeknek napokon belül Magyarországhoz kellett tartozniuk. Egyúttal elrendelte annak bebiztosítását, hogy a Magyarországnak átadott területeken élő zsidók „a helyükön maradjanak”, lehetetlenné téve számukra az elutazást.¹ A zsidó közösség elleni fő fellépésre 1938. november 4-én került sor, amikor Jozef Tiso miniszterelnök és belügyminiszter jóváhagyta a szlovákiai zsidók egy részének deportálását, ami azon nyomban a járási hivataloknak küldött telefonogram for-

1 Štátny archív (ŠA) v Nitre – pobočka Nitra, fond (f.) Okresný úrad (OÚ) Zlaté Moravce, škatuľka číslo (šk. č.) 27, 1763/38 prez.

májában öltött testet. Ebben a miniszterelnök utasítására elrendelték a vagyonatlan zsidók „áthelyezését” az átadandó területekre. Ezzel egy időben az 500 000 koronát meghaladó vagyonú zsidókat november 4-én éjfélig ideiglenes őrizetbe kellett venni, „a vagyon elhurcolását megakadályozandó”. Az utasítás szerint ezeket az ideiglenesen lecsukottakat nem lehetett szabadon bocsátani. A rendelet alól kivételt élveztek az idegen származású zsidók, kivéve a lengyel, német, magyar és román illetőségűeket.² De még ugyanazon a napon egy másik telefonogramot is kaptak a járási hivatalok, mely érvénytelenítette az előzőt, s mely szerint a lengyel, német, magyar és román illetőségű zsidókat, valamint a hajléktalanokat azonnal az átengedendő területekre kellett szállítani, legalább 20 km-rel beljebb a határtól. Ezzel együtt azokat a zsidókat, akik nem az állandó lakhelyükön tartózkodtak, ki kellett utasítani és az állandó lakhelyükre irányítani.³

Az említett, ráadásul pontatlan fogalmazású telefonogramok szétküldése az egyes járásokban nem kis káoszt okozott. A selmecbányai járásparancsnok például megállapította, hogy a miniszterelnök utasítását „szinte minden járásban másként hajtották végre”, egyúttal annak a véleményének adott hangot, hogy „a zsidókérdést törvényes úton kellene rendezni, fokozatosan, pontos írásos útmutatások megvalósításával.”⁴ Az akció végrehajtását kísérő zűrzavart támasztja alá az Illavai Járási Hivatalnak a pozsonyi rendőrkapitányságra küldött jelentése is: „Az adott utasítások nem voltak kellően világosak, ezért eleinte rengeteget telefonálgattunk más járási hivatalokkal, hogyan is kell értelmezni a telefonogramot, konkrétan hogy az utasítás csak a lengyel, német, román és magyar állampolgárságú zsidókra vonatkozik, vagy a cseh-szlovák állampolgárságúakra is.” (Nižňanský 2001, dok. č. 148.)

A deportálások végrehajtásában a közigazgatási szerveken kívül a Hlinka Gárda (HG) és a csendőrség is közreműködött, de még a hadsereg is, mely szállítóeszközöket biztosított, például Pozsonyban és Pöstyénben, a Homonnai járásban pedig aktívan besegített a zsidók elszállításába. A hadsereg azonban gyakran elutasította a járások kérését: ez történt a Bártfai járásban, mely segítségért fordult az illetékes katonai szervhez, „majd miután ez megtagadta, a felettes tartományi szervekhez, hogy a hadsereg kölcsönözze az autóbuszait. Ezeket az autóbuszokat nem kaptuk meg, amiként a katonai segítséget sem, ezért voltunk kénytelenek saját eszközeinkkel nekilátni.”⁵

2 ŠA v Nitre – pobočka Nitra, f. OÚ Zlaté Moravce, šk. č. 28, 1769/38 prez.

3 ŠA v Nitre – pobočka Nitra, f. OÚ Zlaté Moravce, šk. č. 28, 1769/38 prez.

4 A két telefonogram ellentmondásosságára vall az Iglói Járási Hivatal 1938. november 9-i jelentése is: „összesen 95 vagyonatlan személyt, azaz zsidót csoportosan, teherautókon szállítottunk át az új határon keresztül, Rozsnyó és Kassa irányába. Mivel a helyi hivatal által november 4-én 21.45-kor kapott távirati utasítás Szlovákország miniszterelnök ura döntését megváltoztatta, tehát hogy csak az idegen zsidók (lengyelek, magyarok stb.) és a hajléktalanok legyenek haladéktalanul elszállítva az átengedett területekre, továbbá azok a zsidók legyenek kitzukolva, akik nem az állandó lakhelyükön tartózkodnak, néhány, már Kassára tuzskolt zsidó november 5-én visszatért a lakhelyére, ahol a lefoglalt vagyonukat is visszakapták.” (Nižňanský 2001, dokument [dok.] č. 136, 167, 168.)

5 A Szobránci Járási Hivatal is közlekedési eszközökre vonatkozó kérését is elutasították. (Nižňanský 1998, 265–266. p.)

Nincs mit csodálkozni azon, hogy az átadandó területek evakuálásának idején a zsidóknak a határ túlsó oldalára szállítását a helyi hivataloknak maguknak kellett megoldani.⁶ E célra főként személy- és tehergépkocsit és autóbust használtak, nem standard módot a Galgóci Járási Hivatal választott: egy három kocsiból álló vonatot indított az átadott területre, mintegy száz zsidót szállítva. (Nižňanský 2001, dok. č. 139.)

A teljesség kedvéért megemlítenéd, hogy a deportálások szervezésébe néhány esetben bekapcsolódtak a nemzeti bizottságok, az ún. bécsi légiósok (az ún. Szabad Szlovákia Légió⁷ tagjai), akik a bécsi döntés után kerültek Szlovákiába (Nyitrára), és sok helyen a „lázás” helyiek ragadták magukhoz a kezdeményezést.⁸ A Késmárki Járási Hivatal jelentése arról számol be, hogy a deportálásokat nem csak a HG, hanem a Deutsche Partei (DP) tagjai is szervezték: „A járási hivatalba hívták össze a nemzeti bizottság, a csendőrség és a hivatalnokok képviselőinek tanácskozását, s részletesen megvitatták, milyen módon hajtassék végre a zsidókkal szembeni intézkedések parancsa, mert a telefonogram néhány része nem volt eléggé világos. A végrehajtást az a körülmény is nehezítette, hogy a járásban kevés a teherautó, mert nagy részüket elvitte a katonaság, egy részüket pedig javítják. Csendőrből is kevés van... A Hlinka Gárda tagjai is csak 19 órától álltak rendelkezésünkre, miután visszatértek a munkájukból s összehívták őket. A helyi hivatal ezért megszólította a Deutsche Partei vezetőjét, hogy ők is bocsássák rendelkezésünkre a maguk embereit.” (Nižňanský 2001, dok. č. 149.) A Késmárki járásban az akcióban még a DP paramilitáris egységének, a Freiwillige Schutztaffel (FS) tagjai is részt vettek. (Nižňanský 2001, dok. č. 150.) A deportálásokat Késmárkban a helyi radikális elemek oly mértékű garázdálkodása is kísérte, hogy az állami és rendőri szervek elvesztették a város fölötti uralmukat. A járási parancsnok 1938. november 8-i jelentése a következőképp jellemezte a helyzetet: „A zsidók áthelyezése pénteken este, 1938. XI. 4-én kezdődött és vasárnap, 1938. XI. 6-án ért véget. Mint már jelentettük, az akciót autóhiány akadályozta, ennek ellenére lefolytattuk, úgyhogy a járásból több mint 200 személyt kiutasítottunk. Előfordult természetesen, hogy helyi illetőségű zsidókat is. Az akcióban a nemzeti bizottságok, a Hlinka Gárda és az Ordnerek tagjai segítettek. Ezekbe az egyesületekbe fiatalok és diákok is vegyültek, akik a felelőtlen viselkedésükkel nem váltak az akció hasznára. Teljesen magukhoz ragadták a végrehajtó hatalmat, házkutatásokat végeztek, pénzt foglaltak le stb. Ma tehát a nevezett szervezeteknek köszönetet mondtam az akcióban való segítségükért és fáradozásukért, s megkértem őket, vonják vissza az utcákról az embereiket, mert a

6 Az illavai, november 10-i jelentésben olvashatjuk: „Azokban a járásokban, amelyekben nincs katonaság, sem helyőrség, nehéz volt a zsidó családok áthelyezéséhez szükséges közlekedési eszközök beszerzése, annál is inkább, mivel minden valamirevaló motoros közlekedési eszközt a mozgósítás után a hadsereg lefoglalt.” (Nižňanský 2001, dok. č. 148.)

7 A HSLS radikális tagja, L. Muránsky a bécsi rádióban uszított Csehszlovákia ellen a náci Németország támogatásával, Bécsben felállított egy ún. Szabad Szlovákia Légiót, ebből alakult később az ún. külföldi HG. Lényegében terrorcsapat volt, mely a bécsi döntés után Szlovákiába jött. (Nižňanský 1999a, 36–43. p.)

8 A bánóci csendőrség november 6-án keltezett igazolást adott Š. Korčmáros középiskolának azoknak a dolgozoknak az átadásáról, melyeket előző nap vett el a deportált zsidó lakóktól. (Nižňanský 2001, dok. č. 132.)

biztonság szolgálatát teljes egészében ismét a csendőrség vállalja magára.” (Nižňanský 2001, dok. č. 149., 150.)

A Nyitrai Járási Hivatal sem volt a helyzet ura, itt állítólag a Hlinka-párt helyi szervezetének és a HG parancsnokának engedélye nélkül már november 4-én megjelentek az említett cseh légiósok. A járási parancsnok szerint „a zsidók átvitelében és áthelyezésében eleinte jó szolgálatot tettek, s csak a késő éjjeli órákban, amikor a csendőrség már befejezte a munkát, saját szakállukra kimentek a városba és olyan személyeket kezdtek összefogdosni, akik nem voltak áthelyezésre kijelölve. Durva módon hajtották végre a házkutatást dr. Hugo Vásárhelyi ügyvédnél, nagyobb mennyiségű pénzt vettek el tőle és ékszereket. Aztán az utcán lefogták (az 1919-ben megkeresztelt) Gejza Verő nagybirtokost, s beültették Vásárhelyi mellé az autóba. Egy másik csoport Imrich Bárdos gyógyszerészt vitte magával, majd őt is autóba rakták. Ezt a három nevezettet aztán Bajcs-Bagota környékére szállították, ahol is kirakták őket az autóból.”⁹ A nyitrai közállapotokat csak a csendőrség és a HG fellépése csitította le, a „bécsi légiósok” közül 17-et letartóztatva. Náluk 13 ezer koronát és ékszereket találtak, „ezeket elvették tőlük, a bankba helyezték, majd visszaadták jogos tulajdonosuknak. Megállapítást nyert azonban, hogy sok tárgy hiányzik, és valószínű, hogy a bécsi légiósok közül valaki megszökött Nyitráról. Az őrizetbe vett 17 férfit autóra raktuk és azonnal a Hlinka-párt pozsonyi főtitkárságára küldtük. A Hlinka-párt itteni titkársága részletes tájékoztatást adott a főtitkárságnak, azzal a kéréssel, hogy hasonló embereket ide máskor ne küldjenek.”¹⁰

Több fennmaradt jelentés azonban azt igazolja, hogy az 1938. novemberi rendeleteket más helyi szervezetek is túlteljesítették. Ez az akkori szlovák társadalom és végrehajtó hatalom egy részének zsidóellenes magatartására vall. Megemlíthető a rózsahegy-i járásparancsnok esete is: ő november 5-én a város minden pénzintézetében elrendelte, hogy néhány zsidó személy a betétjéhez jusson, „megakadályozandó, hogy a vagyont az átadott területekre vagy külföldre vigyék.” (Nižňanský 2001, dok. č. 165.) Radikálisabban járt el a bártfai járásparancsnok, Gejza Konka, aki ugyanaznap kijárási tilalmat rendelt el. Rögtön utána razziát rendelt el a zsidókkal szemben. Egy nappal később a bártfai helyzetet így jellemezte a helyi rendőröknek kiadott parancsában: „1938. november 5-én és 6-án végrehajtottuk a zsidók, idegenek és hajléktalanok kiutasítását a városból és Szlovákia területéről. Információink szerint ezek a zsidók a Szlovákia területére való visszatérésükön ügyködnek. Sok külföldinek sikerült a razzia alól kibújni. A visszavonásig elrendelem tehát, hogy a Bártfára vezető utakat 100 m-re a várostól és a vasútállomást ellenőrző járőrök foglalják el.” Az ellenőrző járőrök revolverrel felszerelt HG-tagok voltak, nekik kellett megakadályozniuk, hogy az idegen, engedély nélküli zsidók ne jöhessenek be Bártfára. A határ ellenőrzését a helyi csendőrségre bízta. Konka az autóbuszon utazók és a vasútállomáson megfordulók ellenőrzését is elrendelte. Minden feltartóztatott idegen zsidót a járási hivatalba kellett vinni „megállapítás” céljából. A fenti intézkedések következtében a járásból végül 110, más források szerint 308 zsidót deportáltak. (Nižňanský 2001, dok. č. 137., 138., 139.)

⁹ Összesen 209 zsidót deportáltak. L. Könözyová 2000, 55. p.

¹⁰ ŠA v Nitre – pobočka Nitra, f. OÚ Nitra, šk. č. 40, 2679/38.

A deportálásokat másféle szemszögből közelíti meg egy aranyosmaróti illetőségű nő: „Az utca már tele volt gárdistával... Akkor közelről is megismertük őket. Ez akkor volt, amikor kezdték a magyarok által megszállt területekről származókat üldözni. Teherautókra rakták őket és az egész családot kivitték a magyar határra... Az valami borzasztó volt. A gyereksírás, a kétségbeesett szülők tehetetlensége és a gárdisták durva viselkedése... Láttam, amikor a szerencsétlen családokat vitték, a gárdisták pedig szórakoztak ezen. Minél kétségbeesetten nyilvánította ki az áldozat a félelmét, vagy minél rimánkodóbban kérte a gárdistákat irgalomra, annál ironikusabban viselkedtek azok a gyilkosok.” (Chlantačová 1995, 22. p.)

„A zsidókérdés megoldása” a november 4-i rendeletek szerint Szlovákia majdnem minden részén lezajlott, de az akció eredményei csak részlegesen rekonstruálhatók. Az egyes forrásuk sok járás jelentésében más-más számokat említenek.¹¹ A rendelkezésre álló adatok szerint a legtöbb személyt Pozsonyból deportálták (kb. 4000-et), ezt a számot tartalmazza a pozsonyi rendőrkapitányság 1938. november 9-i jelentése a Tartományi Hivatal vezetőségének. (Nižňanský 2001, dok. č. 115.) Más járásokból a legtöbbet a következőkben deportáltak: Bártfai járás (308?), Nagymihályi (229), Késmárki (238), Poprádi (228), Nyitra (209) és Eperjesi (197). A legnagyobb szám valóban a bártfai adat lehet, mert a járásparancsnok itt rendelte el a már említett razziát. Nyitrát kivéve, ahol a deportálásokban fontos szerepe volt az ún. bécsi légiósoknak, kelet-szlovákiai városokról van szó, a legtöbb zsidó ezekben élt. A késmárki magas számmért az ott rendezett pogrom a felelős – ezen nemcsak a HG és az FS alakulatai vettek részt, hanem a város lakossága is. Mai ismereteink szerint feltételezhetjük, hogy Pozsonyon kívül Szlovákia egyes járásából mintegy 3650 zsidót toloncoltak ki, Pozsonnyal együtt tehát körülbelül 7500 személyt. Az eddigi kutatások szerint csehszlovák állampolgárságú zsidót legkevesebb 12 járásból szállítottak ki. Korukat tekintve a hivatalok egyaránt deportáltak idős embereket, kisgyerekeket és terhes nőket is. Néhány járásból a rabbit is deportálták (így például Liptószentmiklósról, Námestóbból, Vágújhelyről, Nagyszombatból), valamint hitközségek kántorait és sakterait (például a korompai és a kisszebeni kántort és saktert, a szinnai és vágszállási saktert). (Nižňanský 1999a, 76–79. p.) Ezek az intézkedések zavarták az egyes zsidó hitközségek szabad vallásgyakorlását, melyet az alkotmány még mindig biztosított nekik. (Nižňanský 1999a, 76–79. p.)

A teljesség kedvéért fontos megemlíteni, hogy a zsidókkal együtt néhány járásból romákat is deportáltak (az Aranyosmaróti járásból hetet, a Kisszebeni és Terncséniből egyet-egyet).

A fennmaradt információk szerint a szlovákiai zsidókat az új határ mögé vitték, főként Érsekújvárbá, Somorjára, a Kassa melletti Bárcára és Abaújszinára, Kassára, Rozsnyóra, Jolsvára, Sencre, Losonc környékére, Hernádcsányra, Lévára, Galántára, Verebélyre, Dunaszerdahelyre, Korponára, Zselizre, Pelsőcre, Munkácsra, Vágsellyére és Nagysurányba. (Nižňanský 2001, 67. p.)

11 Összesen 38 járásból maradtak fenn deportáltakról szóló listák (Szlovákiában a bécsi döntés után 62 járás volt).

A zsidók Szlovákia területén kívülre vitelére azonban nem minden járás kapcsolódott be egyformán. A Mezőlabirci Járási Hivatal például nem kapta meg az 1938. november 4-i telefonogramot, bár ez sem volt egyedi eset (Girált, Sztropkó, Tóketerebes és Varannó sem kapta meg). A Mezőlaborci, Varannói és Girálti járásból később szállították el a zsidókat, a Kisucaújhelyi járásban pedig egyáltalán nem valósult meg a deportálás.¹²

A deportáltak további sorsát említi például az iglói csendőrs jelentése, mely szerint a „száműzöttek”-ről a zsidó lakosság gondoskodik: „Némely visszatért száműzött elmondása szerint november 5-én és 6-án autókkal Kassára szállították őket, ott kaptak szállást és ételt, sőt állítólag még pénzt is. Ezeknek a híreknek a hitelességét eddig nem tudtuk ellenőrizni. A tapasztalat azt mutatja, hogy a zsidók tömeges száműzése nem praktikus, mert ezek egyenként visszatérnek a kassai vonattal, senki által nem ellenőrizve.” (Nižňanský 2001, dok. č. 167.) A deportált zsidók visszatéréséről panaszskodik a Besztercebányai („...megállapítottuk, hogy ezek közül 4 személy visszatért Besztercebányára, anélkül hogy erre engedélyt kaptak volna, ezért a járási hivatal a Hlinka Gárda segítségével ismét kivitte őket Losonc mögé.” – [Nižňanský 2001, dok. č. 135.]) és a Bártfai járás („Az akció nagy kudarccal végződött, mert nem volt biztosítva, hogy a magyar határszakasz elrendelt helyén kirakott zsidók ne térhessenek vissza eredeti lakhelyükre. Ennek következtében az összes kiutasított zsidó visszatért Kassára, ahol gyűjtést szerveztek számukra, ebből felruházták őket s visszaküldték lakhelyükre. Ilyen módon a zsidók döntő többsége már visszajött Bártfára és a járás többi településére s elfoglalták eredeti helyüket.”)¹³ A csacai járásparancsnoknak arra kellett megoldást találnia, mi legyen a lengyel fél által befogadni nem kívánt zsidókkal: „Azok a zsidók, akiket az Illavai Puhói járásból a Csacai járásba, a lengyel határra tuszoltunk, jelenleg Skalité községben tartózkodnak s eddig nem sikerült őket a határ túloldalára szállítani. Mivel a lengyel őrség már négyszer visszairányította őket, át vannak fagyva s nincs miből élniük.”¹⁴

Azoknak a személyeknek a helyzete, akik a Csehszlovákia és Magyarország közti sávban rekedtek, nagyon hamar katasztrofálissá vált. A magyar szervek a területek elfoglalásakor megkezdték a deportált zsidók visszaszállítását a szlovák határra, de a szlovák fél elutasította befogadásukat. Ilyen módon több száz zsidó elképesztő körülmények közt a „senki földjén” találta magát, ahol fokozatosan két tábor jött létre: a miloslavovi (olykor csallóközcsüörtökinek nevezett) és a nagykéri. (Nižňanský 1999a, 50–60. p.) Megemlíthető, hogy a Námesztóból deportált 32 zsidó 1938. november 5. és 18. között

12 Hlavinka 2007, 42. p. Valószínűleg nem került sor deportálásra a Sztropkói és a Tóketerebesi járásban sem. (Nižňanský 1999a, 65. p.)

13 A bártfai járási parancsnok ezt írja jelentésében: „Az állambiztonsági szervek nagy áldozatok árán megszabadultak ettől a kénytelen elemtől, ezért semmi esetre nem tűrhetem el, hogy a szlovák kormány fent említett intézkedéseit idegen zsidók kijátsszák és visszatérésükkal megghiúsítsák.” (Nižňanský 2001, dok. č. 138., 139.)

14 A Tartományi Hivatal telefonválasza így hangzott: „Az idegen, deportált zsidókat lengyel területre kell átszállítani – a deportálással összefüggő utazási költségeket hivatalunk a járásparancsnoknak megfizeti. Tehát a járásparancsnok dolga a zsidókról való gondoskodás és átvezetésük a határon. Arra a felvetésre, hogy a lengyel szervek ismét visszaküldik őket az itteni területre, utasítottam a járásparancsnokot, hogy úgy őriztesse a határt, hogy a zsidók visszavezetése ne legyen megvalósítható.” (Nižňanský 2001, dok. č. 142.)

szintén a „senki földjén” tartózkodott egy elhagyott öreg malomban a Korponai járás demarkációs vonalán, amíg nem engedélyezték a Náместóba való visszatérésüket.

A bécsi döntés utáni körülményeket a magyar fél is kihasználta, és szintén az új határ mögé zavarta az átadott területeken élő zsidókat. Erről tájékoztatta a Tartományi Hivatalt november 28-án a nyitrai járásparancsnok is. Szavaiból kitűnik, hogy a határ mentén százával fordultak meg kiutasított zsidók, akikre sem a csehszlovák, sem a magyar fél nem tartott igényt: „Folyó hó 21-én a késő éjszakai órákban a magyar katonaság földutakon csempészett át Alsóajtónál a demarkációs vonalra 72 személyt, ebből 69 zsidót, 2 szlovákot és 1 csehet. Mind nagyon szerencsétlen állapotban voltak, éhesek, piszkosak, megverték.” Csehszlovákia ezeket a személyeket nem fogadta el és visszaadta őket a magyar szerveknek. Néhány nappal később azonban a Nyitrai Járási Hivatal Nagykérből átvett csaknem 70 személyt, ezek döntő többsége cseh iparos és telepes volt, „akiket Nyitrára szállítottak, a tartományi közkórházba, ahol elsősegélyben, fürdőben, ételben részesültek... Valamennyien egyhangúlag állítják, hogy 7-9 napig le voltak csukva, verték, étlen-szomjan hagyták, mindenféle sáros utakon kergették őket. Még körülbelül 600 személy volt ott, több országból emigrált zsidók meg az átadott területeken lakók is, ezektől az érsekújvári katonai parancsnok, Bochesa alezredes szintén meg kívánt szabadulni. Őket nem vettük át, ezért a magyar szervek járművekre rakták s kijelentették, hogy koncentrációs táborba viszik őket. Ezek az emberek is embertelenül kínozza, verve, éheztetve voltak.”¹⁵

A zsidók otthonukból történő kizavarása azonban nem korlátozódott csak 1938. november 4. és 5. éjszakájára, a következő napokban a járási hivatalok végzés útján utasítottak ki a hivatalosan másutt bejelentett zsidókat. (Nižňanský 2001, dok. č. 133.) Ezzel összefüggésben meg kell említeni a Tartományi Hivatal 1938. november. 8-i rendeletét, mely a zsidók áthelyezéséről szóló akciót lezárta, ugyanakkor részletes jelentést kért a vagyonlefoglalások eredményéről és azokról a tapasztalatokról, amelyekre az egyes hivatalok szert tettek. Egyúttal azt is elrendelte, hogy a vagyontalan kárpátaljai zsidókat fokozatosan irányítsák át állandó lakhelyükre.

A deportálások lefolyása és eredménye járásonként változó volt. Ami az 500 ezer koronánál nagyobb vagyonnal rendelkező zsidók letartóztatását illeti, ezt a hivatalok a Bánóci, a Besztercebányai, a Késmárki, az Aranyosmaróti, a Selmecbányai, az Iglói és a Szepesófalui járásban hajtották végre.¹⁶ A Lőcsei járásban például a tehetősebb zsidóknak 10 ezer korona kauciót kellett letenniük, ha haza kívántak térni. (Nižňanský 2001, dok. č. 151.) Az ezekkel a személyekkel felvett jegyzőkönyvek a zsidók vagyonnyilatkozatát is tartalmazták, tehát a szlovákiai ingatlanjaikat, az ingóságát, értékpapí-

15 ŠA v Nitre – pobočka Nitra, f. OÚ Nitra, šk. č. 40, 16/1939 prez.

16 A Szepesófalui Járási Hivatal 1938. november 8-i jelentése a deportálással kapcsolatban megemlíti: „A telefonon átadott parancs pontatlan volt s nem kellően egyértelmű, ezért a parancsot járásonként, sőt településenként más módon hajtották végre. Míg a szomszéd járásokban csak néhány milliómost vettek őrizetbe, másutt egyet se, mi itt lecsuktunk minden jobban szituált zsidót, akiről feltételezhető volt, hogy rendelkezik félmilliósi vagyonnal. Míg a szomszéd járásokban ezeket szállodákban helyezték el, itt a parancsot szó szerint hajtottuk végre és a személyeket a bírósági börtönben tartottuk fogva.” (Nižňanský 2001, dok. č. 169.)

rokat s egyebet, beleértve a tartozásait is. Az illető kötelezte magát arra, hogy „...ezt a vagyont Szlovákországból nem viszem ki és nem mentem át, és az adóhátralékomat lehetőségeim szerint minél hamarabb rendezem.”¹⁷ A letartóztatott személyeket csak a következő napokban engedték szabadon (Selmecbányán, Lőcsén, Szakolcán és Iglóban november 7-én, Poprádon november 8-án).

A Jozef Tiso-féle, 1938. november 4-i telefonogramok által kiváltott akció sok gondot jelentett a helyi hivataloknak, messze meghaladva a zsidók átengedett területekre való elszállításának vagy az állandó lakhelyükre való irányításának gondját. Gondot jelentettek a lepecsételt zsidó házak, lakások, üzletek és műhelyek, a lefoglalt értékek és készpénz, a lefoglalt gazdaság és a gazdasági állatok. Nem meglepő, hogy többjárásparancsnok a Tartományi Hivatalhoz fordult, hogy mi legyen a lefoglalt vagyonnal, amit végül a hivatal november 8-i rendelete rendezett. A gyorsan romló élelmiszerrel kapcsolatos gondokat néhány járásban (pl. Az Iglóiban és a Liptószentmiklósiiban) úgy oldották meg, hogy a termékeket hivatalos úton, nyilvános árverésen értékesítették. (Nižňanský 2001, dok. č. 153., 168.) Az elkobzott zsidó pénzt a Mártoni és a Bártfai járásban a zsidóknak a „meghatározott helyre” szállításával kapcsolatos kiadásokra fordították. (Nižňanský 2001, dok. č. 139.) A csacai járásparancsnok ugyanakkor ezt a kiadást saját forrásból fedezte.¹⁸ A felmerülő kiadások gondja több járási hivatalt is aggasztott, ezért a Tartományi Hivatalhoz fordultak.

A helyi zsidók kiüldözése újabb kérdéseket vetett fel, például hogy ki pótolja az orvosokat, fogorvosokat, kereskedőket s egyáltalán: a sok-sok „árja” lakos munkaadóját. A zsidók lakhelyi illetőségükre való kiűzetése olyan bonyodalmat is okozott, amilyenre a csacai járásparancsnok hívta fel a figyelmet: „Másképp a kis falvak, mint amilyen pl. Vysoká nad Kysucou most ezzel az átcsoportosítással 30-40 zsidót kap, akik eddig Zsolnán vagy Trencsénben szolgáltak, tehát azokban a városokban, melyekben Csehszlovákia megalakulása óta tartózkodtak, itt van az ingatlanuk, a munkahelyük, itt vállalkoznak, folytatnak orvosi praxist stb., amit abban a faluban nem folytathatnak, s most gondja lesz velük a falunak is, holott eddig nem volt.” (Nižňanský 2001, dok. č. 141.) A deportálások gazdasági hatását és átgondolatlanságát alighanem a legjobban a Vágújhelyi Járási Hivatal 1938. november 6-i jelentése jellemzi: „A járási hivatal, latolgatva a rendelet megvalósításának módjait, arra a meggyőződésre jutott, hogy a Vágújhelyi járásban ennek a parancsnak a végrehajtása olyan áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik, nemkülönben a gazdaság és a közélet számára akkora nagyságú károkkal jár, hogy az akár katasztrofális is lehet. A mi járásunkban az ipar, a vállalkozások, a kereskedelem és a mezőgazdaság döntő mértékben zsidók kezén van. Ezeknek a vállalatoknak, üzemeknek, boltoknak és gazdaságoknak a tulajdonosai többnyire olyan személyek, akiknek nem itt van az állandó lakhelyük, vagyis hivatalosan nem ott laknak, ahol dolgoznak, hanem az államunk más településein.” A járásparancsnok arra is rámutat, milyen következményekkel járna a zsidó boltok és vállalkozások bezárása: „Az a lehetetlen helyzet állna elő, hogy a zsidókat, akiknek üzleteik, iparengedélyük, ipari vállalatuk és gazdaságuk jelenleg az állami bevételek forrását

17 ŠA v Nitre – pobočka Nitra, f. OÚ Zlaté Moravce, šk. č. 28, 1769/38 prez.

18 A Tartományi Hivatal megígérte neki, hogy kiadásait megtéríti. (Nižňanský 1999a, 68. p.)

képezik (adó), közpénzekből kellene eltartani, tehát az állam költene rájuk, s rövidítené meg magát ezek adójával.” Végezetül felhívja a figyelmet a mezőgazdaságban érintett zsidók kiutasításának következményeire: „Ki fog gondoskodni a mezőgazdasági munkásokról, akiknek az a munkahelyük, ki fogja őket fizetni vagy a járandóságukat (tej, zsír, liszt stb.) naponta megadni? Ezek mind olyan kérdések, melyekre az idézett kusza telefonogram egyáltalán nem kínál semmiféle választ. (Nižňanský 2001, dok. č. 155.) A deportálások gazdasági következményeire a Selmecebányai, a Csacai, Nagyrőcei és az Aranyosmaróti járás vezetői is felhívták a figyelmet.¹⁹

Levéltári forrásokból nyomon tudjuk követni a többségi és kisebbségi lakosság viszonyulását a deportálásokhoz. E törvénytelen eljárás alázatos végrehajtására csaknem az egész ország járási hivatalai részéről találunk példákat. Némely járásparancsnok még üdvözölte is az akciót, sőt olyan is akadt, aki kevesellte vagy nem tartotta elégé „következetesnek”. A nagytapolcsányi járásparancsnok például ezt jelentette: „Mivel a zsidóság, különösen a fiatalabb nemzedék már a szlovák uralom alatt is kommunista irányultságú politikai irányt követett, a most megvalósított intézkedéseket nagyon jónak tartom, és a kommunista hangulat is mérséklődött. Az egyszerű nép is nagyon helyeselte az egész akciót. Mivel a végrehajtásra az adott járási hivataloknak csak nagyon kevés idejük volt, javasolom az akció folytatását az összes idegen zsidó teljes eltávolításáig, mert a mostani akció során az idő rövidsége miatt elkerülték a hivatalok figyelmét, illetve ismeretlen helyre távoztak, de ez ideig mindannyian Szlovákiában vannak.” (Nižňanský 2001, dok. č. 170.)

Míg az aranyosmaróti járásparancsnok pár egyszerű szóval értékelte az akciót, jelentvén, hogy „az áthelyezés simán zajlott, incidensek nélkül”,²⁰ valóságos lezajlásához a pöstyéni járásparancsnok jelentése áll közelebb. A hivatalok gyors eljárása szerte elborzasztotta a zsidókat, noha a miniszterelnök rendeleteinek végrehajtása során a hivatalok részéről „túlkapásokra” sehol sem került sor. (Psicová 2000, 116–118. p.; Jamrichová 2000, 15–16. p.; Könözsyová 2000, 56. p.) Némely járásparancsnok jelentésében a „csodálkozás” (Besztercebánya), másutt „nagy riadalom és bizonytalanság” (Selmecebánya) lett úrrá a zsidó közösségen belül az intézkedések miatt – de mindez távolról sem fejezi ki, mit érezhettek, amikor egyik óráról a másikra kizavarták őket az otthonukból és kiszakították addigi életükből.

Ritkán, de említést tesznek a jelentések arról, miként érzékelték a történéseket a többségi lakosság. Míg Korompán „a kilakoltatás híre nagy zúgolódást váltott ki a szélesebb, nem zsidó lakosság körében”, (Nižňanský 2001, dok. č. 146.) a vágbesztercei járásparancsnok szerint „a szlovák kormánynak a zsidókkal kapcsolatos intézkedéseit a helyi lakosság nagy egyetértéssel fogadta, és nagyot csalódott, amikor az intézkedéseket fokozatosan visszavonták.” (Nižňanský 2001, dok. č. 161.) Liptószentmiklóson „a zsidók áthelyezésének hírére a keresztény lakosság többsége örömmel fogadta s némely esetben magában a végrehajtásba is segédkezett.” (Nižňanský 2001, dok. č. 152.) Iglón „a zsidók tömeges kilakoltatását a lakosság egy része elégedetten vette tudomásul, mások sajnálkoztak, de csak a gyerekek fölött.” (Nižňanský 2001, dok. č. 167.)

19 ŠA v Nitre – pobočka Nitra, f. OÚ Zlaté Moravce, šk. č. 28, 1784/38 prez.

20 ŠA v Nitre – pobočka Nitra, f. OÚ Zlaté Moravce, šk. č. 28, 1784/38 prez.

Ezzel szemben egyértelműen elítélte az akciót a szepesófalui lakosság: „A tapasztalat az, hogy az itteniek nem értenek egyet az intézkedéssel és elítélik.” (Nižňanský 2001, dok. č. 169.) A többségi szlovák lakosságnak a deportálásukhoz való negatív viszonya a Besztercebányai Járási Hivatal jelentéséből is kitűnik: „Mivel a szegény és kellemetlenné vált zsidókat a családjukkal együtt az esti és éjszakai órákban vették őrizetbe, és éjjel három teherautón szállították el őket a parancsnak megfelelően a magyarok által átveendő területekre – ezt az eljárást és az ilyen megoldást keresztény körökben is nagy általánosságban emberellenesnek és kegyetlennek tartották, annál is inkább, mert éppen 4-éről 5-ére virradóan nagy hideg volt, zuhogott az eső, és a Hlinka Gárda néhány tagja a járási hivatal határozott parancsa dacára a zsidókkal brutálisan és nem keresztényi cselekedetekre vetemedtek.” (Nižňanský 2001, dok. č. 136.)

A zsidók érthető módon igyekeztek megtalálni annak módját, miként bújjanak ki az otthonuk elhagyására vonatkozó kötelezettség alól. Az egyik lehetőség a határozat ellen benyújtott fellebbezés volt az ellen, hogy a szülőfalujukba vigyék őket. A kituszkoltaknak gyakran a rokonaik voltak segítségükre. Aranyosmaróton 1938 novemberében a nyitrai H. Eigner a helyi hivatalhoz fordult testvére, I. Eigner ügyében: „akit minden ok nélkül kiutasítottak Aranyosmarótról csak azért, mert állandó lakhelye a most Magyarországhoz tartozó Deákin volt. Családostul kivitték őt a magyar határra, de mivel a magyarok nem akarták őt befogadni, most a családjával együtt a szabad ég alatt lakik a csallóközi Csütörtökön, kiszolgáltatva a legkegyetlenebb lelki és testi megpróbáltatásoknak. Büntetve soha nem volt, mindig lojális állampolgárként és derék szlovák hazafiként viselkedett, ezért is olyan borzasztó számára, hogy a Köztársaságból minden ok nélkül ki lett utasítva.”²¹ A megmenekülés lehetőségét jelentette az orvosi igazolás is, vagy közbenjárás azzal az indoklással, hogy gazdaságilag fontos személyről van szó. A Vágbesztercei járásparancsnok viszont ellenezte a Vojtech Hanis és testvére számára nyújtandó kivételt azzal érvelve, hogy visszatérésük a városba „általános felháborodást keltene és a szlovák kormány tekintélye is csorbulna. Nevezettek ugyanis a kommunista eszme lelkes hívei voltak. Megjegyzem, hogy a nevezett gyógyszerészek mellett szóló mindegyik intervenció befolyásos személyektől származott.” (Nižňanský 2001, dok. č. 161.) Sikeresen végződött Morgenthau amerikai pénzügyminiszter közbenjárása Nagytapolcsányban élő zsidó rokonai érdekében.²²

Említésre érdemes a zsidó közösségnek abbéli igyekezete is, hogy meggyőzze az uralkodó hatalmat odaadásáról, s arról, hogy pénzgyűjtés szervezésével még hasznot is hajt. Breznóbányán például 1938. november elején 35 300 korona gyűlt így össze „a legégetőbb nemzeti szükségletekre, ezzel is bizonyítandó azon őszinte kijelentésünk, hogy készek vagyunk nem csak a ránk rótt köteleességeket becsülettel teljesíteni, hanem – amennyire tőlünk telik – jótékonykodni is.”²³ Csacán ily módon 250 000, Ócsadon (Csaca mellett) 15 000, Besztercebányán 1 380 000 korona gyűlt össze. (Nižňanský 2001, dok. č. 135.)

21 ŠA v Nitre – pobočka Nitra, f. OÚ Zlaté Moravce, šk. č. 28, 1976/38 prez.

22 „A külügyminisztérium felhívja a figyelmet erre a körülményre, s kéri, hogy amennyiben lehetséges, a kiutasítási határozatokat vonja vissza.” A kormány elnökségének 1938. december 19-i válasza: „A családok a magyar területekről visszatértek Nagytapolcsányba A helyi járásparancsnok jelentése szerint kiutasításukat törölték és a városban való tartózkodásukat megtűrik.” (Nižňanský 2001, dok. č. 171., 172.)

A szlovák kormány beavatkozásai okkal keltettek félelmet a zsidó lakosságnak abban a részében is, melyre a novemberi deportálások nem vonatkoztak. A rendszer önkénységgével szembeni mentesség egyik lehetőségének a keresztesítés tűnt. Zsidók tömeges konvertálására Aranyosmaróton, Nagyszombatban és Nyitrán került sor. Nagyszombatban ráadásul 1939 januárjában nagy demonstrációt rendeztek a zsidók tömeges keresztesítését megakadályozandó. Az egyre rosszabbodó helyzetet jelzi az emigrációs hullám is: 1939-ben Nagytapolcsányból és Pöstyénből emigrált nagyobb számban zsidó orvos.

A kituszkolt zsidók rossz helyzetének orvoslásaként 1938. november 26-án Nagykéren kötött szerződés, melyet december 1-jén a Tartományi Hivatal is elfogadott.²⁴ De ez az egyezség – a csehszlovák és magyar szervek általi lakosságcsere – sem tudta teljes mértékben rendezni a határ menti helyzetet. 1938. december 8-án ezért a Tartományi Hivatal kiadott egy rendeletet, mely kötelezte a járási hivatalokat a Szlovákországból deportált zsidók visszavételére, függetlenül azok állampolgársági hovatartozásától. Azok a zsidók, akik hitelesen igazolni tudták, hogy Szlovákia valamely településének lakói, ide térhettek vissza. A többiekre (a magyar állampolgárokat kivéve)²⁵ gyűjtőtábor várt. A rendelet a táborokról kimondta: „Az elhelyezésüket biztosító zárt területen szabad engedélyezni a fogva tartottnak a családtagjaikkal, rokonaikkal való kapcsolattartást, de csak állandó szigorú rendárai felügyelet mellett. A felügyeletről az illetékes járási hivatal gondoskodik. Ezek végrehajtó szervei vagy tagjai ügyelnek a zárt területen rendre.”²⁶ A demarkációs vonalon létesült táborok feloszlása után tehát újabb gyűjtőtáborok létesültek, például Nyitrán vagy a pozsonyi Patrógyárban. Egy harmadikról, az aranyosmarótiról a Galgóci Járási Hivatal jelentéséből értesülünk, itt néhány internált zsidót helyeztek el. (Nižňanský–Slnková 1996, 85. p.)

Ezek az intézkedések sem szavatolták azonban, hogy a közös határon békeesség lett. 1939. január 4-én a Tartományi Hivatal figyelmeztet arra, hogy a magyar hivatalok ismételten a határra utasítanak ki olyan magyar nemzetiségű zsidókat, akiknek állandó lakhelyük az átadott területen van.²⁷

Noha „a zsidókérdés megoldásának” tragédiája elsősorban a Szlovák Köztársaság létével függ össze, az ezt megelőző, az autonómia idejéből származó intézkedések (mindenekelőtt az 1938. novemberi deportálások) csak előképei voltak annak, ami 1939. március 14-e után a zsidó közösségre várt.

23 „Megértjük a kor szellemét, s készek vagyunk tudásunkat és képességeinket az új és szabad, újraépülésre szánt Szlovákia rendelkezésére bocsátani. Tökéletesen tudatában vagyunk annak, hogy a hazának szüksége van állampolgárai erkölcsi, fizikai és anyagi áldozathozatalára, ezért kinyilvánítjuk, hogy minden erőnket befogjuk, hogy minden ránk háruló követelésnek eleget tehessünk.” (Nižňanský 2001, dok. č. 140.)

24 Eszerint a csehszlovák hivatalok azokat a zsidókat vették át, akik szlovák állampolgárságúnak minősültek. A szerződés kitért a cseh, a morva és a kárpátaljai állampolgárookra is. A Tartományi Hivatal azzal a kitéttel hagyta jóvá, hogy minden egyes csehszlovák állampolgárért Magyarország is átvessz egy magyar állampolgárt. (ŠA v Nitre – pobočka Nitra, f. OÚ Zlaté Moravce, šk. č. 27, 2019/38 prez.)

25 A cseh, kárpátaljai vagy lengyel deportált zsidókat a hivatalok kötelesek voltak „kituszkolni” az illető országba.

26 ŠA v Nitre – pobočka Nitra, f. OÚ Zlaté Moravce, šk. č. 28, 2048/38 prez.

27 ŠA v Nitre – pobočka Nitra, f. OÚ Nitra, šk. č. 40, 47/1939 prez.

Irodalom

- Hlavinka, Ján 2007. *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava.
- Chlamtačová, Klára 1995. *Pramienok života*. Bratislava.
- Jamrichová, Andrea 2000. Židovská otázka v Topoľčanoch v období autonómie Slovenska. In Nižňanský, Eduard (ed.): *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie – porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Bratislava.
- Könözszyová, Lucia 2000. Židovská komunita v Nitre v období autonómie Slovenska. In Nižňanský, Eduard (ed.): *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie – porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Bratislava.
- Nižňanský, Eduard 1998. Deportácie Židov zo Slovenska v novembri 1938 v hláseniach styčných dôstojníkov. In *Studia Historica Nitriensia* 7.
- Nižňanský, Eduard 1999a. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov.
- Nižňanský, Eduard 1999b. Intencionalisti, funkcionalisti, začiatky holokaustu a Adolf Eichmann. In *Studia Historica Nitriensia* 8.
- Nižňanský, Eduard 2001. *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6.10.1938 – 14.3.1939*. Bratislava.
- Nižňanský, Eduard–Slnková, Veronika 1996. Deportácie Židov za autonómie Slovenska. In *Studia Historica Nitriensia* 5. Nitra.
- Psicová, Katarína 2000. Židovská komunita v Piešťanoch v období autonómie Slovenska. In Nižňanský, Eduard (ed.): *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie – porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Bratislava.
- Slnková, Veronika 1996. „Židovská otázka“ na úrovni mesta – Trnava v období autonómie Slovenska. In *Studia Historica Nitriensia* 5.

(Csanda Gábor fordította)

MARTINA FIAMOVÁ

„SOLUTION OF THE JEWISH PROBLEM“ IN NOVEMBER 1938 – DEPORTATIONS OF THE JEWS AND THEIR EXECUTION IN THE DISTRICTS OF SLOVAKIA

The Slovak autonomous government and the representatives of the new power took steps to limit the local Jewish community immediately after 6th October 1938. On the one hand, they implemented specific measures against the Jews, on the other hand, many of these regulations were part of the general anti-democratic interventions and came hard not only on the minority but also on the majority population. The subject of the present study though is the intervention with which the autonomous government reacted on the results of the First Vienna Award already in the beginning of November 1938, while it did not hesitate to violate the laws then in force. Hlinka's Slovak People's Party (HSĽS) blamed the Jewish community for the failure what the arbitration undoubtedly was and the community became target of aggressive attacks not only in the press but also in the streets, for example, in Bratislava. The Vienna decision also became an opportunity for the "solution of the Jewish problem" in Slovakia, which led to an astonishingly hard intervention affecting the Jewish community on almost the whole territory of Slovakia.

A holokaustt komáromi történetéhez

MIROSLAV MICHELA

On the history of the Holocaust in Komárno

94(=411.16)(437.6)“1938/1945“

323.12(=411.16)(437.6)“1938/1945“

341.43(=411.16)(437.6)“1938/1945“

343.819.5

Keywords: Jews in Komárno, First Vienna Award, the ghetto in Komárno, the functions of the Komárno fortresses, the Arrow Cross government.

A Szlovákia jelenlegi területén levő zsidó közösségek története mindenekelőtt a kommunizmus bukása óta számít fontos témának a hazai és külföldi történészek körében. Noha viszonylag sok dolgozat jelent meg e témában, a holokaustt dél-szlovákiai kérdésköre máig kevésbé feldolgozott. Ez azzal a ténnyel is összefügg, hogy az 1938–1945 közötti arbitrációs terület sorsával hosszú időszakra visszatekintve is kevés figyelmet szenteltek. A témában megjelent könyvek (Tilkovszky 1972, Vietor 1968) sem túlságosan foglalkoznak vele.¹ A legismertebb átfogó kötet, mely részletebben foglalkozik ezzel a témával a magyarországi holokaustt kontextusában, alighanem Randolph Braham amerikai történész egy régebbi monográfiája. (Braham 1997)

Hasonló a helyzet a tárgyalt időszak Komáromjára vagy Komárom megyéjére vonatkozóan is. A sok-sok összefoglaló jellegű mű egyike sem nyújt támpontokat a város életének az 1938 és 1945 közötti időszakára, de akad néhány régebbi és újabb munka, melyek az érdeklődőnek hasznára lehetnek.²

Jelen tanulmány a korabeli sajtó és a Nyitrai Állami Levéltár nyitraivánci és komáromi fiókja (ŠANR) hiányos archív forrásain alapul. Sajnos nem volt módomban az 1938–1945 közötti időszak teljes anyagát áttekinteni, mert a kutatást nehezíti, hogy a fondok leltárjegyzék nélküliek, valamint úgy tűnik, sok fontos anyag meg sem őrződött. Nagyon sok pótlólagos információhoz jutottam a helyi túlélő zsidó lakosság visszaemlékezései révén, melyeket a 20. század 90-es éveiben az egyesült államokbeli USC Shoah Foundation rögzített digitális formában. Ezek a dokumentumok a világháló segítségével Közép-Európában is hozzáférhetőek, és sok olyan egyedi információval szol-

1 Kivétel: Lang–Štrba 2006, de ez a publikáció sem vállalkozik az egész visszacsatolt terület vizsgálatára.

2 Paszternák A.–Paszternák T. (szerk.) 2013; Raab 2000; Számadó–Turi 2011; Braham (szerk.) 2007.; Ristveyová–Hruboň 2014a; Ristveyová–Hruboň 2014b; Hruboň–Ristveyová 2014.

gálnak, melyekhez egyébként nem lehet hozzájutni egyéb források híján. Éppen ezért nagyon sok esetben az említett digitális archívumot használtam forrásként.³

A zsidók Komáromban

Kisebbségi megfigyelésekkel a római időkig vezethető vissza a térség zsidók általi lakottsága. Tudjuk, hogy a 18. század végétől a városban hitközségük is működött, míg a 19. század második felétől sok zsidó lakos a város nagyra becsült és befolyásos tagjai közé tartozott. A komáromi zsidók többsége a neológ irányhoz tartozott, de volt ortodox közösségük is. A közösségen belüli vallási szakadásra jelképesen utal az egyik visszaemlékező története is, mely szerint a sors szomorú iróniaként a neológ és az ortodox rabbi személyesen először 1944 márciusában találkozott, letartóztatásukkor és Auschwitzba deportálásukkor.⁴

Az egykor volt történelmi Magyarország, majd Szlovákia sok városához hasonlóan a zsidó lakosság teljes mértékben kivette részét Komárom mindennapjaiból. Tevékenységüket a város történetét szervesen alakító jótékonyági és sportegyletek is jelzik. Három zsidó vállalkozó – Leopold Weiss, Leopold Hecht és Ignác Pick – Komárom legnagyobb forgalmi adóját fizette, 1913-ban pedig az 500 legnagyobb adózóból 131 volt zsidó. (*Encyklopédia...* 2009, 195. p.) A közismert nagyvállalkozókon, kereskedőkön és ügyes kézműveseken kívül a helyi közösség kiemelkedő ügyvédek, orvosokat, újságírókat és művészeket adott a városnak. Közülük számosan fontos funkciókat láttak el a közigazgatásban és a képviselő-testületekben.

A monarchia első világháborús vereségének és az ezt követő megszűnése következtében 1918 után a Duna új „nemzetállamok” határfolyójává vált. Komárom maga is két részre lett osztva. A jobb parti rész Komárom-Újvárosként a szomszéd Magyarországon belül fejlődött tovább. A bal parti megtartotta a nevét, és a Csehszlovák Köztársaság része lett. Ez a nagymértékben magyar régió csaknem szó szerint egyik napról a másikra egy új nemzetállam részévé vált, ezen belül önérzetes nemzeti kisebbségként. Emiatt komoly nemzetiségi és szociális konfliktusok terhelték, s nagyban sújtotta az élelmiszer-ellátás összeomlása, valamint a munkanélküliség gyors emelkedése – mivel a háború befejeztével a lőszergyár 1600 munkásának felmondtak. (Mácza 2004, 113–126. p.) Komárom lakossága szorosan kötődött a királyi Magyarország hagyományaihoz, ami a város légkörét is meghatározta, mindenekelőtt a '48-as forradalmi hagyományok ápolása volt nagyon fontos, amit nagymértékben tisztelt a helyi zsidó közösség is, amely magát továbbra is főként magyarként azonosította; magyar volt az anyanyelvük, emellett többségük más nyelveket is beszélt.

3 Itt köszönöm meg a USC Shoah Foundation felvételeit, melyeket a prágai Károlyi Egyetem mellett működő Centrum vizuální historie Malach tett közzé (a továbbiakban: USC Shoah Foundation; CVH Malach). Kutatásom során 45 különböző hosszúságú olyan beszélgetést hallgattam végig, melyek valamilyen módon a komáromi zsidó hitközség életéhez kapcsolódtak.

4 Beszélgetés Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

A Csehszlovák Köztársaságon belül is folytatódott a 19. század második felében kezdődő modernizációs és emancipációs irányzat. Az idő tájt Komáromban több mint kétszáz zsidó üzletes volt, főként ruha- és textilárus, s körülbelül száz iparos műhely és üzem, valamint nyolc orvos és hat ügyvéd. (*Encyklopédia...* 2009, 195. p.) Amint arra Raab Ferenc felhívja a figyelmet, a tény, hogy több üzlethelyiség a belvárosban volt, leginkább szombatonként látszott, amikor is például a Nádor utcában csak három üzlet tartott nyitva.⁵ Egy 1929-es statisztika szerint a helyi ipari termelés 68%-a volt magyarok kezén, 27%-a zsidóké volt, 5%-a pedig cseheké és szlovákoké, de e két utóbbi a városi hivatalok 54%-át tudta magáénak. (Mannová 2001, 111–140. p.) A Csehszlovák Köztársaság idején jelentősen bővülő állampolgári jogok a zsidóság disszimilációját eredményezték, hivatalosan is önálló nemzetként ismerték el, ami mellesleg Szlovákiának jól jött a magyarok százalékos arányának csökkenéséhez.

Amint a köztársaság más részein, Komáromban is létrejöttek a cionista szervezetek, és az országos hatókörű, cionista irányultságú Zsidó Párt is viszonylag nagy támogatottságot élvezett a helyi lakosság körében – választások idején például 689–750 szavazatot szerzett. A többi komáromi szavazat a magyar kisgazdapárt és a szociáldemokraták között oszlott meg.⁶

A Magyar Királysághoz való csatolás

A náci politika következményeként Közép-Európában 1938-ban gyökeresen megváltozott a politikai helyzet. Megváltoztak a határok, a térségben egyre nagyobb teret hódított a radikális nacionalizmus és antiszemitizmus. A müncheni egyezmény folytatása volt az első bécsi döntés (1938. november 2.) is: Magyarországhoz csatoltak 11 927 km²-t 1 041 401 lakossal. Közülük az 1938-as adatok szerint 879 007 vallotta magát magyarnak, 123 864 szlováknak. Zsidónak 40 552 személy vallotta magát, döntő többségük a magyart nevezte meg anyanyelvének. (Sallai 2002)

1938. november 5–10. között a Magyar Királyság hadserege elfoglalta az átadott területeket. Ezeket hermetikusan lezárták, szükségállapotot hirdettek ki. Az „anyaország”-gal való egyesülést a lakosság nagy része lelkesen üdvözölte, mivel a magyarok nagy része az első Csehszlovák Köztársasághoz tartozásukat sérelemként élte meg. A „nemzetállam”-mal való egyesülésnek tehát örült.

Komáromban 1938. november 6-án került sor a magyar katonaság ünnepélyes fogadására, az élen Horthy tengernaggyal, aki jelképesen fehér lovon érkezett. Feldíszített város fogadta őt, valamint lelkes emberekkel teli utcák, akik Hitlert és Mussolinist éljeneztek. (Ristveyová–Hruboň 2014a, 100–104. p.) A magyar kormányzó ünnepélyes üdvözlésén számos zsidó is részt vett. Sokan örültek, hogy visszatértek a hazájukba, de aggódtak is, mert hallottak a magyarországi antiszemitizmusról. Még ugyanazon a napon sor került az első atrocitásokra: csehszlovák és zsidó tulajdonok ablakait és kirakatait törték össze, megjelentek az első becsmérő feliratok. A feszült-

5 Beszélgetés František Raabbal, ID 29124 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

6 ŠANR pob. KN, f. Fond Notársky úrad Komárno, kartón 2.

séget főként az ún. szabadcsapatok nevű nem reguláris katonaság szította, tagjai fizikailag bántalmazták a város néhány polgárát. Az antiszemita vandálok áldozatául esett Lipscher Mór hajdani kórházigazgató mellszobra is – Lipscher nemcsak a város elismert tekintélye és jelentős sebésze volt, a történelmi Magyarország területén ő hajtott végre először agyműtétet, tevékenysége alatt, 1902–1935 között magasra emelte a komáromi kórház színvonalát. 1944 tavaszán Lipscher az első letartóztatott zsidók közt volt, noha akkor már betegsége ágyhoz kötötte. De ez a szomorú tény is azt igazolja, mennyire kivételes egyénisége volt a városnak.⁷

A bécsi döntés után több atrocitás is érte a zsidó lakosságot. Az elfoglalt területen az ideiglenes közigazgatás „az állam ellenségei elleni megelőző intézkedések”-et rendelt el, ellenségnek pedig a következők számítottak: meggyőződéses kommunista, nemzeti agitátor, kártékony tevékenységet végző zsidó, cionista, rémhírek terjesztője, szektás, kémtevékenységgel gyanúsítható egyén, s végül mindenki, aki a magyar állam ellen agitál. Razziára is sor került, ennek célja a beköltözött zsidók kilakoltatása volt. Komáromban is összegyűjtötték a lakhelyi illetőséggel nem rendelkező férfiakat, s eldöntötték, hogy családjukkal együtt november 15-ig a határra toloncolják őket. Ernest Raab visszaemlékezése szerint mintegy 35-40 családról lehetett szó (családtagokkal együtt tehát kb. 200 személyről).⁸ Csak pár személyes holmit vihetek magukkal, csak annyit, amennyit a kezükben elbírtak. A tervet azonban a szlovák határőrség megghiúsította – a kitoloncoltakat nem fogadták be. Így aztán a határ mentén vándoroltak, és a szidalmazáson kívül fizikailag is bántották őket. Végül Nyitrától délre internálták őket, a nagykeri határban. A száműzöttek itt éldegéltek, mindennemű ellátás híján. A közeli zsidó közösségek és a komáromi ismerőseik törődtek velük – lefizették a csendőröket, hogy ételt vihessenek a hajléktalanoknak. 1938 decemberében aztán sikerült elérni, hogy minden száműzött hazatérhessen.⁹

1938-tól Magyarországon olyan törvényi intézkedéseket hoztak, melyek fokozatosan korlátozták és kiszorították a zsidókat a társadalmi és a gazdasági életből. A bécsi döntés után e törvények érvényességét a visszacsatolt területekre is kiterjesztették. Az 1938. májusi, ún. első zsidótörvény korlátozta a zsidók részvételét a közéletben és a gazdaságban, amikor is 20%-os cenzust vezetett be a szellemi munkából élő személyekre. Ebben az időszakban a zsidó mint kategória még vallási alapon volt definiálva. 1939. május 5-én fogadták el a második törvényt, melynek keretében zsidónak minősült mindenki, akinek legalább egyik szülője vagy legalább mindkét nagyszülője zsidó származású volt. A szabadfoglalkozásúak arányát 6%-ra csökkentették, és a zsidóknak el kellett hagyniuk a közszolgálatot. A zsidó ügyvédek nem képviselhetek nem zsidó ügyfelet, és a fizikai munkát végző zsidók lehetőségeit is szűkítették: például nem dolgozhattak a komáromi hajógyárban, amely hadiiparinak minősült. E normák következtében az átengedett területeken a zsidó munkavállalók mintegy 70-80%-a veszítette el

7 L. ehhez: Beszélgetés Livia Löfflerrel, ID 23025, Ernest Raabbal, ID 10569, František Raabbal, ID 29124, Magda Raabbal, ID 29189 és Vadász Ferencsel, ID 2862 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

8 Más forrás kb. 80 személyt említ. L. Deák 2003, 85. p.; Ristveyová–Hruboň 2014a, 107. p.

9 Beszélgetés Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach. A kérdéskörhöz l. még: Nižňanský 1998, 259–286. p.; Nižňanský 1999.

iparengedélyét vagy zárta be üzemét. Sok komáromi vállalkozó vesztette el így a megélhetését. Egyesek még próbálkoztak azzal, hogy keresztény tulajdonosokra, ún. strómanokra ruházták át üzletüket.¹⁰ Bevételeiket nagyban befolyásolta az is, hogy bizonyos áruval – cukor, petróleum, liszt stb. – nem kereskedhettek. A fiatalok diszkriminációját jelentette, hogy bizonyos szakokra korlátozott számú zsidó diák jelentkezhetett.

1941. augusztus 8-án fogadták el Magyarországon az ún. harmadik zsidótörvényt – ez már rasszista volt, és a náci zsidóellenes törvények szellemében fogant. A házassághoz való jog és a fajvédelem volt a tárgya. Abban az időben Magyarországról a megszállt ukrán területekre (Kamenyec-Podolszkij) mintegy 17-18 ezer állampolgárság nélküli zsidót szállítottak el azzal az indoklással, hogy a Magyarország területén való tartózkodásuk az állam érdekei szempontjából nem kívánatos. Voltak köztük Komárom környéki családok is. Ezeket a zsidókat a kitoloncolásuk után a nácik legyilkolták. A tényt, hogy a zsidóellenes intézkedések sorra szaporodtak, alátámasztja, hogy a zsidóknak megtiltották a megyei vásárokat és a nyilvános strandokra való belépést – Komáromban történetesen 1941. július 3-tól. A következő rendelet, melyet gyakran negyedik zsidótörvényként emlegetnek, 1942. szeptember 6-án lépett érvénybe, s megtiltotta a zsidóknak mezőgazdasági területek birtoklását, ezzel együtt elrendelte, hogy földjeiket az államnak adják el, s „az ellenértékről később születik rendelet.” (Székely-Vértes 1997; Karsai 2004, 1285–1304 p.)

Szólni kell még egy különös intézményről, a katonai munkaszolgálatról, melynek keretében a 18–45 év közötti férfiaknak bizonyos feladatokat kellett teljesíteniük az országban vagy a fronton. Ezek a zászlóaljak nagyon különbözőek voltak, a helyszíntől és a felettesüktől függően, de közös vonásuk annál több volt: a rossz higiéniai és élelmezési viszonyoktól kezdve a megaláztatásokig, a nehéz munkával bezárólag. Nyílt titoknak számított az ide besorozottak magas halandósága. Az egyik munkaszolgálatos emlékei szerint egy hétre egy darab (750 grammos) penészes kenyeret kaptak, reggelire fekete vizet (kávét), vacsorára fekete vizet és krumplit. Hetente egyszer vagy kétszer dzsemet is.¹¹ A munkaszolgálatosok egyik gyűjtőhelye az lgmándi erődben volt. Egyes – a faji üldözést igazoló – dokumentumok szerint a Duna bal partján is volt ilyen tábor, az 5-ös bástyánál.¹² Miután mintegy kétszáz komáromi férfit állítottak munkaszolgálatba, a város zsidó hitközségét fokozatosan nő, gyermekek és aggok alkották.

Egynéhány zsidó származású lakosnak sikerült kivételt kapni „az idegen megszállás alatti érdemek” fejében, vagy az első világháborús hősiességért. Noha a kirekesztő intézkedéseket nem érvényesítették teljes mértékben s Magyarország akkoriban viszonylag nyugodt és békés szigetnek számított a zsidó lakosság szemében, a társadalomból való kiszorításuk ugyanúgy ment végbe, mint a szomszédos országokban. A túlélők közül azonban nem mindenki tapasztalta meg ezeket az intézkedéseket, többen arra figyelmeztetnek, hogy szenvedésük csak 1944-ben kezdődött, egészen addig az ország elégedett lakói voltak, és közvetlen környezetükben nem tapasztaltak zsidó-

10 L. ehhez: Beszélgetés Ernest Raabbal, ID 10569 és František Raabbal, ID 29124 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

11 Beszélgetés Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

12 A Komáromi Zsidó Hitközség könyvtárában a következőkről található igazolások: Ármín Wilhelm, Július Hecht, Ladislav Lichtblau, Imrich Novák és František Raab.

ellenes gyűlölködést. Ezzel ellentétes tapasztalatokra és a zsidóellenes hangulat erősödésére hívja fel a figyelmet a város polgármesterének címzett levél 1940 novemberéből, mely a zsidókérdés gyorsított megoldását követeli, olyan értelemben, hogy a zsidókat kitiltanák a gazdasági és társadalmi életből. Ugyanez a levél vagyonrevíziót követel, valamint a harmadik zsidótörvény következetesebb alkalmazását. A különféle meg- és kizorító intézkedések fokozatosan Komáromban is érvényesültek, csakúgy, mint a nem zsidók közti ellenséges hangulat. (Ristveyová–Hruboň 2014b, 104–105. p.) Az egyik névtelen levél 1942 szeptemberéből a zsidó kereskedők praktikáira mutat rá, valamint a kormánypolitika elégtelen erélyességére, s tippeket ad a megoldásra.¹³

S bár ez idő tájt Komárom nem volt határváros, több lakója csempészettel foglalkozott, és segítettek a Szlovákiából menekülő zsidókat, ahol már 1942 márciusában megkezdtek a hivatalok a deportálást.¹⁴ A szlovák kormány rendeletei kiterjedt migrációhullámot indított el dél felé, a szlovák–magyar határ menti területeken. A legújabb kutatások szerint ezt az utat körülbelül ötezer zsidó választotta, (Fiamová 2011, 162–172. p.) akik Magyarországon kerestek menedéket, leginkább Budapesten, de Komárom környékén is. Az élet a Magyar Királyságban akkor elviselhetőbb volt, mint az európai államok többségében, melyek már a nácik ellenőrzése alatt álltak.

A komáromi gettó

Az követően, hogy 1944 tavaszán a náci hadsereg megszállta Magyarországot, a migráció iránya megfordult, s kezdetét vette egy viszonylag rövid, ám nagyon intenzív gyűlekezése és menekülése a magyar zsidóságnak Magyarországról. A hivatalokban letartóztatásokra és személycserékre került sor. Az újonnan kinevezett kormány, melynek élére a volt berlini nagykövet, Sztójay Döme került, a német megszálló hatalom végrehajtó szerve lett. Nagymértékben felerősödött a zsidóellenes hangulat és a zsidóellenes intézkedések is. A közéletben durva zsidóellenes kampány folyt, az utcákat sértő feliratok díszítették. Az új kurzust a sajtó és a rádió is erősítette, melyek azt hirdették, hogy a zsidókérdés gyors megoldása az új nemzeti politika része, és szükségszerű, mert ettől függ a magyar nemzet jövője.

1944. március 18-ról 19-re virradóan Komárom belvárosában német tankok jelentek meg. Nem messze a két zsinagógától, a posta épületével szemben telepedett le az ún. Judenkommando parancsnoksága. A nácik a helyi hivatalokkal együttműködve már az első napokban letartóztatták a zsidó hitközség több jelentős tagját, köztük mindkét rabbit. A zsidó közösséget nagyon rövid idő alatt megfosztották utolsó jogaitól és vagyonuktól, és a társadalom periferiájára száműzték. 1944. március 24-én a hivatalok mind a 130 zsidó üzletet bezáratták. A lefoglalt vagyont egy helyre összpontosították, ezt részben szétlopkodták, részben nyilvános árverésre bocsátották vagy elosztották. (Ristveyová–Hruboň 2014b, 106., 109. p.) Zsidóknak tilos volt utazniuk, és április 5-től megjelölést, sárga Dávid-csillagot kellett viselniük. Ez utóbbi miatt többen nem is

¹³ ŠANR Ivanka pri Nitre, f. Župný úrad Komárno, k. 535.

¹⁴ Beszélgetés Gabriel Schutzengellel, ID 51692 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

léptek ki az utcára.¹⁵ Több visszaemlékező is megemlíti, hogy ekkoriban alapvetően változtak meg az emberi kapcsolatok, megtörtént, hogy a többség kerülte a zsidókat vagy megtagadta korábbi zsidó ismerőseit.¹⁶

Áprilisban létrehozták a gettót. A helyi zsidókat a hivatalok a két nagy zsinagóga környékére hívták, s itt közölték velük, hogy ezen a helyen lesznek összpontosítva, és ha az állam részére fognak dolgozni, akkor nem viszik el őket innen.¹⁷ A gettó felállításával kapcsolatos munkák 1944. június 1-jének estéig befejeződtek – a szigorúan őrzött terület a mai hetedik lakótelepen volt, az ortodox zsinagógától a katolikus temetőig, a Zsájk, Kispolgár és Citrom utcákat magában foglalva, a rakpart alsó részével együtt.¹⁸ A gettót lakóházak és utcák alkották, az ezeket elhagyó nem zsidók a zsidók házába költöztek át. Vihették ide a vagyonuk egy részét is.

1944 derekán Komáromban 2170 zsidó vallású személy élt, közülük 1950-et telepítettek a gettóba. 190 fiatal férfit munkaszolgálatra vittek, 15-öt túszul tartottak fogva, 15-nek pedig sikerült átszöknie Szlovákiába. (*Encyklopédia...* 2009, 195. p.) A helyiekhez még további 2500 zsidót soroltak a komáromi gettóba a megye más helyeiről, átmeneti gettókból, melyek Párkányban, Nagysurányban, Nagymegyeren, Perbetén és Gútán voltak. A nem elegendő kapacitáson azzal segítettek, hogy a gettóban felhúztak egy új fabarakkot, melynek építési költségeit a Zsidó Tanácsnak kellett állnia.¹⁹ A gettót a félelmetes hírv katonai csendőrség, az ún. kakastollas csendőrség őrizte. A gettót csakis csendőri felügyelettel lehetett elhagyni – s persze csak azoknak, akiket a dohánygyárban dolgoztattak.²⁰ A gettóban nem folyt munka. Az étkeztetésükről maguknak az őrzetéseknél kellett gondoskodniuk, abból, ami rendelkezésükre állt vagy amit az ismerőseik átadtak nekik a drótkerítésen. Általában a szabad ég alatt főztek, például az ortodox zsinagóga udvarán. Az internáltak magukkal vihatték a gettóba az ingóságait s pénzért vagy ékszerek fejében ételhez jutottak. Olyan családtagok is hordták nekik az ennivalót, akik kivételben részesülve nem a gettóban laktak.

A komáromi gettó körülbelül egy hónapig működött. Június elején minden lakóját áttelepítették a Duna másik oldalára, az erődök közé, melyek afféle gyűjtőtáborként szolgáltak. Ide már csak a legszükségesebb személyes holmijukat vihatték, a többi vagyonuktól megfosztották őket.

A túlélő emlékezők szerint a helyiek – kis kivétellel – nem tanúsítottak együttérzést a gettósított társaikkal. Ellenkezőleg, megtörtént, hogy egyesek kihasználták a zsidók félelmét és tanácsalanságát, anyagi okokból. Fennmaradt például egy történet, mely szerint egy tiszt az lgmándi erődben dolgozó munkaszolgálatosokat azzal hitegette,

15 Beszélgetés Etela Naggyal, ID 31785 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

16 Beszélgetés Etela Belanovával és Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

17 Beszélgetés Livia Löfflerrel, ID 23025, Etela Naggyal, ID 31785 és Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

18 Ehhez I. Raab 2000, valamint beszélgetés Magdaléna Baráthovával, ID 29010 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

19 ŠANR pob. KN, f. Municipálne mesto Komárno 1938-1945, spis č. 11171/1944

20 Beszélgetés Livia Löfflerrel, ID 23025 és Anna Wohlsteinnel, ID 28920 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

hogy kézbesíti a csomagjaikat a rokonságuknak, mely már a Monostori erődben várt a deportálásra. A csomagok azonban sosem jutottak el a címzetekhez.²¹ A Monostori erődben az örök veréssel kényszerítették az internáltakat, hogy árulják el az esetleg elrejtett tulajdonuk helyét.²² Egy további emlék a komáromi gettóból az erődbe való átszállítás idejéből maradt fenn: ekkor egy nagy dobozt helyeztek el az örök, hogy az internáltak abba dobálják az értéktárgyaikat.²³ Fennmaradt annak a komáromi bőrkereskedőnek az esete is, aki a deportálás idején megegyezett a rendőrökkel, hogy csukják le őt, s így menekülhessen meg, cserében rájuk hagyta a raktárkészletét.²⁴ A *Komáromi Lapok* 1944. júniusi cikke, mely szerint a városban még mindig folyik az elrejtett zsidó kincsek felkutatása, valamint hogy eddig több milliós értékekre bukkantak, csak árnyalja a korszakot jellemző örületet. (*Komáromi Lapok*, 1944. június 3., 3. p.)

A komáromi erődök funkciója

Ellentétben a hősiességgel, melyek a komáromi erődrendszerhez kötődnek, a második világháború keretén belül e falak nagy emberi tragédiák színtereit határozták. A csekély számú információt, mellyel rendelkezünk, főleg a már idézett túlélőkkel folytatott beszélgetésekből ismerjük. (Szita 2002) Az internáltak életkörülményei valamennyi erődben katasztrofálisak voltak. Gondot jelentettek a latrinák, a víz és az ennyivaló hiánya. Többnyire a föld alatti kazamatákban helyezték el őket, ahol háromemeletes fa-priccseken vagy a földre terített szalmán aludtak.²⁵

A jobb oldaliak közül a Monostori erőd volt a legnagyobb, ezt a magyar hadsereg használta. 1942-től egy részében lengyel és jugoszláv hadifoglyokat helyeztek el. 1944 kora nyarától a Komáromban és környékén lakó zsidók gyűjtőhelye lett: innen, Kassán keresztül deportálták őket az auschwitzi haláltáborba. A deportálás előtt az erődben több mint 5000 személyt tartottak fogva. Az Igmándi erőd a munkaszolgálatba sorozott zsidók gyűjtőtábora volt. 1939 és 1942 között lengyel hadifoglyokat is őriztek itt, később ezeket a Monostori erődbe helyezték át. A lengyel emigránsoknak viszonylag tűrhető életkörülményeik voltak, szükségleteiket a magyar kormány fedezte, és például mezőgazdasági munkákra fogta őket. A háború után az erőd a nyugatról hazatérők fogadótáboraként szolgált. A harmadikban, a Csillagerődben, melyet 1939–1940-ben lőszerraktárnak építettek át, munkaszolgálatosok voltak, 1944 őszétől pedig magyar politikai foglyok, az államigazgatás tagjai, köztük különféle prominens személyiségek, papok, de zsidó szökevények is. Rajtuk kívül ide került „mindenfélé gyanús és államellenes elem”, például idegen állampolgárok vagy romák. 1944 októberétől internálótáboraként használták Szálasi emberei – a vesztes háború után ők kerültek ide mint foglyok.

21 Beszélgetés Ernest Raabbal, ID 10569 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

22 Beszélgetés Klára Kováčovával, ID 30944 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

23 Beszélgetés Anna Wohlsteinnel, ID 28920 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

24 Beszélgetés Vadász Ferencsel, ID 2862 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

25 Ezeket a tényeket mindegyik túlélő megemlíti. L. USC Shoah Foundation; CVH Malach.

A komáromi zsidók deportálására 1944. június 12-én és 15-én került sor a Duna jobb partján található vasútállomáson, arról a rámpáról, mely a személyállomás és a híd között húzódott. Marhaszállító vagonokba rakták őket, körülbelül 60-at egybe, víz és ennivaló nélkül, minimális személyi holmival s azzal, hogy munkára viszik őket.²⁶ Néhány komáromi, aki hírért vette a deportálásokat, legalább a távolból – a Duna-hídról – eljött elbúcsúzni a szeretteitől. Az ún. Gaško–Vrančik lista szerint a kassai vasútállomáson két komáromi transzport haladt át, összesen 5463 személlyel. (Gaško 2014) A lágerekben 1884 komáromi zsidót gyilkoltak meg, 23-an a magyar hadsereg munkaszolgálatosaiként haltak meg, 15-öt magyarországi koncentrációs táborban kínoztak halálra. A komáromi zsidó közösségnek tehát 95%-át gyilkolták meg, köztük két rabbit, 19 orvost, 12 ügyvédet és 5 mérnököt. A Raab Ferenc által publikált adatok szerint a holokausztot mindössze 248 komáromi zsidó élte túl. (*Encyklopédia...* 2009, 195–196. p., Raab 2000)

Annak ellenére, hogy nem őrződött meg túl sok olyan történet, mely a nem zsidó lakosság önzetlen segíteni akarását rögzítené, egyetlenegy jelképpé vált. Alapy Gáspár, Komárom polgármestere azon kevesek egyike volt, akik igyekeztek megvédeni a helyi zsidó közösséget. A zsidóellenes közhangulat idején, a város polgármestereként kijelentette: „Én esküt tettem rá, hogy minden polgár ügyét egyformán szolgálom.” Igyekezett lassítani a zsidóellenes rendeletek hatékonyságát, s kivételeket állított ki, amiért nyilvánosan a zsidók védelmezőjének tartották. Még a gettó kiépítését is megpróbálta megakadályozni. A deportálások után felmentését kérte, s 1944. augusztus végén nyugdíjazták. Szálasi hatalomra jutásakor ifj. Richard Wojtowicz lett a megyefőnök, aki Alapyt mint zsidópártoló személyt elfogatta, majd a dachau koncentrációs táborba vitette. Alapy Gáspár itt hunyt el hat hét múlva, 64 évesen. (Szarka 2009, 62–87. p.)

A nyilaskeresztesek uralma

1944. október 15-e, tehát Horthynak a háborúból való sikertelen kiugrása és Szálasi Ferenc hatalomátvétele után a zsidóüldözés újabb hulláma következett. (Szita 2002) Noha a komáromi zsidók többsége ekkor már Auschwitzban volt, a kivételeknek köszönhetően néhányan a gettót és a deportálást is elkerülték. Ezek többségét a helyi nyilasok letartóztatták és a Duna-híd közelében meggyilkolták.²⁷ Kegyetlenül leszámoltak azokkal is, akik a zsidókat segítették. Ezek közé tartozott a zsidó hitről katolikusra áttért Zengő család, akik a deportálások idején nem hitték, hogy valami hasonló velük is megtörténhet, a télen azonban a családfőt és fiát a nyilasok meggyilkolták, a feleségnek pedig táblát akasztottak a nyakába, mely azt hirdette, hogy így jár mindenki, aki zsidókat rejteget. Ezzel a táblával kellett végigmennie Komáromon.²⁸

26 L. ehhez: beszélgetés Serena Feldmannal, ID 15248 és Miriam Alžbeta Fischerrel, ID 23706 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

27 Beszélgetés Livia Löfflerrel, ID 23025, Vadász Ferencsel, ID 2862 és Anna Wohlsteinnel, ID 28920 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

28 Beszélgetés Livia Löfflerrel, ID 23025 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

Ebben az időben került sor a romák módszeres összegyűjtésére és deportálására is. A front közeledtével ezek az intézkedések elsősorban az ország nyugati felén élőket érintették. A legfontosabb gyűjtőhellyé a Csillagerőd vált, itt több ezer roma fordult meg. A romákon elkövetett genocídium – roma megnevezéssel: porajmos – áldozatainak pontos száma azonban nem ismert. (Karsai 1992)

Komárom közelségébe a szovjet hadsereg először 1945 januárjában jutott el, de a város csak március végén szabadult fel a 2. Ukrán Front és a szovjet dunai flottilla által. 1945 tavaszán a városban a hatalmat ideiglenes nemzeti tanács vette át, mely elsősorban baloldali érzelmű személyekből állt. Megkezdődött a romok eltakarítása. A politikai változások eredményeként a magyarok egy részének kitelepítésére került sor, ez konkrétan a Komáromi járásból 6000 személyt, magából a városból 1710 személyt érintett. (Vadkerty 2007, Popély 2009, 47–66. p.) A komáromi születésű, jelentős kommunista újságíró és író, zsidó származású Vadász Ferencnek a szavai szerint a háború után Komáromon a szlovák nacionalizmus lett úrrá.²⁹ A magyarokat fasisztának és árulónak nevezték. Vadász emiatt hagyta el szülővárosát.

A világháború befejezésével Komáromba fokozatosan kezdtek visszatérni a túlélő zsidók. Egy olyan város fogadta őket, melyben sokan már nem tudták elképzelni a jövőjüket. A közelmúlt emlékei súlyosbították a háborús romok, a megbecstelenített zsinagógák, a szétvert és kirabolt otthonok. Lakásukat vagy házukat idegen bérlők foglalták el, az ingóságukat szétlopkodták, s továbbra is szembesülniük kellett az antiszemizmus megnyilvánulásaival. Az elidegenedés érzéséhez nyilvánvalóan hozzájárult az is, hogy sokan nem beszélték az államnyelvet. Ennek ellenére a hitközség létszáma fokozatosan nőtt, elsősorban a városba beköltözőknek köszönhetően. 1948-ban Komáromban 502 zsidó élt. Izrael állam 1948. májusi megalapításakor a várost 343 zsidó lakosa hagyta el. (Raab 2000)

Irodalom

- Braham, Randolph 1997. *A népiertás politikája. A holocaust Magyarországon*. Budapest, Belvárosi Kvk.
- Braham, Randolph (szerk.) 2007. *A magyar holokaust földrajzi enciklopédiája*. Budapest, Park Kiadó.
- Deák, Ladislav (összeáll.) 2003. *Viedenská arbitráž 2. november 1938. Dokumenty zv. 2. Okupácia. (2. november 1938 - 14. marec 1939)*. Martin–Bratislava, Matica slovenská.
- Encyklopédia židovských náboženských obcí A – K (I. zväzok)*. Bratislava, SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2009.
- Fiamová, Martina 2011. *Ilegálne prechody židovského obyvateľstva cez slovensko-maďarskú hranicu v rokoch 1942–1944*. In Mitáč Ján (szerk.): *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945*. Bratislava, Ústav pamäti národa, 162–172. p.
- Gaško, Mikuláš 2014. *Nad úkrytom*. Bratislava, Slovenská advokátska komora.
- Hruboň, Anton–Ristveyová Katarína 2014. *„Prinavrátené“ Komárno. Prehľad spoločensko-politického vývoja mesta v rokoch 1938 – 1945 s dôrazom na menšinovú otázku*. Krakov–Ružomberok, Spolok Slovákov v Poľsku – Historia nostra.

²⁹ Beszélgetés Vadász Ferencsel, ID 2862 – USC Shoah Foundation; CVH Malach.

- Karsai László 1992. *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945 – Út a cigány Holocausthoz*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó.
- Karsai László 2004. A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944, *Századok*, 6. sz. 1285–1304 p.
- Lang, Tomáš–Štrba, Sándor 2006. *Holokaust na južnom Slovensku (na pozadí histórie novozámockých Židov)*. Bratislava, Kalligram.
- Mácza Mihály 2004. Az impériumváltás és következményei Komáromban (1919–1938). *Limes*, 3. 113–126. p.
- Mannová, Elena 2001. Konštrukcia menšinovej identity v mestskom prostredí. Maďari v Komárne a Lučenci (1918–1938). In Salner, Peter–Luther, David (szerk.): *Etnicita ako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí*. Bratislava, Ústav etnológie SAV, 111–140. p.
- Nižňanský, Eduard 1998. Deportácie Židov v novembri 1938 zo Slovenska v hláseniach styčných dôstojníkov. In *Studia historica Nitriensia* 7, 259–286. p.
- Nižňanský, Eduard 1999. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov, Universum.
- Paszternák András–Paszternák Tamás (szerk.) 2013. *Mozaikok a komáromi zsidóság történetéből*. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség.
- Popély Árpád 2009. Plány na vysídlenie maďarského obyvateľstva v rámci výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. *Fórum spoločenskovedná revue*, 5. 47–66. p.
- Raab Ferenc 2000. *A komáromi zsidók múltja és jelene*. Komárom, KT Kiadó.
- Ristveyová, Katarína–Hruboň, Anton 2014a. Spoločensko-politický vývoj Komárna v rokoch 1938–1945. Od revízie po stabilizovanie nového režimu. In *Historický zborník*, 23/1. 95–114. p.
- Ristveyová, Katarína–Hruboň, Anton 2014b. Spoločensko-politický vývoj Komárna v rokoch 1938–1945. Od stabilizovania maďarského režimu do opätovného pričlenenia k Československu. In *Historický zborník*, 23/2. 94–111. p.
- Sallai Gergely 2002. *Az első bécsi döntés*. Budapest, Osiris.
- Számadó Emese–Turi Zsolt 2011. *Komárom, 1938–1945. A Felvidék visszacsatolása és komáromi következményei a korabeli sajtó és dokumentumok tükrében*. Komárom, Komáromi Közygyűjteményi Alapítvány.
- Szarka László 2009. Starosta Komárna Gáspár Alapy (1880–1945) – obeť maďarského nacizmu. The Mayor of Komárno Gáspár Alapy (1880–1945) – Victim of Hungarian Nazism. In Žiak, Miloš–Nižňanský, Eduard–Snopko, Ladislav–Krajmerová, Eva (eds.): *Park ušľachtilých duší* 3. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku. 62–87. p.
- Székely Gábor–Vértes Róbert (szerk.) 1997. *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945*. Budapest, Polgár Kiadó.
- Szita Szabolcs 2002. *A komáromi deportálás 1944 őszén*. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, Holocaust Dokumentációs Központ.
- Tilkovszky, Lóránt 1972. *Južné Slovensko v rokoch 1938–1945*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Vadkerty Katalin 2007. *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Bratislava, Kalligram.
- Vietor, Martin 1968. *Dejiny okupácie južného Slovenska 1938–1945*. Bratislava, SAV.

(Csanda Gábor fordítása)

MIROSLAV MICHELA

ON THE HISTORY OF THE HOLOCAUST IN KOMÁRNO

The history of Jewish communities on the territory of the present day Slovakia represent a major topic in the field of domestic and foreign historical production mainly since the fall of communism. Despite the fact that quite a number of works have been published, the issue of the Holocaust in southern Slovakia still remains very slightly processed. It is also related to the fact that, in the long-term horizon, there was relatively little attention paid to the fate of the arbitration territory in the years between 1938–1945. The situation in the same period is similar also in the context of the history of the town of Komárno, respectively of the Komárno County. Neither do the existing synthetic works provide basic data on the life of the town in the years 1938–1945. The present text has been written on the basis of fragmental archival sources stored in the State Archives in Nitra (and its branches in Ivanka pri Nitre and Komárno) and of the periodical press of the time. These are funds without inventory, respectively it seems that many important materials have not been preserved at all. Therefore the author cannot offer a comprehensive review, rather only some new information. A large amount of additional information piecing out the situation in the town in detail from the perspective of the surviving Jewish inhabitants, has been taken out from the digitalized interviews made with observers in the 1990s.

„... olyan ez a kép, mintha egy összetört
tükör volna a magyar társadalom,
illetve a magyar lélek”.

Hokky Károly (1883–1971) élete és tevékenysége¹

CSILLA FEDINEC

94(477.87)

„...This picture is such as if the Hungarian society and the
Hungarian soul have been broken mirrors”. The life and activities of
Károly Hokky (1883–1971)

316.022.4(=511.141)(477.87)
32-051

Keywords: history of Transcarpathia, the first Czechoslovak Republic, revision, emigration, the Hungarian national minority, ethnic Hungarians.

1919. május 8-án Párizsban megszületett a döntés arról, hogy Kárpátalját Csehszlovákia kapja meg, amit az 1919. szeptember 10-i saint-germaini szerződésbe foglaltak bele. Ugyancsak május 8-án, Ungváron az úgynevezett Központi Ruszin Nemzeti Tanács kinyilvánította, hogy csatlakozni kíván a formálódó csehszlovák államhoz. Azonban ugyanígy voltak hívei Kárpátalján a Magyarország kötelékében maradásnak és főként a máramarosi részen pedig a polgárháborús Oroszországból kiszakadni akaró, formálódó ukrán államhoz tartozásnak. A nemzetközi politika színtéren azonban csak a csehszlovák opcióval foglalkoztak, s Kárpátaljának Csehszlovákiához csatolása által megteremtődött a közvetlen összeköttetés az 1920–1921-ben létrejött ún. kisantant szövetség államai (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) között, melynek legfőbb célja Magyarország esetleges revíziós törekvéseinek megakadályozása volt.

Az új helyzetben a kárpátaljai (Podkarpatszka Rusz-i) magyar közösségnek meg kellett szerveződnie. A közösség egyes tagjai önként vagy kényszerűségből a trianoni Magyarország területére költöztek, a helyben maradók számára pedig a legfontosabb az alkalmazkodás volt. A legkomolyabb törésvonalat az első években az jelentette, hogy a közhivatalt viselőktől, állami alkalmazottaktól megkövetelték a hűségeskü letételét a csehszlovák államra. Ugyanígy komoly problémákat jelentett, hogy a csehszlovák állampolgárság nem járt automatikusan, ami szintén számos sérelmet okozott.

Az 1919 utáni kárpátaljai magyar politikusok zömmel újoncok voltak a politikai pályán, s némelyek számára kényszerű váltást jelentett. Közéjük tartozik Hokky Károly, aki tanári pályáját kényszerült feladni, amihez soha többé nem tért vissza, de az okta-

1 Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával. Külön köszönetem fejezem ki Ayklerné Papp Zsuzsának, Hokky Károly unokájának, aki a család által megöröközt, a nyilvánosság előtt mindeddig ismeretlen dokumentumokat a rendelkezésemre bocsátotta.

tásügy szívének kedves terület maradt. Hokky ugyan kényszerből váltott pályát, de végül elhivatott politikus lett.

Magyarul Hokky Károly, „csehszlovák” változatban Karoly Hokky, Karol Hokky, Karel Jan Hokky, angolosan Charles J. Hokky. Az egyik legismertebb kárpátaljai politikus a két világháború közötti időszakban – helyi politikai tevékenységén túl az 1920-as évek végétől, az 1930-as években tagja volt a prágai parlamentnek, majd a szenátusnak, a revízió után pedig a magyar parlamentnek – mégis viszonylag keveset tudunk róla. A különböző forrásokban elszórt információ összegyűjtésére ugyan korábban is lett volna mód, ám a kisszámú, mégis igen fontos családi dokumentumok, illetve emlékek nélkül ez mégsem volt reális feladat. Csehszlovák időszaki szenátorságára volt a legbüszkébb, és általában a csehszlovákiai magyar politikusi lét meghatározó volt az életében: küzdelem a magyarságért az első kisebbségi korszakban. Mindent megváltoztatott a revízió, és mindent megváltoztatott a kényszerű emigráció is. Kisebbségi politikusként elsősorban az oktatásügy szolgálatát tartotta szem előtt. Az etnikai különbségeket a kulturális különbségekben vélte felismerni, legfőbb magyar értéknek a sajátos magyar kultúrát tartotta.

„Hogy nagy nép vagyunk-e, azt nem mi állapítjuk meg, hanem mások. De éppen azért, mert kis nép vagyunk, a kultúráért nekünk sokkal többet kell áldoznunk, mint más népeknek. A népek óceánjában nekünk szellemi, erkölcsi és jellembeli értékeket kell hordoznunk.”²

„Magyarok, vigyázzatok a kultúrátokra, tanuljatok, mert ha nem tanultok, beteljesedik a nagy Széchenyi mondása: Elvész a népem, mert tudomány nélkül való.” (Hokky 2004, 114. p.)

A Monarchiában

Hokky Károly 1883. január 31-én született az Abaúj-Torna vármegyei Szepsiben (Moldava nad Bodvou). A Kassai Egyházmegye szepsi római katolikus egyházközségének³ keresztelési anyakönyvéből 1908. június 27-én készült kivonat szerint a törvényesen született fiúgyermeket 1883. február 16-án keresztelték Károly János névre. Apja Hokky Gyula kereskedő, anyja Varga Teréz ágostai vallású.⁴ A későbbiekben a második keresztnévet nem használta, de nevének angol változatában innen van a J. (Charles J. Hokky).

A gimnáziumot Rozsnyón végezte, majd a Budapesti Tudományegyetemen és a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen tanult tovább. (Plachý 2012, 120. p.) A Kolozsvári Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság földrajzból és történelemből képesítette. Tanári pályafutását Budapesten, a VII. kerületi Damjanich utcai gimnáziumban kezdte, majd a vallás- és közoktatásügyi miniszter

2 Az országgyűlés képviselőházának 338. ülése 1943. november 17-én. *Képviselőházi napló*, 1939, XVII. kötet. 353. p.

3 A műemléki római katolikus templom látképe a város mai hivatalos honlapján: <http://www.szepsi.sk/virtualtour/> (2015-01-28)

4 Családi iratok. Susan M. Papp, Kanada.

1908. október 17-én kelt 118.886 sz. rendeletével a Kassai Állami Felső Kereskedelmi Iskolában⁵ folytatta. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1911. július 13-án kelt 82.412. számú levelében szeptember 1-jétől felső kereskedelmi iskolai rendes tanárrá nevezte ki. Földrajzot, történelmet, magyar nyelvet és irodalmat, kereskedelmi földrajzot tanított.⁶

Az első világháborúban a cs. kir. 34. gyalogezred (Markó–Lányi Lindner–Bialoskorski 1937)⁷ 4. menetszázadában főhadnagyi rangban szolgált az orosz fronton. Az 1914. november 25-én kiadott 100. számú „Hírek a sebesültekről és betegekről” lajstrom szerint haslövést kapott, és a kassai leányiskolában elhelyezett tartalék kórházban gyógykezelték. Ezután szolgálati viszonyon kívüli állományba került, Belgrádban, Krajován (Craiova, Románia) és Udinében teljesített szolgálatot. 1916-ban megkapta a Bronz Katonai Érdemérem (Katonai Érdemkereszt szalagján) kardokkal⁸ kitüntetést.

A csehszlovák Kárpátalján

A csehszlovák időszak első éveiben Kassán maradt. Egy a kassai állami felső kereskedelmi iskola igazgatóhelyettese által 1919. október 30-án kiadott „Működési Bizonyítvány” szerint „kiváló tanár, magatartása mindenkor teljesen kifogástalan volt”.⁹ Tanári állásából azonban még abban az évben elbocsátották, amit súlyos sérelemként élt meg. Az elbocsátás nyilvánvalóan azzal volt összefüggésben, hogy számos sorstársához hasonlóan nem tette le a hűségesküvet a csehszlovák államra, nem kapott állampolgárságot sem. 1936. december 14-i prágai szenátusi beszédében az állampolgárság rendezetlenségét még mindig a legfontosabb problémák közé sorolta:

„De nemcsak az autonómia miatt, hanem egyéb okok miatt is bizalmatlanok vagyunk a kormánnyal szemben, mert a közigazgatásnak majdnem minden ágában alkotmányserelmekkel találkozunk.

Csaknem minden miniszterünk állandóan azt hangoztatja, hogy itt a magyarságnak a legjobb dolga van és hogy itt a magyarságnak megadtak minden jogot. Én erre csak azt felelhetem, ha már olyan erős meggyőződéssel mondják ezt, hogy én azt kívánom, hogy

5 Az iskola épülete képeslapon. Szlovákiai Magyar Adatbank. ID: 174573. <http://adatbank.sk/kepeslap/kassa-73/> (2015-01-28)

6 Családi iratok. Susan M. Papp, Kanada.

7 Kodály Zoltán 1916-ban a cs. és kir. 34. gye. legénységétől gyűjtötte a kassai laktanyában a „Galíciában megszólalt a rézágyú. Harmincnégyes, mért vagy olyan szomorú?” kezdetű katonadalt. (Szalay 2014, 44. p.)

8 *Personal Verordnungsblatt*. 1916, 48. sz. 1379. p.; Családi iratok. Susan M. Papp, Kanada. A Katonai Érdemérmét I. Ferenc József alapította olyan tisztek részére, akik kiváló szolgálatokért békében vagy háborúban „Legfelsőbb elismerés”-ben részesültek, békében piros szalagon, háborúban szerzett érdemekért a Katonai Érdemkereszt szalagján. Első alkalommal bronz-, ismételt alkalommal ezüstérmét adományoztak. A kiváló vezetésért, illetve hősiesség, vagy eredményes magatartásért adományozott kitüntetés szalagjára kerültek kardok. [http://rendjel.myhunet.com/hu/A-kiegyezestol-az-l.-vilaghaboru-vegeig-\(1867-1918\)/Signum-Laudis/](http://rendjel.myhunet.com/hu/A-kiegyezestol-az-l.-vilaghaboru-vegeig-(1867-1918)/Signum-Laudis/) (2015-01-28)

9 Családi iratok. Susan M. Papp, Kanada.

ugyanannyi joguk és olyan jó dolguk legyen nekik és gyermekeiknek, mint amilyen jó dolgunk van nekünk és gyermekeinknek.

Az állampolgár legelső és legfontosabb joga állampolgárságának elismerése. Ez a gyökere minden más jognak.” (Hokky 2004, 381. p.)

Kassán 1924. augusztus 14-i keltezéssel adta ki a városi közigazgató az igazolást, hogy 1919. december 17. óta Košice községben, azaz Kassán „bir honi illetőséggel”.¹⁰ Az 1921. július 26. és 1938. november 2. közötti időszak „tényleges szolgálatban nem töltött ideje”. Azonban ezt a „17 év 3 hónap és 6 nap” hosszúságú időszakot az 1939. évi 9.910. M. E. rendelet¹¹ alapján 1941. szeptember 10-én kelt 16.048/1940. Eln. sz. pénzügyminisztériumi levéllel „a nyugdíjba beszámított szolgálati idejéhez” hozzászámították.¹²

Hokky 1923-ban költözött Nagyszőlősrre (ma: Vynohradiv Ukrajnában; az Alföldre kilépő Tiszához közel, a Fekete-hegy lábánál terül el, közel a magyar–román–ukrán hármas határhoz¹³). A nagyszőlősi házassági anyakönyv szerint a római katolikus, nőtlen tanító, Hokky Karel 1925. június 9-én vette feleségül az 1906. március 18-i születésű Krasznay Margit (Krasznayova Markéta) háztartásbeli, református hajadont. A Nagyszőlősi járás főszolgabírája Nagyszőlősen 1942. január 14-én kelt, 94/1942. számú véghatározatában utasította a helyi anyakönyvvezetőt, hogy a házassági anyakönyvben „a megjelölt alapbejegyzésnél és kiigazítások rovatában jegyezze fel: A vőlegény foglalkozása nem tanító, hanem középiskolai tanár.” A kiigazítás indoka, hogy „a foglalkozás tévesen nem a tényeknek megfelelően lett bejegyezve”. 1926. február 22-én született, református hitben keresztelt Katalin nevű lányuk,¹⁴ 1928. május 19-én pedig a nagyszőlősi római katolikus plébánián István Géza névre keresztelt fiúk.¹⁵

„Az 1918-as államfordulatot követően az új állam hatóságai a magyar nyelvű sajtó zömét megszüntették. Kevés volt azoknak a lapoknak a száma, melyek régi vagy módosított néven meg tudták őrizni az egzisztenciájukat [...] A régi sajtó nagy részét likvidá-

10 Honi illetőségi bizonyítvány, 38694/1924. ikt. sz., 903/924. jkvi sz. Családi iratok. Susan M. Papp, Kanada.

11 9.910. M. E. sz. A Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeken volt magyar, illetőleg volt cseh-szlovák közszolgálati alkalmazottak és nyugdíjasok, valamint a m. kir. honvédség és a m. kir. csendőrség volt tagjai, úgyszintén mindezek özvegyei és árvái ellátásának szabályozásáról. Kelt 1939. október 30. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 73. évf. 1939. I. kötet. Budapest, M. Kir. Belügyminisztérium, 1940. 1976–2003. p.

12 Családi iratok. Susan M. Papp, Kanada.

13 A város mai hivatalos honlapja: <http://rada.vynohradiv.com.ua/> (2015-01-28)

14 1947-ben ment férjhez dr. Papp Gáborhoz (Máramarossziget, 1915 – Cleveland, 2011), aki vel 1951-ben együtt érkeztek Clevelandbe. Négy lányuk született: Éva, Klára, Gabriella és Zsuzsa. (Jó munkát! *Clevelandi Magyar Cserkész Értesítő*. 30. évf., 1. szám. 2011. augusztus. 13. p.) A ma Kanadában élő Ayklerné Papp Zsuzsa (Susan M. Papp) bocsátotta rendelkezésemre a tanulmányban idézett dokumentumokat. Életrajza: <http://www.postmod.ca/whoarewe.php>. Kárpátaljai vonatkozású dokumentumregénye: Papp, Susan M.: *Outcasts: A Love Story*. Toronto, Dundurn Press, 2009. Magyarul: : *Megtagadva – Egy szerelem igaz története*. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2010. 2011-ben Izraelben héberül is kiadták.

15 Családi iratok. Susan M. Papp, Kanada.

ló csehszlovák polgári rendszer elvileg nem állt útjában annak, hogy új lapok keletkezzenek, s így a két világháború közti időben ki is bontakozott a többretegű és rendkívül sok lapegységből álló kisebbségi sajtó.” (Turczel 1981, 299. p.) Csehszlovákiában mintegy 600 különféle magyar lapot adtak ki hosszabb-rövidebb ideig, ebből körülbelül 70-et Kárpátalján. Ezek egyike volt a *Határszéli Újság*. A lap 1908 és 1930 között jelent meg Ungváron. 1921. május 8-tól lett a Kárpátaljai Keresztényszocialista Párt hivatalos lapja Hokky szerkesztésében.

A Csehszlovákiához csatolt Kárpátalján a lakossága kivételes aktivitással vetette bele magát az egyesületek és pártok alapításába. A politikai pártok „nemzeti” (ruszofil, ruszin, ukrán, magyar, zsidó, német és etnikai tényezőktől független) és területi (országos párt regionális szervezete vagy regionális párt) tagolódása már 1919-ben végbe ment. Ennek megfelelően szerveződtek a „magyar nemzeti” irányvonalat képviselő pártok is. Az 1920-as évek elején még két regionális pártja volt a helyi magyaroknak: a Ruszinszkoí Magyar Jogpárt és a Podkarpatszka Ruszi Őslakosok Autonóm Pártja. Velük párhuzamosan alakult ki két nagy országos párt, az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) és az Országos Magyar Kisgazda, Földműves és Kisiparos Párt kárpátaljai kerülete. Az évtized közepétől azonban már csak az OKP¹⁶ és a Kisgazdapárt (1926-tól Magyar Nemzeti Párt néven) van jelen 1936-ig, amikor a két párt egybeolvadt Egyesült Magyar Párt (EMP) néven, Jaross Andor elnökletével.¹⁷ Az alapelvek a nemzeti eszme, keresztény valláserkölcsi felfogás, szociális igazságosság, demokrácia. Az OKP, majd az EMP kárpátaljai prominense volt Hokky Károly. Az EMP 1936. június 21-i érsekújvári alakuló ülésén Hokky jelentette be a kárpátaljaiak csatlakozását, fenntartva az országrészi politizálás további, addig is működő önállóságát:

„A kárpátaljai országos magyar pártszövetség részéről ünnepélyesen jelentem be csatlakozásunkat [...] annak biztosította mellett, hogy Kárpátalja eddig elismert és gyakorolt belső adminisztratív és szervezeti autonóm önállóságát továbbra is az egységes keretben minden vonatkozásban fenntartja.”¹⁸

Az Országos Keresztényszocialista Párt kárpátaljai kerülete hivatalosan 1920 augusztusában alakult meg. A párt 1919-ben kiadott programja¹⁹ szociális és gazdasági köve-

16 L. többek között: Hokky Károly: A Kárpátaljai Keresztényszocialista Pártról. In Hangel László (szerk.): *Mit élt át a Felvidék?* Budapest, Felvidéki volt Politikai Foglyok Országos Érdekvédelmi Szövetsége, 1938. 48–52. p.; *A felvidéki magyarság húsz éve 1918–1938*. Budapest, Egyetemi Ny., 1938; Angyal Béla: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez*. (Fontes historiae Hungarorum, 1.) Somorja – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004.

17 „...a két párt egyesülésének nem voltak mélyebb világnézeti akadályai (hisz mind a két párt hangsúlyozottan keresztény alapon állott), a kétpárt-rendszer gyakran súlyos bajok fölött volt kénytelen szemethúyni. [...] A kétpárt-rendszer minden jóakarató igyekezet ellenére vég-eredményben pártideológiára nevelt”. (Ölvedi 1936, 384. p.)

18 Az *Őslakó*, 1936. június 27.; *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1936. június 25.

19 A *Keresztény Szocialista Párt programja*. Kiadja az užhorodi Ker. Szocialista Párt. Užhorod, 1919.

teléseket fogalmazott meg, a keresztény szellemiség jegyében. A kárpátaljai kerületi elnök Kerekes István, ügyvezetője („politikai elnöke”) pedig Nagy Kálmán. Miután 1921. április végén megszűnt a párt addigi hivatalos lapja, a *Kárpáti Napló*, helyét a *Határszéli Újság* vette át.²⁰ Hokky, az új pártlap felelős szerkesztője egyúttal a párt főtít-kára is lett, 1928-tól pedig átvette Nagy Kálmán helyét. A párt „központja” Hokky városa – Nagyszőlős. Ugyancsak 1928-ban tartománygyűlési (kárpátaljai megyei) képviselővé választották.

Csehszlovákiában a kétkamarás nemzetgyűlésben a képviselői és a szenátorai helyeket a pártok választási listáira leadott szavazatok arányában osztották el. A képviselőház 300, a szenátus 150 tagú volt. Kárpátaljának 9 képviselői és 4 szenátorai helye volt, ebből minden alkalommal egyet-egyet sikerült megszerezniük a magyar nemzeti pártoknak (országosan a magyar ellenzéki pártok 9-10 mandátummal rendelkeztek). Kárpátalja területén négyszer voltak nemzetgyűlési választások: 1924-ben, 1925-ben, 1929-ben és 1935-ben. 1929-ben az „Autonomista Pártszövetség” listájáról Hokky lett a parlamenti képviselő,²¹ 1935-ben pedig „az Országos Keresztényszocialista Párt, a Magyar Nemzeti Párt, az Óslakos Németek Pártja Szlovenszón és Podkarpatszka Ruszban, Szudétanémet Választási Szövetség” listájáról szenátor.²² Különösen szenátori tevékenysége kapott széles körű visszhangot a különböző sajtóorgánumokban.²³

Hokky a prágai törvényhozásban elsősorban a magyar iskolaügyet szorgalmazta. Felpanaszolta többek között, hogy Kárpátalján kevés a magyar óvoda, azok többsége is felekezeti fenntartású; a magyar iskolák száma nem felel meg a magyar lakosság népszámlálás szerinti arányának; szóvá tette, hogy csupán a beregszászi ruszin gimnáziumnak van magyar tagozata; interpellált a volt ungvári katolikus magyar gimnázium

20 *Rusinszkói Magyar Hírlap*, 1921. november 8.

21 1929. október 27-től 1935. május 18-ig parlamenti képviselő. Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky, <http://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?org=291&id=1552&l=cz> (2015-01-28)

22 1935. június 18-tól 1939. január 20-ig, a kárpátaljai politikai pártok feloszlataásáig szenátor. Senát Parlamentu České republiky, <http://www.psp.cz/sqw/hp.sqw?k=82> (2015-01-28)

23 A kárpátaljai sajtón kívül I. Czecho-rumanian conflict due to frontier incident. *Danubian Review*, Vol. 2. No. 4. (September 1935.) 17. p.; The situation of the hungarian schools; Autonomy of largest town in Ruthenia suspended for last two and a half years. *Danubian Review*, Vol. 2. No. 5. (October 1935.) 19. p.; The situation in Ruthenia. *Danubian Review*, Vol. 2. No. 12. (May 1936.) 22. p.; Political mosaic. *Danubian Review*, Vol. 6. No. 10. (March 1939.) 57. p.; Why are hungarian artists forbidden to give performances in Slovakia? *Danubian Review*, Vol. 4. No. 3. (August 1936.) 15. p.; Ölvédi János: Magyar kisebbség Csehszlovákiában. *Magyar Szemle*, 1935, XXV. köt. 3. sz. 281–284. p. Ölvédi János: Magyar kisebbség Csehszlovákiában. *Magyar Szemle*, 1937, XXIX. köt. 3. sz. 284–289. p. stb. Politikai beszédeinek, interpellációinak szövegét I. Fedinec 2004, 112–114., 341–342., 348–352., 355–361., 381–404., 433–439. p.; A cseh iskolapolitikához... *Magyar Kisebbség*, 13. évf. 1934. április 16.; *Mit élt át a Felvidék?* 1938, i. m. 64–70., 155–157. p.; Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Dokumenty českého a slovenského parlamentu. <http://www.psp.cz/eknih/index.htm> (2015-01-28) Képviselőként és szenátorként is különösen sokat foglalkozott a magyar oktatásüggyel. Vö. Fedinec 2002.

um visszaadása, a nagyszülősi magyar polgári iskola megnyitása ügyében; aláírásgyűjtést szervezett annak érdekében, hogy magyar tanítóképző nyíljon „arra alkalmas városban Szlovenszko vagy Kárpátalja területén”. Szerinte a kárpátaljai magyarság már azzal is elégedett lenne, ha annyi magyar óvodája, elemi, polgári és középiskolája lenne, mint ahány cseh/szlovák van a tartományban. (Vö. Fedinec 2007, 92. p.) Hokky két lábbal járt a földön, amikor például védelmébe vette a megélhetési csempészést:

„A kárpátaljai magyar határmenti lakosság ínsége közismert tény. Az esztendők óta ismétlődő rossz termés folytán a lakosság megélhetése nincs biztosítva. [...] a munkanélküliek hatalmas tömege [...] a legsúlyosabb nyomorral küzd. Kárpátalja népének harmadrésze ellátatlan, akik minden igyekezetük mellett sem képesek munkához, kereset-hoz jutni [...] a [...] lakosság egy része [...] a szükség kényszerének nyomása alatt a szomszédos magyar területekről hoz át élelmiszereket [...] Elismerem, hogy a kárpátaljai ínségesek, amikor ily módon gondoskodnak magukról, nem járnak a törvény útján, de cselekedetük nem jelent oly veszélyt az állam érdekeire, hogy ezért életükkel kelljen fizetniük. Márpedig a kárpátaljai határmenti lakosság ínségei közül nem egy nyomorgó életét oltotta ki a pénzügyőrök golyója”. (Fedinec 2004, 341–342. p.)²⁴

Hokky többször járt Magyarországon. Eközben kapcsolatba került többek között Szekfű Gyulával, a *Magyar Szemle* szerkesztőjével.²⁵ 1934 márciusa–áprilisa folyamán rövid levelezést is folytattak. Ebből kiderül, hogy Szekfű felkérte, írjon a lapba „olykor egy-egy cikket”. Hokky úgy vélte, hogy a csehszlovák posta nem megbízható, a leveleket cenzúrázzák. Sátoraljaújhelyen április 26-án kelt levélében így fogalmazott:

„Nagyon köszönöm nb. soraidat, s mindig megtisztelők voltak. Sajnos azonban minden levelünket cenzúrázzák.
Legutóbbi leveledet pl. amelyet ápr. 14 adtál fel, április 25-én kaptam meg. Azalatt Amerikából is kaphatnék választ levelemre.
Arra kérnélek, ne írd nekem, mert a Magyar Szemle vörös posztó a szemükben. Ellenben engedd meg, hogy valahányszor Budapestre megyek, személyesen felkereshesselek...
Legközelebb egy ártatlan cikket küldök be a saját nevem alatt, de máskor csak o-a-s jelzéssel közöld a cikkemet. Ha nb. lapodnak meg nem felelnének ne közöld. Viszontlátásig őszintén tisztelő híved.”

Bár egy korábbi, április 14-i levelében Szekfű biztatta – „Legutóbbi szíves soraidat kíséretében megküldött cikkedet köszönettel kézhezvettem és legyen szabad jelentenem, hogy azt a legközelebbi folyóiratban közölni fogom” –, a *Magyar Szemle* repertóriumában nem szerepel tőle írás sem valós nevén, sem „o-a” szignóval. (Saád [összeáll.] 1989. 1–2. k.)

24 Vö. Fedinec 2007, 92–93. p. L. még: Rychlík 2014, 37–45. p.

25 „Századunk magyar konzervativizmusának megítélésében természetesen vannak árnyalatok és koncepcionális eltérések. Abban viszont valószínűsíthető az egyetértés, hogy a Magyar Szemle a hazai konzervativizmus legszínvonalasabb, legtagabb kisugárzású fóruma volt, s a folyóiratnak máig szóló mondandója van: ma is élő szellemi hagyományaink része.” Saád (összeáll.) 1989, 5. p. A levelezést I. OSZK Kézirattár, Fond 7/787.

Adolf Hitler kancellár, valamint Horthy Miklós kormányzó és Imrédy Béla miniszterelnök 1938. augusztus 23-i kielői találkozója után Magyarország számára nem volt kétséges, hogy megérett a helyzet a határrevízióra. Jaross Andor, az Egyesült Magyar Párt elnöke, aki ígéretet kapott, hogy Budapest nyíltan támogatni fogja a magyar párt nyilatkozatát, szeptember 17-ére Pozsonyba összehívta az EMP parlamenti klubját. Szülő Géza és Hokky Károly kivételével mindenki jelent volt és megszavazta a dokumentumot, amely húsz év után először nyíltan bejelentette a „csehszlovákiai magyar népcsoport” igényét az önrendelkezési jogra. (Simon 2010, 172–173. p.) De Hokky egyetértett az iránnyal, 1937. június 26-i szenátusi beszédében leszögezte, hogy a ruszinok alig kaptak valamit, így:

„Könnyen elképzelheti ezek után mindenki, hogy mennyit fogunk kapni mi, magyarok. Pedig mi is részt kérünk az autonómiából, mert az a Kárpátoktól délre eső terület népeinek adatott. – Ruszinszkó magyarsága már több ízben nyújtott át a kormánynak komoly autonómia-javaslatot. De az mindig papírkosárba került, mint általában mindaz, amit az ellenzék benyújtott, lett légyen az bármily okos, helyes és az állam érdekében is célszerű. Minket csalódás nem érhet. Mi nem is várhatunk itt semmit, amíg ezt a fojtó légkört meg nem szüntetik körülöttünk. Amíg nem kapunk valódi és nem csak világgyűrű jogokat, addig itt a helyzet meg nem változik [...]”²⁶ 1938. március elején pedig szenátusi felszólalásban óvott a háborús fenyegetéstől: „Ne azt hangoztassa [Milan] Hodža miniszterelnök úr, hogy legyőzhetetlenek vagyunk és a vezérkari főnök úr se verje olyan nagyon mellét, hogy állig fel vagyunk fegyverkezve, mert akkor [Hermann] Göring még nagyobb üt a kardjára. Ez pedig nagyon emlékeztet 1914-re.”²⁷

1938 őszén a Kárpátaljai Magyar Nemzeti Tanács vezetőségének lett a tagja. A Nemzeti Tanács, másik két tagjával, Korláth Endrével, R. Vozáry Aladárral együtt rövid ideig ott volt Komáromban az 1938. október 9–13. között a müncheni egyezmény alapján a területi revízióról zajló magyar–csehszlovák tárgyalások idején. A hivatalos tárgyalásokon nem vettek részt, de azok szünetében R. Vozáry átnyújtotta Teleki Pál miniszterelnöknek a Kárpátalja magyarlakta területeire és annak határaitra vonatkozó emlékiratot.²⁸ Ennek további sorsáról nem tudni, de gyakorlati jelentősége egészen biztosan nem is volt.

Újra Magyarországon

1938. november 2-án Németország és Olaszország döntést hozott a Cseh-Szlovákia és Magyarország közötti államhatár etnikai alapú módosításáról, melynek eredményeként Kárpátalja magyarlakta sávja is ismét Magyarország részévé vált. A visszacsatolt területeken nem tartottak képviselőházi választásokat, hanem behívták a képviselőket:

26 Hokky Károly beszéde a csehszlovák szenátusban Kárpátalja jogi helyzetéről. Prága, 1937. június 26. (Fedinec 2004, 404. p.)

27 Hokky Károly szenátor beszéde Milan Hodža miniszterelnök expozéja kapcsán. Prága, 1938. március 9. (Fedinec 2004, 438. p.)

28 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1938. október 19.

1938. december 5-én vonultak be a magyar parlamentbe a felvidéki képviselők, valamennyien az Egyesült Magyar Párt tagjai. A Kárpátaljáról behívott hat magyar képviselő egyike volt Hokky Károly. A kárpátaljai és felvidéki képviselők együtt alkották a „felvidéki képviselők csoportját”.²⁹ Az EMP később, 1940. március 15-ével beleolvadt a magyarországi kormánypártba, a Magyar Élet Pártjába. Egy képviselőházi vita során Hokky ezzel kapcsolatban így fogalmazott:

„[...] a felvidéki magyarság két pártba tömörült, a nemzeti pártba és a keresztényszocialista pártba. [...] Később azután, amikor a két párt egyesült, a nemzeti keresztény és szociális gondolat volt túlsúlyban – természetesen – a pártban és így ennek természetesen folytatása a Magyar Élet Pártja, nem pedig a nemzeti szocialista párt.”³⁰

Kárpátalja ruszinlakta területrésének 1939. márciusi katonai visszafoglalása után sem voltak itt választások. A revízióval visszaszerzett területek mindegyike rendre kimaradt a választásokból. Miután 1939. június 22-én elfogadták a 6.200/1939. sz. miniszterelnöki rendeletet a (ruszin) kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről és az 1939. VI. törvénycikket a kárpátaljai területeknek az országgal való egyesítéséről, a képviselőházba tíz kárpátaljai ruszin képviselőt hívtak be. 1939. december 31-én hirdették ki az 1939. évi XVIII. tc.-t „a Magyar Szent Koronához visszatartott felvidéki területeken és a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területen országgyűlési képviselők választásáról”, melynek alapján Kárpátalján 11 mandátumot töltenek be (ennyi járása volt a ruszinlakta területrésnek, azaz ekkor már Kárpátaljai Kormányzóságnak). A törvénycikket azonban nem hajtották végre, 1940. június 19-én Teleki Pál miniszterelnök parlamenti felszólalásában kitért arra, hogy Kárpátalján június 30-ig meg kellett volna tartani a választásokat, de a háborús viszonyok miatt ezt bizonytalan időre elhalasztják, a behívott képviselők mandátumát meghosszabbították.³¹ Ez a helyzet a háború végéig nem változott. Hokky továbbra is Nagyszőlősen lakott, mely az időszakban nem tartozott a ruszin etnikai régiót összefogó Kárpátaljai Kormányzóság területéhez, hanem Ugocsa vármegye székhelye volt. Ezzel a helyzettel Hokky is egyetértett, 1941. december 1-jén a parlament alsóházában elhangzott felszólalásában így fogalmazott:

„Például abban nincs igazam, amikor azt mondom, hogy a múltkor a képviselő urak itt azt kívánták, hogy Ungvárt, Munkácsot, vagy Nagyszőlőst csatolják oda Kárpátaljához? Engedelmet kérek, van-e itt az urak közül egyetlenegy is, aki nem tudja, hogy Ungvár, Munkács, Nagyszőlős mindig történelmileg magyar városok voltak? (Úgy van! Úgy van!) Azért, hogy a 20 esztendő cseh uralom alatt behoztak oda rengeteg sok zsidót és egy

29 A magyar parlamentben elhangzott beszédeit I. *Képviselőházi naplók (1927–1944)*. (Országgyűlési dokumentumok. Naplók és irományok 1861–1990.) <http://mpgy.ogyk.hu/> (2015-01-28)

30 Az országgyűlés képviselőházának 228. ülése 1941. december 1-én. *Képviselőházi napló*, 1939, XII. kötet. 229. p.

31 Fedinec 2010, 162–164. p. Hokky hivatalos életrajza és fotója: Haeffler István (szerk.): *Az 1939–44. évi országgyűlésről*. Budapest, 1940. 189–190. p. http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al939_44.pdf (2015-01-28) Az itt közölt életrajz nem pontos.

csomó szlávot és ezzel elvették annak a városnak magyar jellegét, azt nem lehet már ruszin városnak tekinteni! (*Úgy van! Úgy van!*)”³²

1939. március közepétől Teleki Pál miniszterelnök határozott lépéseket tett a ruszin autonómia megvalósítása érdekében, de ebben a törekvésében magányos maradt, nem talált politikai szövetségeseire. 1940 júliusában a ruszin autonómia ügye végképp lekerült a napirendről.³³ Hokky 1939. december 7-i képviselőházi felszólalásában az autonómiával kapcsolatban így fogalmazott:

„Fenntartom azt a meggyőződésemet, hogy amíg a két lélek, a ruszin és magyar lélek össze nem forr, addig nekünk nem lehet az autonómiát megcsinálni. Amikor össze fog forni, amikor úgy lesz, mint ahogyan volt 1914 előtt, amikor a ruszinság és a magyarság egy szívben dobban össze, akkor igenis meg kell adni az autonómiát. Meg kell adni azért, mert megígértük, meg kell adni, mert a magyar ember ígéretét betartja és meg kell adni azért, mert a hűséget a magyar ember mindig hűséggel jutalmazza.”³⁴

Hokky is azok közé tartozott, akiket Teleki szakértői csapata megkeresett, hogy nyilvánítson véleményt. Egyed István – Telekinek a ruszin autonómia ügye vitájának koordinálásával megbízott jogásza – 1939. április 24-i összefoglalójában ismertetette „az eddig beérkezett javaslatok lényegét”. Hokky álláspontját a következő pontokban foglalta össze: „Széleskörű nyelvi jogok. Kenyérkérdés elintézése. Tisztakezü komoly tisztviselők. Egyetlen magyar gyermeket ne írjanak ruszin iskolába erőszakkal. A vegyesajku helyekre a legjobb tanítókat. Tiszta ruszin vidéken ne állítsanak fel magyar iskolát. A ruszin egyetemi hallgatókat Debrecenbe küldjék.³⁵ [...] Le kell építeni a sok polgári-iskolát.³⁶ [...] Alföldi munkára minél több embert levinni. Állattenyésztést fejleszteni. Élelmet csak munkáért kell adni.” Ezenkívül felhívja a figyelmet arra, hogy adjanak lehetőséget a ruszin értelmiségnek az érvényesülésre, illetve a ruszin és a magyar intelligenciát „közelebb kell egymáshoz hozni társadalmilag”. „Nagyukránok, nagyoroszok eltávolítandók. Zsidóság fokozatosan kiszorítandó. Pravoszláv kérdést bölcsen megoldani.”³⁷ E megítélés háttérére fontos kitérnünk. A csehszlovák időszakban jelentékeny mértékben átrendeződtek a

32 Az országgyűlés képviselőházának 228. ülése 1941. december 1-én. *Képviselőházi napló*, 1939, XII. kötet. 230. p.

33 A kérdésről legújabbban: Vasas Géza: Az elaltatott alkotmány: a kárpátaljai vajdaság ügye 1939–1940-ben. In Fedinec 2014, 71–88. p.

34 Az országgyűlés képviselőházának 64. ülése 1939. december 7-én. *Képviselőházi napló*, 1939, III. kötet. 758. p.

35 A ruszin egyetemi hallgatók főként a Debrecenben, Budapesten és Pécsen tanultak. 1941. május 22-én Debrecenben alakult meg a Kárpátaljai Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete. Vö. Fedinec Csilla: *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből, 1938–1991*. (Officina Hungarica, 8.) Budapest, NHK, 1999. <http://mek.oszk.hu/07400/07493/> (2015-01-28); Fedinec, 2002, 374. p.

36 Polgári iskolákat nagy számban Avgusztin Volosin kormánya idején, 1938–39 fordulóján állítottak fel a vidéken. (Fedinec 1999)

37 Egyed István hagyatékában a Kárpátaljai önkormányzatára vonatkozó javaslatok, hozzászólások, törvénytervezetek stb. MTA Kézirattár. Ms 10.734/19. Az 1939. április 24-én kelt, aláírás nélküli, 18 oldalas összefoglaló 10–11. oldalain található a Hokkyra vonatkozó részek.

kárpátaljai etnikai viszonyok, többek között annak következtében, hogy megjelent egy több összetevős emigráns réteg is kelet felől: az oroszországi események elől menekülő oroszok, a lengyel területekről illegálisan átszivárgó ukránok, valamint az elsősorban Galíciából származó zsidók. Az illegális bevándorlás ellen változó sikerrel léptek fel a csehszlovák hatóságok, illetve esetleg szándékosan voltak elnézőek a helyi ruszin és magyar etnikai közösség fellazítása érdekében. (Magocsi 2005) A zsidók az ortodox, nem magyarul beszélő közösségeket gyarapították, az oroszok és az ukránok pedig egyes képviselőik politikai szerepvállalása miatt kerültek középpontba, különösen 1938–1939 kapcsán vádolták őket azzal, hogy kívülről szítottak bele a helyi eseményekbe, behozták az „ukránizmust” a ruszinokkal szemben. Hokky szavai mögött a fenti megfontolásokat kell sejtenünk.

Ugyancsak az Egyed-iratokból ismerjük még Hokky véleményét a helybeli szláv lakosság népnévvel kapcsolatban is. „A nép elnevezése szempontjából megint több megoldás áll rendelkezésre. A világháború előtt és alatt általában a rutén elnevezés volt a hivatalos. [...] A cseh-szlovák uralom alatt jött szokásba az orosz, kisorosz szóhasználat, de újabban az ukrán elnevezést is be akarják csempészni.” Legújabbban is több elképzelés létezik, ezek közül Hokky a ruszin népnévvel ért egyet.³⁸ Ezt a véleményét az országgyűlésben is kinyilvánította: „Én ugyan azt hiszem, hogy a ruszin nép magát ruszinnak nevezi, [...] tehát azt hiszem, hogy ez az elnevezés volna a leghelyesebb, de erre maga az oroszország illetékes.”³⁹ Egyed szerint: „A nép elnevezés szempontjából a nemzetközi helyzetnek is jelentősége lehet. Amiképpen már csak Lengyelországra való tekintettel is, vagy egy esetleg létesülő Ukrajna miatt nem lenne kívánatos az ukrán szó használata – véleményem szerint épűgy megfontolandó az orosz szónak valamilyen változatban való alkalmazása is. Nekünk azt kell kidomborítani, hogy ez a nép egy teljesen külön nyelvet beszélő, más népektől független nép, s ebből a szempontból a háború előtti rutén elnevezésnek sok előnye van; rutének ti. más országokban nincsenek. A magyar-orosz elnevezés viszont a magyar néppel való testvériséget juttatja kifejezésre.”⁴⁰

Hokkyt Horthy Miklós kormányzó 1939. június 26-ával tanügyi főtanácsossá nevezte ki. Ezen a napon letette a következő hivatali esküt a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban annak egyik tisztviselője előtt: „Én Hokky Károly esküszöm a mindentudó és mindenható Istenre, hogy Magyarországhoz, annak alkotmányához és Magyarország kormányzójához hű leszek, Magyarország törvényeit és törvényes szokásait, valamint az alkotmányos rendeleteit megtartom, hivatali előljáróimnak engedelmeskedem, a hivatali titkot megőrzöm és hivatali kötelességeimet pontosan, lelkiismeretesen teljesítem. Isten engem úgy segítjen.”⁴¹

Hokky Károly tanügyi főtanácsos, behívott országgyűlési képviselő 1940. augusztus 25-i Nagyszőlősről írt levelet Incze Péter miniszterelnöki titkárnak, melyben így fogalmazott:

38 Egyed István hagyatékában... MTA Kézirattár. Ms 10.734/23. Az 1939–1944 közötti időszakban végül, függetlenül az autonómiáról szóló vitáktól, a „magyarorosz” népnév állandósult a 6.200/1939. M. E. rendelet fogalomhasználatára alapján.

39 Az országgyűlés képviselőházának 64. ülése 1939. december 7-én. *Képviselőházi napló*, 1939, III. kötet. 756. p.

40 Egyed István hagyatékában... MTA Kézirattár. Ms 10.734/23.

41 Saját kezűleg aláírt „Igazolvány hivatali esküről”. Családi iratok. Susan M. Papp, Kanada.

„Ha Erdélybe – Isten segítségével – bevonultok, úgy két dologról gondoskodjatok. Legyen készen azoknak a névsora, akik a magyarságért 20 évig dolgoztak, szenvedtek, börtönt ültek. [...] Gondoskodjatok arról, hogy csak olyan könyveket szabad árulni, amelyeket a kormány megenged vagy tiltsa be az ügynökök útján való könyveladást legalább ½ évig. Oly gyalázatosan éltek vissza evvel Kárpátalja felszabadítás idején...”⁴²

Hokky maga ekkorra már több igazolással is rendelkezett. A „szövetkezeti igazgatóság tagtság érvényesítése céljára” szüksége volt a Nagyszőlős község előjárósága által 5284-225. számmal 1939. július 4-én kiadott „Hatósági erkölcsi bizonyítvány”-ra, melynek egyszövege szerint személye „erkölcsi és politikai tekintetben kifogás alá nem esik, ellene bünvádi eljárás, vagy borhamisítás, kivándorlás közvetítése, állam elleni, erkölcsrendészeti, nyereségvágyból elkövetett kihágás miatt bírói, illetve rendőri büntető eljárás folyamatban nincs, bünvádi uton, vagy a fentemlített kihágások miatt büntetve nem volt, rendőri felügyelet, erkölcsrendészeti ellenőrzés, körözés vagy állam-ellenes cselekmény gyanuja, csőd és gondnokság alatt nem áll, kifogástalan magavi-seletű és politikailag megbízható.”⁴³

Ezen túlmenően a M. Kir. Miniszterelnökség II. Osztályán kiadott, 1939. december 28-án Budapesten kelt, Pataky Tibor államtitkár által aláírt „Igazolvány” szerint: „Hokky Károly ny. m. kir. tanügyi főtanácsos, országgyűlési képviselő 1920. évtől kezdve a csehszlovák impérium egész ideje alatt a kárpátaljai területek 1939. március hó 15-én történt visszatéréséig e területen és ezzel kapcsolatban a magyar ügy szolgálatában állott s a magyarság érdekében ott kifejtett igen értékes működésével kiváló érdeme-
ket szerzett az öntudatos magyarság megszervezése körül.”⁴⁴ Egy Kassán, 1940. január 16-án kelt hitelesített nyilatkozat pedig, melyet a polgármester-helyettes és két nyugalmazott őrnagy írt alá, azt mondta ki, hogy: „Hokky Károly úr, volt Kassa-i lakos, tanár, jelenleg Nagyszőlősi lakos, Országgyűlési Képviselő a Kommunizmus idején semmi-féle állást, hivatalt vagy egyéb szerepet nem vállalt, abban soha részt nem vett, hanem nemzethű magyar emberhez illően viselkedett.”⁴⁵

A korszakban a hatalom mindvégig megfigyelés alatt tartotta az ellenzékinek tekintett politikai vagy civil jellegű csoportokat, illetve személyeket. Vonatkozott ez az ún. anyaországi területre is, de nagyobb mértékben a frissen visszaszerzett országrészekre. A rendőrség megfigyelés alatt tartotta többek között a ruszin parlamenti képviselőket. Ezenkívül egyes kárpátaljai képviselőktől rendszeresen hangulatjelentéseket kértek be. Az igazolási eljárás során többször előfordult, hogy közismert kárpátaljai politikusokat kérdezett meg a Belügyminisztérium vagy a Miniszterelnökség egy-egy igazolandó személy korábbi magatartásáról. A megkérdezettek között volt Hokky is, (Necze 2004, 143. p.) nyilván szoros összefüggésben azzal, hogy – a fenti igazolásokból kitűnik – megbízhatóságához nem fért kétség. Ő maga nem emlegette, de a felesége mesélt a családnak történeteket arról, hogy parlamenti képviselőként egyebek között nagy számban hivatalos iratokkal segítette a zsidókat.

42 A levélrészletet közli: Szavári 2011, 196. p. 17. jegyzet.

43 Családi iratok. Susan M. Papp, Kanada.

44 Családi iratok. Susan M. Papp, Kanada.

45 Családi iratok. Susan M. Papp, Kanada.

Hokky felismerte a különbséget a revíziós Magyarország különböző országrészei között. 1942. november 11-én így fogalmazott a képviselőházban:

„Megvallom, hogy évek óta, mióta visszatértünk, bizonyos aggodalommal szemlélem azt, hogy a magyar léleknek sokféle hasadását lehet megállapítani. A visszatért Kárpátalja, Felvidék, Erdély, Bácska mind más és más életszemléletet hozott magával a huszonkét-éves rabságból, viszont a törzssországi életszemlélete is egészen más, mint ezé a négy felszabadult területé. A ma visszatért embernek olyan ez a kép, mintha egy összetört tükör volna a magyar társadalom, illetve a magyar lélek. Nekünk igen fontos, sőt elsőrendű kötelességünk, hogy az ifjúságon keresztül egy egységes nemzeti lelket, egységes nemzeti öntudatot és egységes nemzetszemléletet alakítsunk ki.”

„A lényeg az, hogy a nemzet kulturális örökének a nemzet kultúrájának üterén kell tartania mindenütt a kezét és elsősorban a magyar lélek nevelését kell előmozdítania.”⁴⁶

Szálasi Ferenc kormánya a működésképtelenné vált országgyűlés helyett megalakította a Törvényhozók Nemzeti Szövetségét. Hokky még részt vett a Nemzeti Szövetség 1945. januári és februári soproni ülésein.⁴⁷ A családi hagyomány szerint mindig is úgy érezte, nem Szálásira, hanem a Magyar Szent Koronára esküdött fel, a magyar ügyet szolgálta, amíg erre bármiféle lehetőséget látott. Számára a hazafiság kérdése Kárpátalja és népének szolgálatát jelentette. Ez visszaköszönt az emigrációban is.

Az emigrációban

A szovjet előretörés külföldre kényszerítette, az Amerikai Egyesült Államok Ohio államában, Clevelandben telepedett le.⁴⁸ Itt élt haláláig. Rendszeresen publikált különböző sajtókiadványokban.⁴⁹

46 Az országgyűlés képviselőházának 304. ülése 1942. november 11-én. *Képviselőházi napló*, 1939, XV. kötet. 208. p.

47 Vö.: Törvényhozók Nemzeti Szövetsége Sopronban tartott üléseinek jegyzőkönyve, 1944. I. kötet. http://www3.arcanum.hu/onap/a101223.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1944_1_TNSZ&pg=0&l=hun (2015-01-28)

48 A clevelandi magyarokról I. Susan M. Papp: *Hungarian Americans and Their Communities of Cleveland* (with an Introduction by Joe Esterhas). <http://clevelandmemory.org/hungarians/index.htm> (2015-01-28); Uő. *Hungarians – The Encyclopedia of Cleveland History*. <http://ech.cwru.edu/ech/cgi/article.pl?id=H7> (2015-01-28) stb. Hokky nevét összefüggésbe hozták egy legenda elterjesztésével, miszerint a szovjetek az egyik kárpátaljai falut, Nagydobronyt, már a háború után, békeidőben a földdel tettek egyenlővé (az ún. forfoszbomba-támadás). Balla D. Károly: Nagydobrony, a 20. századi Karthágó. http://bdk.blog.hu/2006/12/23/nagydobrony_legendaja (2015-01-28); Balla Gyula: Nagydobrony – egy falu, amely a térképen is megtalálható. *Magyarságkutatás*, 1988. 299–313. p.; Skultéty Csaba: Nagydobrony – Egy legenda kérdőjelekkel. *Magyar Szemle*, 2002. október. http://www.magyaraszemle.hu/cikk/20020901_nagydobrony (2015-01-28)

49 Cikkeinek gyűjteménye megtalálható: Hokky, Karoly: *Papers (1954–1970)*. Collection ID: IHRC902. Immigration History Research Center, College of Liberal Arts, University of Minnesota.

Az USA-ban a „hivatalos magyar emigráció”⁵⁰ politikai képviselőt a New York-i székhelyű, Varga Béla „le nem mondott házelnök (s mint ilyen, ideiglenes államfő)”⁵¹ által vezetett Magyar Nemzeti Bizottmány (MNB) látta el. A tagok elsősorban az 1939-ben és az 1945-ben megválasztott és 1947 során emigrációba kényszerült parlamenti képviselők, politikusok voltak. Történtek kísérletek a kisebbségi magyarság összefogásának megszervezésére is, ezt az integrációt azonban nem sikerült megvalósítani.⁵² Az önálló szervezeteket alapító emigráns kisebbségi magyarok úgy vélték, hogy az MNB azzal, hogy nem veti fel a revízió kérdését, igazából lemond az elszakított területekről és az ott élő magyarokról. Egyebek között 1951-ben Münchenben jött létre a Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmánya Szilassy Béla elnökletével, 1952-ben az Ohio állambeli Clevelandben az Amerikai Erdélyi Szövetség Teleki Béla, illetve a Kárpátaljai Magyarok Szövetsége Hokky Károly elnökletével. „Hokky szervezetének közjogi alapja a magyarok által 1919-ben összehívott szejm határozatának⁵³ végrehajtása volt, Kárpátalja és népeinek felszabadítása érdekében.” Szilassy és Hokky szervezetei „az Egyesült Nemzetekhez és a nyugati kormányokhoz intézett memorandumokkal igyekezett a nemzetközi figyelmet a csehszlovákiai és a kárpátaljai magyarok sorsa iránt felkelteni”.⁵⁴

Hokky felvételét az MNB-be Padányi Gulyás Jenő⁵⁵ javasolta, azonban „Hokky belépése feltételül azt kívánta, hogy az MNB határozatban szögezze le, hogy az egész

50 Csicsery-Rónay István: Emigrációban. *Rubiconline*, 2008, 1. sz.. <http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/emigracioban/> (2015-01-28) A magyar politikai emigráció kialakulásáról a második világháború után I. Baráth Magdolna: Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához. *Betekintő*, 2011, 3. sz. http://www.betekinto.hu/2011_3_barath (2015-01-28); Puskás Julianna: Elvándorlások Magyarországról 1945 óta és a magyar diaszpóra néhány jellegzetessége az 1970-es években. In *Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről*. Kossuth Könyvek, 1985, 236–259. p.; Papp Z. Attila: A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője. *Kisebbségkutatás*, 19. évf. 2010, 4. szám. 621–638. p.

51 Csicsery-Rónay, 2008, i. m.

52 Hermann Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977. *Magyar Kisebbség*, XVI. évf., 2011, 3–4. (61–62.) sz. 7–11. p., különösen 9–11. p.

53 Nagy valószínűséggel az első ruszin parlamentről van szó. „1919. március 4. Berinkey Dénes miniszterelnök és Szabó Oreszt ruszin miniszter rendelete nyomán Ruszka Krajnában tartományi választást tartottak. A tartománygyűlés először 1919. március 12-én ült össze Munkácson. Követelte, hogy 8 napon belül állapítsák meg az autonóm terület pontos határait, a hatalmat adják át a tartományi vezetésnek. 1919. április 8-án Szabó Oreszt személyes részvételével alakult meg Munkácson a tartománygyűlés legfelsőbb szerve: Ruszka Krajna kormánytanácsa. 1919. április 17-én került sor a 3. (és utolsó) ülésre, melyet a munkácsi városi direktórium felfegyverzett polgárokkal oszlatott fel. Ez volt az első ruszin parlament.” (Fedinec 2002, 50. p.)

54 Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Hága, Hollandia: Mikes International, 2006. 116. p. (Eredeti kiadvány: Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985.)

55 Padányi Gulyás Jenő 1900-ban született Técsőn. 1923-ban a Budapesti Műszaki Egyetemen szerzett építész-mérnöki diplomát. Fő foglalkozása mellett az 1930-as évek egyre jobban belefolyt a politikába. 1939 és 1941 között parlamenti képviselő is volt. Gömbös Gyula, majd

magyarságot képviseli, tekintet nélkül a trianoni, illetve a párizsi határokra”. Az MNB ennek nem tett eleget, ezért Hokky először elutasította a belépést.⁵⁶ 1950-ben azonban már a tagok között találjuk. (Borbándi 2006, 61. p.)

A kárpátaljai szövetség megalakítására Szilassy biztatta. A program megalkotásában Hokky segítségére volt Balla Pál,⁵⁷ aki tagja volt az MNB-nek, ám erre az időre már eltávolodott tőle. Hokky széles körű levelezést folytatott, hogy a világban szétszórta élő kárpátaljaiakkal felvegye a kapcsolatot. (Homonnay, 1971, 13–14. p.) 1954-ben a szövetség társelnöke lett Mészöly Elemér,⁵⁸ alelnökei Csorba János és Szijgyártó Sándor, főtítkára Román Endre. Ugyanebben az évben, júniusban Kállay Miklós volt miniszterelnök Clevelandbe látogatott és megígérte Hokkynak, hogy az MNB támogatni fogja kárpátaljai kiadványait. Hokky ekkor kezdett hozzá Kárpátalja történetének megírásához. Hokky 1955-ben elhagyta az MNB-t, a Kárpátaljai Magyarok Szövetsége is „lényegében feloszlott”. Homonnay Elemér⁵⁹ visszaemlékezése szerint: „magára maradt és még hosszú éveknek kellett eltelniük, amíg Hokky Károly visszatérhetett oda, ahová lélekben mindig tartozott: a nemzeti emigráció táborába.” (Homonnay 1971, 16. p.)

Imrédy Béla tanácsadója. 1944-ben a szélsőjobbhoz csatlakozott, emiatt emigrált. Az Egyesült Államokban élt, aktív tervezőmérnök volt 1982-ben bekövetkezett haláláig. Jelentős szakíró is. *Magyar nagylexikon*. XIV. (Nyl–Pom). Főszerk. Bárány Lászlóné. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 2002. 403. o.; Merényi György: Az ismeretlen Padányi Gulyás Jenő. 2012. <http://hg.hu/cikkek/varos/14136-az-ismeretlen-padanyi-gulyas-jeno> (2015-01-28)

56 Homonnay Elemér: 13. p.

57 Balla Pál (? , 1894 – Victory Mills, USA, 1969) az 1930-as években a Külügyminisztériumban dolgozott, utána a Miniszterelnökség II. Osztályának délszláv referense, majd a külföldön élő magyarok nemzeti gondozására vonatkozó ügyekkel foglalkozó II/b. Ügyosztályának vezetője 1944-ig. A háború után Kanadában, majd az USA-ban élt. A clevelandi Délmagyarország Felszabadító Tanácsa egyik alapító tagja. Seres Attila: Márton Áron és a kisebbségi reciprocitás kérdése a magyar–román kapcsolatokban. *Magyar diplomáciai iratok 1940–1943. Limes*, 2011, 2. sz. 76–95. p., különösen 93–94. p.; A Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 153–317. p. Az egyes életrajzokkal kapcsolatban itt és a továbbiakban lásd: Petőfi Irodalmi Múzeum. <http://www.pim.hu/> (2015-01-28); Ancestry.com (online resource for family history) <http://www.ancestry.com/> (2015-01-28)

58 Mészöly Elemér (Máramarosziget, 1898 – Philadelphia, 1980) 1917-ben végzett a Ludovikán, tüzértiszt, vezérőrnagy, a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének központi vezetője. Vö. Magyar fegyveres erők. <http://www.hungarianarmedforces.com/kozlony/1944/3/87.JPG> (2015-01-28); Halottaink. *Bajtársi Levél*. A M. Kir. Csendőri Bajtársi Közösség Központi Tájékoztatója. 1980, 2. sz. 161. p.

59 Homonnay Elemér (Isaszeg, 1910 – Cleveland, 1986) gimnáziumi tanár, mérnök, történész. Művei: Homonnay Elemér: *Atrocities, Committed, by Tito's Communist partisans in Occupied Southern Hungary*. Cleveland, Council for Liberation of Southern Hungary, 1957; *Elszakított magyarság*. [Homonnay Elemér, Szilassy Béla, Zathureczky Gyula tanulmányával] Buenos Aires, 1957; <http://www.clevelandmemory.org/hungarian/manuscripts.html#d> (2015-01-28) L. még: A Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmányának (Cleveland) kronológiája. <http://www.watson.sk/> (2015-01-28)

A Magyar Felszabadító Bizottság⁶⁰ évekig nem állt szóba Hokkyval, helyette Kárpátalja képviselőjére a Pazuhanics-Páncélos Mihály⁶¹ vezette Kárpátaljai Ruszinok Szabadságmozgalmát hívták meg. Az MFB végül Hokkyt 1965-ben hívta meg, aki ekkor már súlyos beteg volt. Az MFB addig is és utána is próbálkozott, hogy a kárpátaljai emigráns magyarokat és ruszinokat egy szövetségbe szervezze, azonban Pazuhanics-Páncélos szintén beteg volt, a felkért Marina Gyula⁶² és Petrick István⁶³ pedig nem reagáltak pozitívan.

Két tudományos igénnyel írt munkájáról tudunk. Az egyik egy kollektív mű a csehszlovákiai magyarságról.⁶⁴ Ezenkívül Hokkynak az eltelt évek alatt *Kárpátalja, lán-dzahegy Nyugat felé* címmel elkészült egy „többszázoldalas” kézirata, amit sosem adtak ki.⁶⁵ Kivonatolt rövid változata („e kéziratának csak egy kis része”) jelent meg angol nyelven 1966-ban a Wass Albert által indított könyvsorozatban.⁶⁶ A *Ruthenia – Spearhead Toward the West* angol fordítása meglehetősen rossz, de így is kiolvasható,

60 1955-ben New Yorkban alakult meg több amerikai magyar emigráns érdekvédelmi szervezetként. Elnökévé Szilassy Bélát, a Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmánya elnökét választották.

61 Pazuhanics-Páncélos Mihály (Munkács, 1912 – North Olmsted, USA, 1987). „Ruszin emlékirat”-ában így fogalmazott: „Az 1918-tól 1939-ig terjedő idők, valamint az 1944-et követő gyászos események tanulságait levonva, a legteljesebb mértékben bizalmatlanok vagyunk a cseh, ukrán és orosz politikával s azoknak vezetőivel szemben. Mivel tisztában vagyunk azzal, hogy Kárpátalja – különösképpen akkor, ha azt csakis a ruszin többségű vidékre korlátozzuk – önmagában életképtelen volna, vissza óhajtunk térni a magyar állam keretébe, a Duna-medence természetes egységébe.” Idézi: Nemes Váradi 1969, 367–368. p.

62 Marina Gyula (Lonka, Máramaros, 1901 – Perrypolis, USA, 1983) görög katolikus pap, miniszteri tanácsos. 1945-től Ausztriában, majd Olaszországban, 1949-től az USA-ban élt. Clevelandben, majd Perrypolisban pap. A State University of New York at Buffalo, majd a Lislei Teológiai Akadémia, végül a Pittsburgh-i Byzantine Rite College tanára. 1960-ig az Amerikai Magyar Szövetség keleti osztályának elnöke, 1975-től a Kárpátalja Felszabadító Bizottság tiszteletbeli elnöke. Petőfi Irodalmi Múzeum, Emigráns írók és műveik. <http://opac.pim.hu/> (2015-01-28); Marina 1977. (Első kiadás.)

63 Petrick István ([Ungvár?] 1894 – Lorain, USA, 1964) görög katolikus lelkész.

64 Wagner, Francis S. – Holota K., John – Hokky, Charles J. – Revay, Stephen – Brogyanyi, Coleman: *Hungarians in Czechoslovakia*. New York, Research Institute for Minority Studies on Hungarians Attached to Czechoslovakia and Carpatho-Ruthenia, 1959, 166 p. A Csehszlovákiához és Kárpát-Oroszországhoz csatolt Kisebbségi Magyarok Kutatóintézetének egyéb tevékenységéről nincs tudomásunk.

65 Homonnay 1971, 15. p. Az unoka, Ayklerné Papp Zsuzsa szerint az eredeti, magyar nyelvű kézirat elveszett.

66 Hokky, Charles J., Senator, Former Member of the Czechoslovakian Parliament: *Ruthenia – Spearhead Toward the West*. (Problems behind the Iron Curtain Series, 2.) 78 p. A könyv teljes szövege elérhető: <http://www.hungarianhistory.com/lib/ruth/ruth00.htm> (2015-01-28) „[Wass] Kiadvállalatot hozott létre, könyvterjesztéssel foglalkozott azzal a céllal, hogy országa »image«-át helyrehozza – pontosabban országáról helyes képet terjesszen. Az erdélyi mintájára a megszületett az *Amerikai Szépművés Czéh*. [...] Első kiadványuk Zathureczky Gyula *Transylvania, Citadel of the West* (Erdély, Nyugat védőbástya) című munkája volt, melyben a szerző tömören és könnyedén tárta a világ elé Erdély »igazolható, adatokon épülő történel-

hogy a szerző a magyar nemzeti sérelmek mentén írja le Kárpátalja helyzetét a csehszlovák időkben.⁶⁷

Hokky Wass Alberttel már működött együtt a Szász Béla kezdeményezésére 1952-ben Clevelandben alapított és 1966-ig működő Kossuth Kiadóban, melynek Nyíró József és Wass Albert voltak az elnökei, később pedig Flórián Tibor. Borbándi Gyula szerrint ügyvezetője mindvégig Szász Béla volt. (Borbándi 1992, 202. p.) A Csicsery-Rónay István által Washingtonban szerkesztett *Hírünk a világban* 1957. július–szeptemberi számának mellékletében viszont arról olvashatunk, hogy Hokky a kiadó ügyvezető alelnöke.⁶⁸

Hokky 1971. január 16-án halt meg. Homonnay rá emlékező írásában úgy fogalmazott, hogy „halálával végleg lezárult Kárpátalja ügyének emigráns szolgálata”.⁶⁹

mét, földrajzát és kultúráját». [...] S bár évről évre az előfizetők száma hétszáz maradt, a könyveket továbbra is kiadták. Hokky Károly *Ruthenia* című munkájából 300 példányt osztottak ki a kongresszus tagjai között. Szemák Antal könyve, a *Living History of Hungary* (Magyarország jelenkori története) két kiadást is megért. Wass Albert tanulmánya, az *Our Hungarian Heritage* (Magyar örökségünk) három kiadást ért meg, a *Transylvania and the Hungarian-Romanian Problem* (Erdély és a magyar–román nézeteltérés) pedig kongresszusi dicséretet is kapott. – Ám elképzelésük, mely szerint a »magyar igazság«-ot angol nyelven, az amerikai magyarok által terjesszék, megbukott. Nem értették meg a vállalkozás célját, hogy a magyaroknak kell terjesztetni ezeket a könyveket szomszédaik, ismerőseik között, nekik kell elvinniük az iskolákba, könyvtárakba, ha azt akarják, hogy megtudják az igazságot. Az amerikai magyaroknak nem kellett az angol nyelvű könyv, mely országuk nyomorúságát tárja fel. – Vegyék meg az amerikaiak – érveltek, nekik pedig írjanak magyar nyelven szórakoztató könyveket.” Balázs 2013, 138. p. <http://mek.oszk.hu/11400/11450/> (2015-01-28)

67 Részlet a könyv záró, összefoglaló fejezetéből: „Today, it would be ridiculous even to propose a plebiscite for a solution of the Ruthenian problem. The proper time for this would have been after World War I, when the right to self-determination was, at least in theory, the leading principle of re-organization. Since then, however, Ruthenia has gone through the most tragic period of her long history. Forty-five years of harassment, abuses and terror have taken a heavy toll on the social and ethnical structure of the population. The number of the Hungarians was first reduced by the Czechs, then by the killings, imprisonments and deportations carried out by the Soviet Union. Ruthenians suffered in the same way. Those who were lucky immigrated to the United States, Canada and many other countries, all over the globe. The less fortunate were forced to surrender their national pride and culture, and become obedient slaves of Soviet Imperialism. - A Westerner can hardly grasp the immense psychological pressure to which the population of Ruthenia was subjected.” <http://www.hungarianhistory.com/lib/ruth/ruth12.htm> (2015-01-28)

68 Magyar könyvkiadók száműzetésben. *Bibliográfia. A Hírünk a világban* (VII. évf. 7–9. sz. 1957. július – szeptember) melléklete. I. évf. 1. sz. 1957 ősz. 2. p.

69 Homonnay 1971, 17. p.

Irodalom

- Balázs Ildikó 2013. *Magyar sajtókarrier. Válogatott publicisztika 2.* Budapest, Magánkiadás.
- Borbándi Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia.* Budapest, HITEL, 1992.
- Borbándi Gyula 2006. *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985.* Hága, Hollandia, Mikes International, 116. p. (Eredeti kiadvány: Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985.)
- Fedinec Csilla 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája, 1918–1944.* (Nostra tempora, 7.) Galánta – Dunaszerdahely, Fórum Intézet – Lilium Aurum.
- Fedinec Csilla 2004. *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok.* (Fontes Historiae Hungarorum, 2.) Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Fedinec Csilla 2007. Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1. sz. 92. p.
- Fedinec Csilla 2010. A kárpátaljai autonómia kérdése – Teleki Pál kísérlete. In Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest, Argumentum, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Fedinec Csilla (szerk.) 2014. *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* (Regio Könyvek.) Pozsony, Kalligram.
- Hokky Károly 2004a. Hokky Károly felszólalása Munkácson a Magyar Nemzeti Kongresszuson 1923. május 6-án. In Fedinec Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok.* (Fontes Historiae Hungarorum, 2.) Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Hokky Károly 2004b. Hokky Károly szenátor beszéde a költségvetést tárgyaló ülésen Kárpátalja gondjairól. Prága, 1936. december 14. In Fedinec Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok.* (Fontes Historiae Hungarorum, 2.) Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Homonnay Elemér 1971.
- Magocsi, Paul Robert 2005. *Short history of Jews in Transcarpathia. Brief Historical Outline.* Carpatho-Rusyn Research Center.
- Marina Gyula 1977. *Ruténsors. Kárpátalja végzete.* Toronto, Patria Publishing Co. Ltd.
- Markó Árpád–Lányi Lindner Sándor–Bialoskorski Ödön 1937. *A cs. és kir. 34. magyar gyalogezred története 1734–1918.* Budapest, Pátria.
- Necze Gábor 2004. Kárpátalja az állambiztonsági jelentések tükrében. In Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés.* (Regio Könyvek.) Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Nemes Váradi Imre 1969. *Mérlegen. A magyarországi nemzetiségek rövid története.* Garfield, N. J., Turán Printing.
- Ölvedi János 1936. Magyar Kisebbség Csehszlovákiában. *Magyar Szemle*, április.
- Plachý, Jiří 2012. K činnosti některých negativistických stran na Podkarpatské Rusi v roce 1938. *Slovanský přehled. Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe*, 1–2. sz. 120. p.
- Rychlík, Jan 2014. Határrezsim Kárpátalján 1919–1939 között. In Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* (Regio Könyvek.) Pozsony, Kalligram, 37–45. p.
- Saad József (összeáll.) 1989. *Magyar Szemle: repertórium és tartalomelemzés.* (Magyar szociológiai történeti füzetek, 3.) Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár–ELTE Szociológiai Intézete, 1. k.

- Simon Attila 2010. *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban.* (Nostra tempora, 16.) Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 172–173. p.
- Szalay Olga (vál.) 2014. „...Eljött az idő: visznek katonának”. *101 magyar katonadal a Nagy Háború idejéből 1914–1918.* MTA BTK ZTI, Nemzeti Közszerződési Egyetem.
- Szavári Attila 2011. Teleki Pál Erdély-politikájáról: értekezletek Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 3–4. sz.
- Turczel Lajos 1981. A csehszlovákiai magyar sajtó fejlődése 1919 és 1945 között. *Magyar Könyvszemle*, 97. évf., 4. szám.

CSILLA FEDINEC

„...THIS PICTURE IS SUCH AS IF THE HUNGARIAN SOCIETY AND THE HUNGARIAN SOUL HAVE BEEN BROKEN MIRRORS”. THE LIFE AND ACTIVITIES OF KÁROLY HOKKY (1883–1971)

After Transcarpathia was in 1919 incorporated to the newly established Czechoslovak Republic, the local Hungarian minority community had soon produced its own political elite. One of its prominent personalities was Károly Hokky, member of the Prague national assembly, later its senator, and, in the revision period, the co-opted representative of the Hungarian parliament. In the end of the Second World War he emigrated to the United States, where he, known as Charles J. Hokky, continued his activities in the field of minority protection, as far as conditions allowed it in the circumstances of emigration. This study follows his personal and political life path.

tagja megfelelő igazolvánnyal van ellátva, biztosként Zacha tanárt nevezték rendellenességeket és kifogásokat. A ki-

FONTES HISTORIAE HUNGARORUM 6

ESTERHÁZY JÁNOS ÉS A SZLOVENSZKÓI MAGYAR PÁRT

Iratok a szlovákiai magyarok
történetéhez (1938–1945)

Szerkesztette
Simon Attila

[Handwritten signature]
Dr. Esterházy János
pártelnök.

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Adalékok Besztercebánya etnikai változásaihoz, alkalmazkodási stratégiák egy értelmiségi asszimilációs életpálya tükrében

LÁSZLÓ BÓNA

Data on the ethnic changes in Besztercebánya (Banská Bystrica).

Adaptation strategies in the light of the assimilation life path of an intellectual

394(437.6)

316.7(437.6)

314.148(437.6)

78.071.1(437.6)

Keywords: Banská Bystrica, Besztercebánya, assimilation, ethnic changes, diary, Figusch, Fíguš, identity.

Kutatásom a mai Szlovákia szívében fekvő Besztercebánya dualizmus kori és „triano-ni” nemzetiségi változásainak történeti-demográfiai vizsgálatára irányul.¹ A szlovák–magyar etnikai kontaktuszónától messze északra fekvő város a dualizmus kezdetén kevesebb, mint hétezer lelket számláló bányavárosnak számított. Az 1880. évi népszámlálás szerint szlovák többségű, ámde mintegy 20 százalékban magát német és 16 százalékban magát magyar anyanyelvűnek valló népességével tipikus háromnyelvű felvidéki város volt. A dualizmus évtizedeiben gyors ütemben nőtt a magukat

- 1 A város jelentőségét jól mutatja, hogy egyik legismertebb kutatója, Paulinyi Oszkár a magyarországi városok legrégebbi rétegéhez sorolta: „A több mint félszáz Árpád-kori »város« közül alig ha féltucatnyi – Pest, Buda, Esztergom, Győr, Pozsony és a bányavárosok közül talán Selmec- és Besztercebánya – került bele már a XIII. század folyamán a gazdasági értelemben vett város fogalmát megközelítő, előrehaladottabb fejlődés sodrába.” (Paulinyi 1993) A város IV. Béla által elrendelt thüringiai német betelepítése, majd városi joggal való felruházása óta kisebb-nagyobb mértékben mindig is vegyes nemzetiségű településnek számított, amit a helység német, magyar és szlovák névváltozata – Neusohl – Besztercebánya – Banská Bystrica – is tükröz. Sajnos napjainkig nem jelent meg a város magyar nyelvű átfogó története, amit Jurkovich Emil szakképzett történész több mint két évtizeden át írt, csupán az első világháború után készült el. Jurkovich monográfiája több mint 2000 gépelt oldalt tesz ki, melynek kézirata az OSZK-ban található. A teljes kiadás, a szlovák nyelven 2005-ben, A3-as méretben, kisbetűvel is mintegy 550 oldalon, hiánytalanul lett kiadva. Jurkovich munkájánál érzékelhető, hogy a valamikori német várost valamiképp integrálja a magyar államiságba. Mivel ő maga is a királyi Magyarország alkalmazottja volt (Besztercebányai gimnáziumi igazgató, iskolai felügyelő stb.), nyilván valamilyen szinten védte is munkaadója eszmeiségét, az asszimilációt pedig természetesként értékelte. Sőt, a szepességi (Letanovce) születésű Jurkovich Csehszlovákiát is elhagyta, és Magyarországon hunyt el 1936-ban. „Igyekeztek (Ipolyi Arnolddal együtt) megszabadulni a romantizmus koncepcióktól [...], Jurkovich a város történetének megírásában végül is nem állt hozzá nemtörődőmséggel a szlovákok felé.” (Skladný 1999)

magyar anyanyelvűnek vallók aránya. Az 1910-es népszámlálás – legalábbis papíron – már relatív többségben találta a magyar anyanyelvű népelemet, 49%-nyi magyart mutatva ki.² Tanulmányunk súlypontját az értelmiségiek asszimilációs életpályájának vizsgálata jelenti, ami a korabeli felvidéki városok egy részében meghatározóan jellemző folyamat volt. A többlepcsős, jórészt befejezetlenül maradt értelmiségi magyarosodás egyszerre jelentett a helyi közösségek feltörekvő polgári rétegei számára mintát, egyszersmind jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a korábban évszázadokon át nem magyar többségű városokban a 20. század elején a magyarság számára kedvező népszámlálási adatok születtek.³

Kutatási módszerek

Besztercebánya városának városelmézése a készülő doktori disszertációm egyik fontos alfejezete, mely során egy népszámlálási adatokat tartalmazó Access adatbázis elemzésből három tipikus felvidéki várost vizsgálunk meg. Besztercebánya azokat a városokat hivatott fémjelezni, ahol a magyarok aránya a lakosság növekedését is meghaladóan növekedett. A kutatást a társadalmi-gazdasági fejlődését vizsgáló szlovák és magyar szakirodalom elemzésével kezdtem. A tényleges kiindulópont azonban a korabeli város társadalmi, etnikai, gazdasági és oktatási szerkezetének feltérképezése jelentette. A várossal kapcsolatos okiratok, iskolai felügyelői jelentések, minisztériumi fel- és leiratok, polgármesteri és megyei levelezések, orvosi jelentések, rendőrségi jelentések, városi szabályrendeletek, házassági szerződések, szabálysértési eljárások, felvételi kérvények, egyesületek szabályzata, a városban székelő 16. gyalogezred, gazdasági iratok, vasút, valamint a helyi Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FEMKE) tevékenységét is megvizsgáltam, elsősorban a Besztercebányai Levéltárban található iratok segítségével. A helyi sajtó rendkívül sokszínű volt, a gyakran egymást váltogató, rövid életű lapok könyvtári példányai hiányosak, ritkán maradtak fenn teljes évfolyamok.

Az asszimilációs folyamat egyéni érvényesülésének és értelmezésének bemutatására egy konkrét értelmiségi életpályát is megvizsgáltam. A terjedelmes anyag ugyanakkor lehetetlenné teszi, hogy egy rövidebb tanulmányban minden tényezőre kitérjek. Ezért itt most csupán a legalapvetőbb statisztikai adatokat ismertetem, elemzem a hadsereg, a munkavállalók helyzetét. A városi közterkölcökre és a gazdasági helyzetre vonatkozó források elemzése mellett egy értelmiségi naplójával foglalkozom részletesebben.⁴

2 A németek aránya 8,2%-ra esett vissza.

3 Pl. Pozsonyban, Kassán, Trencsénben, Nagyszombatban, Nyitrán, sőt Budapesten is többé-kevésbé hasonló módon zajlott a magyarosodás.

4 A 19. századi szlovák nemzetépítés városát, a hivatalok és egyesületek nyelvváltását, az iskolákat, a FEMKE-t, a pánszlávizmus üldözését, a helyi politikát, illetve a legkülönbébb statisztikákat korábban egy tanulmányban mutattam be. (Bóna 2014)

Besztercebánya nemzetiségi változásai a dualizmus évtizedeiben

A városnak a 19. század közepén mintegy 5 ezer lakosa volt. A dualizmus végére ez a szám több mint kétszeresére nőtt. Két hullámban érkeztek a betelepülők a kiegyezést követően. Az 1890-es évektől kezdve tízévenként több mint 1 500 fővel gyarapodott a település lakossága. A magyar elem növekedése alig marad el ettől, sőt, 1900 és 1910 között meg is haladta ezt a mértéket. Kétségtelen, hogy a legalább 2100 fős magyar gyarapodáshoz sok nyelvváltó egyén és család járulhatott hozzá. Azt is figyelembe kell venni, hogy a város lakosságának dualizmus kori önreprodukciója az 1880-as években rendkívül alacsony volt, évenként mintegy 10-20 fővel születtek többen, mint mennyien meghaltak.⁵

1. táblázat. Besztercebánya nemzetiségi összetétele 1851–1930 között⁶

Év	Forrás	Népesség	Magyar	%	Szlovák	Izraelita	Német
1851	Fényes Elek	5228	–	–	–	–	–
1857	Osztrák népsz.	5243	44	0,8	4221	–	978
1869	Osztrák népsz.	5950	–	–	–	247	–
1880	Magyar népsz.	7159	1165	16,3	4342	561	1396
1890	Magyar népsz.	7485	1799	24,0	4229	–	1389
1900	Magyar népsz.	9264	3132	33,8	4852	1025	1179
1910	Magyar népsz.	10 776	5261	48,8	4338	1260	879
1919	Karol Fremal	10 734	1565	14,6	8265	1092	406
1921	Cssz. népsz.	10 587	890	8,4	8222	1146	454
1930	Cssz. népsz.	11 347	435	3,8	9250	–	483

A magyar nyelvismeret és a magyarok számarányának növekedését egymás mellé téve feltételezhető, hogy az 1880-ban magyarul tudók, ám magukat még más anyanyelvűnek vallók egy része 1910-ben már a magyar anyanyelvű lakosság számát növelte, ugyanakkor tény, hogy a magyar nyelvismeret a 20. század elejére általánossá vált a városban.

2. táblázat. A besztercebányai népesség magyar nyelvismerete: 1880, 1900, 1910⁷

Év	Népesség	Magyar anyanyelvűek	Magyarul tudók összesen	Magyarul tudók összesen, %-ban
1880	7159	1165	2583	36,1
1900	9264	3132	5442	58,4
1910	10 776	5261	7992	74,2

5 ŠABB, MMBB 30. doboz. 1887. évi 38. szám. 887. Közegészségügyi jelentés. 1887. február 14.

6 A magyar népszámlálások az etnikai hovatartozást az anyanyelv, míg a csehszlovák népszámlálások nemzetiségi bevallás szerint regisztrálták.

7 Népszámlálási digitális adattár, <http://konyvtar.ksh.hu/neda>.

3. táblázat. A besztercebányai népesség főbb felekezeti adatai: 1880, 1900, 1910⁸

Év	Népesség	Írni-olvasni tud	Rk. (latin)	Ágostai (Ágostai hitv. ev.)	Helvét
1880	7159	4507	4222	2300	65
1900	9264	7376	5386	2684	69
1910	10 776	9039	6235	2814	248

Főképp a német elit és a jiddis – ezért a népszámlálásokban német anyanyelvűként regisztrált – zsidó polgárság asszimilálódott, mely lassan, de biztosan nemcsak a magyar politikai nemzet részeként, hanem a „grammatikai asszimiláció” révén is mindinkább magyarrá vált. A kivándorlás kevésbé érintette Besztercebánya városát, az 1910-es állapotok szerint a lakosság alig 0,2%-a tartózkodott külföldön (303 idegen és mindössze 20 külföldön lévő 1910-ben). A szlovák–magyar etnikai kontaktuszónától messze levő Zólyom megye ennek ellenére a dualizmus végig megtartotta markáns szlovák jellegét, a magyarosodás több mint „69%-át egyébként a megye három rendezett tanácsú városa, úgynevezett modernizációs központja – köztük Besztercebánya – adta”.⁹ A város a szabadságharc utáni szlovák nemzetépítés egyik legígéretesebb központjaként Zólyom megye székhelyeként a FEMKE-féle magyarosító politizálásban is fontos szerepet kapott. A szlovák regionális környezet gazdasági, társadalmi modernizációjának kiemelt jelentőségű helyszíne így vált a helyi magyar, szlovák, német és zsidó elitek közti konfliktusok színterévé.

Közösség, erkölcsi normák, rendeletek

A bányavárosi erkölcsi előírások, szabályrendeletek mindig is a szigorúbbak közé tartoztak, a városi tanács következetes, részletes és pontosan definiált rendeletei gyakorlatilag szokáskialakítóak voltak. Bár a 19. század végére már sokat módosultak, enyhültek, mégis tetten érhetőek a város életében, sőt a városi, hivatali, rendőrségi, valamint egyéb forrásokat végigkutatva megállapítható, hogy összességében a nemzetiségi kérdés a városi ügyintézésben harmad-, vagy csupán negyedrangú a város gazdasági, általános ügyei mellett. Ilyenek főképp az erdőgazdálkodási ügyek, az erkölcsi, sőt a munkásmozgalmi, szociáldemokrata mozgalmak ügyei is. A dualizmus első felében rendkívül nagy számban fordultak elő a bűnbandák, illetve körözött személyek elleni intézkedések a város környékén. A mindenkor alispán és a polgármester közötti levelezésekben azonban prioritást élvezett a nemzetiségi ügy és a sajtóban is nagyobb figyelmet szenteltek a kérdésnek. Mindez arra utal, hogy a nemzetiségi viszonyok kezelése valószínűleg már akkor is főként informális keretek közt, a szóbeli utasítások, beszámolók szintjén történt. Másrészt a város magyar és szlovák közössége közti láthatatlan határvonalak nem feltétlenül jelentek meg a hivatalos városi ügyvitelben, azok többnyire megmaradtak a személyközi kapcsolatok szintjén.

8 1910-ben az Rk. „latin” néven, míg a helvét helyett csak „református”, Ágostai helyett „Ágostai hitvallású evangélikus” kategória szerepel.

9 L. Papp József 2013, 46. p.

Annak kiderítésére, mit jelentett a 19–20. század fordulóján jó városi közalkalmazottnak, illetve polgárnak lenni, a városi hivatal döntési jogkörébe tartozó munkahelyekre jelentkezők kérvényeit vizsgáltam meg. A városi hivatal jelképezte, illetve testesítette meg a magyar állam helyi közigazgatását. Az alábbi kérvényeket annak megfelelően kell értelmezni. Húsz, 1898–1905 közötti állásfelvételi kérelmet elemeztem.¹⁰

Ezek közül kilenc magasabb funkcióba jelentkezett (rendőrfőkapitány, aljegyző stb.). Mind a kilenc fő az iskoláit, bizonyítványait, ajánlóleveleit, vagy ha volt, korábbi tapasztalatait taglalta, egyikük sem utalt sem magyar, sem pedig szlovák vagy német nyelvismeretére. A tizenegy alacsonyabb rangú tisztségre (rendőr, szolgabíró) jelentkezők kérvényei azonban máris más képet tárnak elénk. Ezek kivétel nélkül rövidebbek, egyoldalasak, illetve mindannyian erkölcsi magatartásuk kifogástalanságával érveltek. Kilenc fő nyelvismeretével (is) érvelt: „a magyart írásban és szóban is jól bírom” majd nyolc fő katonai könyvével, a jelentkezők alig negyede valamilyen korábbi, jobbára hasonló munkahelyi tapasztalataival. Csupán egyetlen jelentkező jelöli meg vallását is. Mindez arra enged következtetni, hogy az előkelőbb pozíciókra vágyók számára teljesen természetes volt az államnyelv ismerete, ám a „közember” számára az erkölcsi bizonyítvány és a nyelvismeret volt mérvadó, míg a vallásosság gyakorlatilag teljesen a háttérbe szorult ez esetben. Az erkölcsi megfelelést vagy szóban, vagy a hadseregben eltöltött évek szolgálati bizonyítványának makulátlanására hivatkozva prezentálták a jelentkezők. A 20. század eleji háromnyelvű város nyelvi viszonyainak ékes bizonyítéka a több állásra jelentkező kérvényében is megtalálható formula: „magyarul, tótul jól, németül megfelelően beszélek...”¹¹ Bár a legtöbb kérvényben inkább már csak a szlovák és magyar nyelvismeret szerepelt. A nyelvismeretet egyébként a rendőrség szolgálati szabályzata is megkövetelte: „[...] írástudás-fogalmazás, képzettség magasabb foka, nevezetesen különféle nyelvek tudása.”¹² Emellett a szolgálati ruhának mindekor tisztának és csinosnak kellett lennie, a haját röviden viselve, csak a körszakáll megengedett, de az is röviden. Továbbá szolgálatban dohányozni nem szabad, szolgálaton kívül sem szabad az utcán pipázni, csakis a szivarozás engedélyezett, illetve az erkölcsi kódex hiánytalan betartása kötelező.¹³

Az erkölcsi kódex betartását nem csak elvárták, hanem ellenőrizték is. Ha valamilyen panasz érkezett, azt nyilván kivizsgálás követte, és ha az eset ismétlődött, általában megrovás, majd pénzbüntetés, harmadszorra pedig rendszerint elbocsátás lett belőle. Panasz természetesen szép számmal érkezett, a vád többször is csupán ennyiből állott: „jellemtelen”. A legnagyobb gondot természetesen Besztercebányán is az alkohol okozta. A városi gazdák, kocsisok, tűzoltók, toronyőrök, sőt rendőrök is számos esetben voltak kivizsgálás célpontjai, és elbocsátásokra is akadt példa. Némely állásra jelentkező jellemét még a főispán is írásban ellenőrizte a polgármesternél, hogy kikérje véleményét, az illető magaviseletéről, erkölcsi állapotáról, megbízhatóságáról

10 ŠABB, MMBB, 38 doboz.

11 ŠABB, MMBB, 38 doboz. Knopp Jenő levele a rendőrfőkapitánynak. 1905. november 3-án, Úrvölgye, (besztercebányai városrész)

12 ŠABB, MMBB, 31 doboz. Besztercebánya sz. kir. városi rendőrség szolgálati szabályzata 1887, 266sz. 5 cikkely.

13 Uo.

stb. A korrupcióra utaló nyomokat is rendkívül szigorúan megvizsgálták. Többször előfordultak Besztercebányán a városi erdők és a városi tanácsosok tűzifaigénylése körüli visszaélések, mely ügyek végén több tanácsost megrovással és fizetésmegvonással büntettek. A panaszok között azonban egyetlen nyíltan a nemzetiségre utaló feljelentést sem találtam, annál több aratás környéki szociális ügyet, amelyet azonban néhol kihasználtak nemzetiségi izgatásra is.

Erkölcsei romlásra talán minden korszakban találunk utalást, nem volt ez máshogy ekkoriban sem: 1880-ban „azon előforduló esetek alkalmából, miszerint az éjjeli őrzőkat a városban eszközölő hajdúinkat kicsapongó egyének részéről bántalmazták”, lőfegyverrel lettek ellátva, illetve rá két évre fegyverhasználati szabályrendeletet is alkottak.¹⁴ Egyébként a dualizmus kori városi sajtóban rendszeresen megjelentek a per tudósítások, bírósági ítéletek, a nevek teljes feltüntetésével.

Ami a beszélt nyelvet illeti, a 18–19. században „nem illet” a városi polgárságnak szlovák könyvet vagy újságot olvasni, sőt szlovákul sem „mondokolni” az utcán, és a köszönetnél is kizárólag a németet, majd később egyre inkább a magyart használták. Ezt inkább a vagyonosabb polgárok vagy azok közé tartozni vágyók praktizálták, a szlovák nyelv ugyanis a munkások, parasztok és koldusok nyelve volt, perifériára szorulva. A 19. században szóban és írásban is anekdoták keringtek a városban. Míg a helyi magyar hivatalnokok inkább a környékről származó szlovák cseléd lányokat alkalmazták a háztartásban, a vagyonosabb zsidó családok „zipser deutsch” lányokat fogadtak a Szepességből. A helyi patinás szórakozóhelyek, vendéglők tulajdonosai is főképp magyarok és magyar öntudatú, ám többségében németül beszélő zsidók voltak. Úgy tűnik, a szlovák nyelv használatának a gondolatával a legnehezebben a szlovák származású középréteg szembesült, amely saját nyelvét nem tekintette eléggé úrnak. (Bitušiková 1996, 15. p.) A helyi sajtó mellett erről Terézia Vansová szlovák író visszaemlékezései is tanúságot tesznek. Nemzeti értelemben a dualizmus kori, sőt a húszas évek utcája is relatíve toleráns volt, ám nem konfliktusmentes. Bár a sajtó tudósít néhány perpatvarról, ezek azonban korántsem olyan súlyosak, mint a harmincas évek zsidó- és csehellenes lakossági reakciói. (Bitušiková 1996, 17. p.) Ez alól egyedüli kivétel az 1880-as évek zsidóellenes megmozdulásai.

A hadsereg

A besztercebányai székhelyű 16. gyalogezred szerves része volt a városnak, és a háborús években nagyban meghatározta a városi hátország életét, hiszen hadifogolytábor, kórház és katonai gyakorlótere is aktívan működött. A nemzetiségi adatok, bár nem csupán a városból toborozták a katonákat, segítségünkre lehetnek. A hivatalos nemzetiségi statisztikák adatai a háború első évéből: 56% magyar, 41% szlovák, 3% egyéb, a háború végére, négy év múlva viszont: magyarok 55%, szlovákok 22%, románok 12%, németek 8%, szerbek és horvátok 2%, ruszinok 1%. (Chorvát 2003, 75–86. p.).

¹⁴ ŠABB, MMBB, 218 doboz. 1880 évi november 2-án tartott városi közgyűlésen, városi kapitány.

Nyilvánvaló, hogy a háború előrehaladtával a fokozatos feltöltések és a csapatátcsoportosítások más, nem Zólyom megyei illetőségű katonát is besoroztak az ezredbe. Sokkal inkább valóságához közeli értékeket kapunk az 1900-as, békeidőből származó legénységi anyanyelvi statisztikákból: magyarok 21%, szlovákok 62%, németek 11%, ruszinok 1% és 5% egyéb. (Dangl 2006) Az háborús adatokhoz képest látványos a különbség a szlovák anyanyelvű katonák javára.

A hadsereg az iskola mellett talán a második olyan intézmény, amely a leghatékonyabban elősegítette a magyarosodási folyamatot. A helyi FEMKE könyvtárhálózat „projektjét” a katonaság már 1895 óta aktívan támogatta, hiszen a gyalogezred kaszárnyáiban létesült, ahol a főtisztek legalább egy része támogatta a magyarosító törekvéseket: „oldhatatlan bennem a vágy, hogy e téren az eddigénél több eredményt érjek el, s mire csak úgy számíthatok, ha megfelelő olvasmány nyújtása [...] mellett hazafias tárgyú, a legénységi szobákban és a folyosókon kifüggesztendő képek és képeslapok legyenek.” Az alezredes azt írta levelében, hogy besorozáskor „a legénység egy részét anyanyelvű [...] (a szolgálat második felében) habár csak kevés, de legalább beszéljenek, legalább értenek magyarul.”¹⁵ A könyvtár csupán a legénységi állomány tagjai számára volt hozzáférhető, a legénységnek ingyenesen, míg a tiszteknek egy kötet egyfilléres kölcsönzési díj ellenében. Az ezt követő könyvtári jelentések szerint a könyvtárat használó „tót legénység, míg az év elején alig, hogy olvasott, beszéde az év végén már sokkal tisztábban és helyesebben beszélt”. Továbbá: „gyakorolja magát magyar nyelv kiejtésében hangos olvasás által.” Az 1913-as jelentésben pedig ezt olvashatjuk: „hatását még fokozza, (hogy) a legénység között a tót nyelven való társalgás meg van tiltva [...] kényszerítve vannak magyar nyelven társalogni.”¹⁶

Az éves jelentések egyébként az olvasók számáról és a kötetek kölcsönzéséről is tartalmaznak adatokat, ezek alapján azonban nem vonnék le messzemenő következtetéseket: mégis, az olvasók száma és a kölcsönzött művek száma csökkenő tendenciát mutat.¹⁷

A katonaság ily módon a környék asszimilációs tengelyévé vált. Míg a katonaság esetében erőszakos asszimilációról (nyelvük tiltása miatt), addig a polgári városban inkább természetes, ámde kormányzat és helyi szervezetek által befolyásolt, támogatott és elvárt (ügyintézés) asszimilációról beszélhetünk.

Gazdasági helyzet

Beluszky Pál funkcionális városhierarchia-rendszerében Besztercebánya, a teljes körű funkciókkal rendelkező megyeszékhely kategóriájába sorolva, a 23. legjelentősebb magyarországi településként szerepel, míg a szomszédos Zólyom, a megye korábbi köz-

15 SNA-B, FEMKE 24. doboz, Molnár Dezső alezredes levele a FEMKE titkárnak a könyvtár ügyében, 1907. október 2. Besztercebányán

16 SNA-B, FEMKE 24. doboz, FEMKE könyvtári jelentések 1908–1913.

17 1908: 215 olvasó, 2950 (sic!) kötet; 1909: 172 olvasó, 365 kötet; 1910: 105 olvasó, 130 kötet; 1912: 188 olvasó, 245 kötet. Kérdés, mekkora hitelt adhatunk Minder Róbert honvéd hadnagynak, aki a könyvtár gondozója volt.

pontja és névadója csupán a 133. lett ebben a sorrendben. Nyilván ebben nagy szerepet játszott a vármegyei hivatalok Besztercebányára költözése, ám a különbség mégis rendkívül jelentős. A város gazdasági helyzete egyébként a kezdeti 19. századi hanyatlás után a dualizmus kezdetétől egyre pozitívabb. Az 1850-es években a kisiparosok és alkalmazottaik aránya 28:46, 1857-re drámaian lecsökken, 440 kisiparosra csupán 432 segéd jut a városban. Hiába a céheket tiltó minisztériumi rendelet (1850. március 26.), majd 1857-ben a szabadalomkiadatás eltörlése, „bár jogilag megszűntek az iparosok, még évtizedekig meghatározták a város ipari életét”. (Chromeková 2006, 43–64. p.).

A következő évtizedben kezdtek a zsidók¹⁸ nagyobb számban betelepülni (1860. jan. 10-i rendelet). Bár két-három mesterség is megszűnt a városban, az üzletek száma – a zsidó tőke segítségével – 28-ról 78-ra nőtt. Nagy üzletek azonban még nem alakultak. 1872-ben újabb, határozottabb hangnemű törvény született a céhek tiltására, így azok valamennyien egyletekbe tömörültek, némi módosítással, de gyakorlatilag folytatják tevékenységüket. A szakmák száma folyamatosan nőtt, szakosodás ment végbe, és a kíméletlen verseny az azonos szakmabeleik számát egyre jobban lecsökkentette. 1891-re 389 kisiparosra már 427 segéd, illetve 424 tanonc jutott. (Chromeková 2006, 43–64. p.)

Pénzüntézet viszonylag korán, már 1845-ben Zólyomi Takarékpénztár néven alakult a városban. 1863-ban modernizálták a harmanci papírgyárat, ugyanakkor állandó postakapcsolatot kapott a város. Egy évtized múltán a vasút is bedübörög a városkába Zólyom felől, bár vasútállomásra egészen 1891-ig kellett várniuk a besztercebányaiaknak. 1893-ig végállomás, majd szárnyvonal épült Podbrezovába, 1898-ban pedig Harmancba. Az utak azonban még elhanyagoltak, sőt még 1898-ban is vámkötelesek voltak. Még ekkor is úsztatták a fát a Garamon. Paradoxon, de a vasútvonal a várost eleinte gazdaságilag kedvezőtlenül érintette, mert a vám elesett, amelyet az utakon szedtek a heti vásárra érkező kereskedőktől. Ez azonban hamar kompenzálódott a vasút nyújtotta lehetőségekkel. Az 1890-es években bécsi befektetők érkeztek a városba, székgyár (Gustáv Harnisch) majd gőzmalom (Hertzka, Engel, Weiss) is alakul. A Besztercebányai Takarékpénztár 1869–71-ben betétnövekedést mutat, míg 1872-ben a krízis következtében megnövekedett kölcsönigénylésről tanúskodik a városban. 1872-ben a Besztercebányai Bankegylet nagyobb beruházásokkal próbálkozott, de csődbe ment. A legnagyobb gyár, a már említett Harnisch-féle székgyár 1893-ra elérte a 697 főnyi munkásszámot. A második legnagyobb üzem 170 főt alkalmazott. A bányászat azonban már csak vegetált, egyetlen aknában dolgoztak még 1893-ban, a „homokiban” de mindösszesen négy munkás. Tehát az 1890-es évekre tehető, hogy a város aktívan beszállt a kereskedelmi és ipari életbe (fűrésztelep, vízvezetékrendszer, téglagyár, mészko stb.) és a pénzüntézetek, bankok is stabilizálódtak. A városban ekkoriban egyébként a rendkívül sok tüzeset állandó problémát okozott.¹⁹

18 Az első említés 1847-ből származik bizonyos Samu és Hermann Kohn, Abraham König, Rudolf Abeles, Samu Klein. (Markov 1973, 271. p.)

19 SNKM, LA A XXIV/4-2 napló. 1890.

Adminisztráció²⁰

A besztercebányai városi előljárárság 19 főt tett ki, szavazati joga azonban csupán a polgármesternek, a főjegyzőnek, a rendőrfőkapitánynak, a tanácsnoknak, az „első” és „másod-” jegyzőnek, az ügyésznek, a pénztárnoknak, a főszámvevőnek, a főorvosnak, a mérnöknek és az erdőmesternek volt. Az előljárársági segédszemélyzet tehát hét főből állt. Besztercebányának a 20. század elején tizenkét főből álló altiszti személyzete, illetve a 35 fős szolgaszemélyzet állt a rendelkezésére. Ezek a következők: 13 rendőr, 5 vámőr, 6 hivataloszolga, 7 tűzoltó, 3 toronyőr, 1 gyepmester. Természetesen a főorvos mellett több orvos is volt a városban, elsősorban a kórházban, illetve vármegyei állatorvos, és három vármegyei szülésznő. A városnak már különféle szakszervezetek is voltak. Ami a béreket illeti, négy fizetési fokozat volt felállítva, a kereset évben megadva. A polgármester, a főjegyző, a rendőrfőkapitány, a mérnök éves bére 6600 és 4800 korona között sorban fokozatosan csökkenő bevétellel rendelkezett. 4800 koronától 3200-ig kapott az erdőmester, a tanácsnok és a számvevő 4000 és 2400, míg az ügyész a főorvos és a pénztáros évi 3300 és 2400 korona között vihetett haza. A gyepmester és a raktárőr 1100 és 800 koronát, egy rendőr, erdőőr, hivataloszolga, vámőr vagy tűzoltó évi 900 és 600 korona közötti összeget, míg egy szülésznő 400 koronát keresett. Az 1870-as években még volt bánya felügyelő, a 20. század elején már nem volt a városban efféle tisztség. Némely tisztséghez lakás is tartozott.

Érdekes megvizsgálni a több mint három évtizeddel korábbi állapotokat is:²¹ a polgármester éves fizetése 1600 forint, a városi kapitányé és a főjegyzőé 1300, a tanácsnokoké 1000, az ellenőré, gazdasági felügyelőé, bánya felügyelőé, erdő felügyelőé 900-800 forint, a főorvosé 750, a vásári és rendőri ügyelőé 350, a szülésznőé 150, a szolgáké pedig 200-300 forint volt. A hajdúk fizetése azonban rendkívül magasnak mondható – kivéve a kapuőrt – 700 és 900 forint között kerestek. A vármegyei elithez viszonyítva eltörpülnek ezek az összegek: A 107 legtöbb éves adót fizető listáján 57 személy volt besztercebányai illetőségű.²² A városban koncentrálódott tehát a vármegyei elit, hiszen az első tíz listáján hat, az első ötven adófizető közül 31 fő volt besztercebányai az 1884-es évben.²³

20 Besztercebánya szabad királyi és bánya város szervezeti szabályrendelete. 1906 alapján.

21 *Besztercebánya szab. kir. és bánya város törvényhatóságának szervezete*. 1872 [1873] alapján.

22 ŠABB, MMBB, 30 doboz. Besztercebányai 1883 szv – kétnyelvű hirdetvény, szeptember 12. „Zólyom megye legtöbb adót fizetőknek ideiglenes névjegyzéke 1884-ik évre”

23 A tíz legelőkelőbb helyen levők: (csak a besztercebányaiak): 2. Ipolyi Arnold püspök 5907 Ft., Herritz Rezső nagyiparos 2864 Ft, Stadler Tófor gyártulajdonos 2198 Ft, Radvánszky János nagybirtokos 1791 Ft, Radvánszky Károly földbirtokos 1325 Ft, Halassy Gyula orsz. képviselő 1168 Ft. Az első húsz között, tehát előkelő helyen szerepel Turzó Lajos „pánszláv ügyvéd”, a Szumrák testvérek; a lista vége felé található az akkori alispán, Lamer Ágost, illetve pár zsidó származású kereskedő és Machold Fülöp könyvnyomdász. Ő zárja a listát évi 203 Ft adóval.

A városi értelmiségiek asszimilációs életpályája

A besztercebányai értelmiség asszimilációs alkalmazkodását Figusch Vilmos, avagy Viliam Figuš Bystrý életútjának végigkövetésével kívánom szemléltetni. A választás több okból is esett éppen őrá. A tanár és zeneszerző Figusch életének több mint két évtizedét élte le Besztercebányán, és ekkoriban: „ambiciózus zeneszerzőként munkáját magyar szellemben, és az akkori zenei élet részeként végezte”. (Muntág 2002, 5–14. p.) A dualizmusban számos magyar költő versét megzenésítő zeneszerző a két világháború között a szlovák kulturális értelmiség egyik országosan is elismert alakjává vált. Emellett az evangélikus egyház orgonistájaként, a zenei élet szervezőjeként és magántanárként is tevékenykedett.

Asszimiláció és diszsimiláció – avagy a történelem identitásformáló szerepe

A turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárban található a Viliam Figuš (Figusch Vilmos) zeneszerző naplójának eredeti, 1920-ig magyar nyelven írt kézírata. Bejegyzéseit gyakorlatilag napi bontásban írta több mint négy évtizeden át.²⁴ Figusch megértéséhez, úgy vélem, a gyermekkora jelenti a kulcsot, az őt ért hatások nyomán a nyelvi-kulturális prioritások akkor alakultak ki, s ezek végigkísérték életét. Korán érte őt az anyagi bizonytalanság, éppen ezért rendkívül sok munkát vállalt az ország különböző, egymástól távol eső területein. A több mint 40 éven át írt, 59 füzetből álló napló teljes olvasása és feldolgozása kutatásunk keretei közt nem volt vállalható. Ezt sem az anyag terjedelme, sem pedig kutathatósága nem tette számomra lehetővé.²⁵ Ezért úgy döntöttem, hogy középiskolás, személyiségformáló éveit, illetve azokat a részeket dolgozom fel, melyekben az életrajzírók, Marianna Bárdiová és Emanuel Muntág nemzeti-ségi jellegű bejegyzésre utalnak. (Muntág 1973, 326. p.; Bárdiová 2002, 66. p.) Nem maradtak ki természetesen a történeti jelentőségű események sem, mint például a háború kitörése, vagy a miniszterelnök besztercebányai látogatása. Az alábbiakban ennek tükrében próbálom meg bemutatni életét.

Gyermekkora

Figusch Vilmos 1875. február 28-én született Besztercebányán, Samuel Figusch és Františka Heinlein legidősebb fiaként. Anyja valószínűleg német, míg apja szlovák származású volt. Az apa halála miatt bekövetkezett anyagi válság következtében tanító-képzőbe iratkozott be Selmecebányára. Itt kezdte el írni naplóját. Selmecebányán gyakran gondolt családi környezetére, az otthonra: „...bármilyen rosszak a körülmények otthon, és bármilyen jók a távolban, mégsem bírja elfeledtetni az embert az otthonától.”²⁶

24 SNKM, LA, A XIV/4, 59 napló. 1889–1936.

25 Az anyag csak helyben olvasható állandó felügyelet mellett.

26 SNKM, LA, A XXIV/4-1 napló. Dátum nélkül. Selmecebányán egy meg nem nevezett „bácsinál” lakik. Két-három havonta járt haza szülővárosába, Besztercebányára.

Diákéveiben többször előfordul olyan naplóbejegyzés, hogy kevés a pénze, vagy épp éhség gyötri. Ekkora már erős szociális érzékeléssel is bír. Naplójában érzékelhetően fogékony mások bajaira, és foglalkoztatják az emberi sorsok.²⁷ Racionális gondolkodásmódja már ekkor is nyilvánvaló volt, elutasította a túlzott álmodozást, Verne Gyula köteteiről is azt írja, szép, csak nem igazak. Magyarul ekkor már kitűnően tudott, hiszen szülei egy évre Pásztóra küldték a népi iskola negyedik osztálya előtt.²⁸ „Édesapám ekkor azon elhatározásra jutott, hogy miután magyarul tudni jó dolog, tehát annál fogva engem valami magyar helységbe ad egy évre.” Vilmos 14 évesen írta pásztói tapasztalatairól: „eleinte [...] nem tudtam az ő nyelvökön beszélni [...], később úgy megtanultam, hogy a szomszédok nem is akarták hinni, hogy én tót anyanyelvű vagyok.”²⁹ A fiatal Vilmos itt még inkább tótként definiálta magát. A „Kedves pásztói élet, isten veled” mondattal búcsúzott naplójában a színmagyar nyelvterületen szerzett emlékeitől.³⁰ Németül valószínűleg nem jól vagy alig tudott, ezt bizonyítja otthonra küldött német nyelvű képeslapja, melyet mással fordítottatott le.³¹ Nyilvánvalóan anyjának szeretett volna annak anyanyelvén, „származási nyelvén” kedveskedni, vagy német nyelvben elért előrehaladását bizonyítani. A selmecbányai tanítóképzőben heti két német és „tót”, három történelem és magyar órában részesült a szaktantárgyak és egyebek mellett. Úgy tűnik, a besztercebányai algimnáziumban és a selmeci tanítóképzőben sikeresen megalapozták a fiatal Figusch későbbi magyar nemzetiségi orientációját, nyíltan vállalt magyar identitását.³² A helyi Petőfi Körnek is tagja volt, amely igazi önképzésen alapult. A selmeci Petőfi Kör tevékenysége saját versek felolvasásában, szavalásában és a magyar himnusz éneklésében merült ki.³³ A diákságot egyébként is megmozgatták a közös énekek. A vonaton a napló szerint a „Ballag már a vén diák” kezdetű diákbúcsúztató volt az igazi kedvenc. Diákéveiben mindig is nagy érdeklődéssel és készülődéssel várta március 15-ét. „Felvirradt a nap [...] a magyar szabadságharcot méltán megünnepelni minden magyarnak legszebb kötelessége.”³⁴

A fiatal Figusch konfliktuskerülő személyiség volt. Ez cselekedeteiben is kirajzolódik, illetve ő maga is hasonlóképp határozta meg magát. „....nem szeretek senkivel sem haragudni...”³⁵

27 Pl.: „Gondoljon a koldusokra [...] akiknek nem ízlik a kenyér.” SNKM. LA, XXIV napló. Dátum nélkül.

28 1884 júniustól 1885-ig volt Pásztón, özv. Augusztinovicsnél, aki fiát, Győzőt adta Besztercebányára egy évre Figusch szüleihez.

29 SNKM, LA, A XXIV/4-1 napló. Apjának nyilván volt affinitása a magyar nyelv felé, valószínűleg tudott is magyarul. Testvére Budán élt.

30 Később, még felnőtt korában is meglátogatta az özvegyet Pásztón.

31 SNKM, LA, A XXIV/4-1 napló. 1889. augusztus. 30.

32 SNKM, LA, A XXIV/4-1 napló. 1889. szeptember 22. Egy magyar címet is találunk naplójában rajzolva, melyet egy emléktábláról másolt. Pár hónappal később egy ismeretlen 1848–49-es honvéd sírját rajzolta le fél oldal helyet elvéve, azzal a megjegyzéssel, hogy „remélhetőleg feljavítsák”. SNKM, LA, XXIV napló. Nincs dátum. 1890 nyarán 600 magyar nemzeti dalt tartalmazó daloskönyvet kért kölcsön a nyárra.

33 Petőfi Sándor Talpra magyarja és Berzsenyi Dániel A magyarokhoz ódája is népszerű volt. SNKM, LA, A XXIV-1 napló. 1889. szept. 13.

34 SNKM, LA, A XXIV/4-1 napló. 1889. március. 15.

35 Uo. Pontos dátum nélkül.

Mint volt szó róla, a családi tragédia miatt nagyon szerényen élt, néha koplalásban is volt része. Ennek okán 1890-ben az is megfordult fejében, hogy Sopronba megy tanulmányait folytatni, egyrészt a több tapasztalat reményében, illetve azért, merthogy ott „olcsóbb az élet.”³⁶ Pénz híján önkéntesként dolgozott az evangélikus egyháznál, bejárta a szélesebb környék (szlovák és színmagyar) megyéit.³⁷ Erre a nyári „supplicanus koldulás” kínált alkalmat, amely a tanítóképzős diákok egyházuk helyi lelkeszeinél való vándoréjszakázását jelentette. 1890-ben a Tisza vidékén járva ezt írta: „mennyt fogok tapasztalni, s kedves hazám mennyi szép vidékét fogom látni!”³⁸ Figuschnak különösen kedvére volt 1891-es, nem magyar ajkú vidéken való utazása. Ennek során már érzékeny volt a nyelvi tematikára, naplójában többször is panaszkodott. Bártfán például „magyarul csak a pap tudott, így tőtra fordították a (német) beszédet.”³⁹ Sőt, az Erdélyi Besztercén tett látogatása során, anyai felmenői nyelvét már teljesen idegennek érezte: „[...] csakis német beszédet hallottam, úgy éreztem magam, mintha idegen földön járnék.”⁴⁰ Keserűségéhez nyilván hozzájárult az is, hogy a helyi pap nem adott neki szállást, „pláne még magyarul is alig tud”.⁴¹ Naplójában egyébként szinte kizárólagosan magyarul írt, itt-ott német szavakat használt, melyek a gyermekkorában szállóigék voltak Besztercebányán. Ilyen pl. a „Krisztkindli” a karácsonyfahozó ember stb. Szlovákul csupán egyes helyneveket írt, kizárólag idézőjelben.

Falusi évek

1893-ban sikeres érettségi vizsgát tett a selmecbányai népi tanító iskolában. Ezután szeretett volna konzervatóriumba menni, és zeneprofesszorral válni, de a mindennap kenyér utáni hajsza miatt végül is Pilisre kerül, ahol tanítóként dolgozik. Innentől kezdve jelentkezi a néptanítói pályázatra, amely számára rendkívül fontossággal bírt, ugyanis ezután minden évben pályázik rá.⁴² A Pilisből hazavágyó fiatalember képe erősen tükröződik bejegyzéseiből. Figusch naplójában ebben az időszakban is gyakran írja, hogy legszívesebben szülővárosában, Besztercebányán dolgozna, ahol anyjának és testvéreinek tudna segíteni, illetve honvágyat érez szülővárosa gyönyörű vidéke után. A falusi életet azonban valóban nem kedvelte. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Pilis akkoriiban szlovák többségű falunak számított, illetve további munkahelyei is inkább szlovák többségűek lesznek.⁴³

Pályája kezdetén tehát magyar balladákat, nemzeti énekeket, magyar költők verseit-műveit zenésítette meg, vagy írta zongorára, kicsit később – pár évre rá – mindezekkel párhuzamosan pedig szlovák népi dallamokat kezdett gyűjteni. Munkásságát tehát

36 SNKM, LA, A XXIV/4-2 napló. Pontos dátum nélkül.

37 Egert 1890. június 27-én látogatja meg. „Igen tetszett a város, különösen a székesegyház és a lyceum épülete.” SNKM, LA, A XXIV/4-3 napló. 1892. június. 27.

38 SNKM, LA, A XXIV/4-2 napló. 1890. április. 27.

39 SNKM, LA, A XXIV/4-2 napló. Pontos dátum nélkül.

40 SNKM, LA, A XXIV/4-4 napló. 1892. július 18.

41 SNKM, LA, A XXIV/4-4 napló. 1892. július 18.

42 SNKM, LA, A XXIV/4-7 napló. 1893. október.

43 Az 1880-as években Pilis ezer lakosából több mint 700 fő szlovák anyanyelvű.

magyar szellemben kezdte el. Ez Figusch számára magától értetődő, hiszen gyermekkorától, nem definiáltan, de gyakorlatilag magyarnak vallja magát. Az 1893-as évet tehát Pilisben töltötte, 1893-tól pedig két éven keresztül Osztrólkán dolgozik. 1895–1903 között Zólyomszalattán egyházi tanítóként dolgozott. „Saját maga az anyanyelvhez húz, ámde az állam lakosai a rend érdekében a kormány nyelvét, az adminisztratív többségét kéne, hogy használják, tehát csak és csakis a magyart.”⁴⁴

Ezzel kapcsolatban Fábry barátjáról írja – aki szlovák dalainak helyesírását ellenőrizte –, hogy nem támogatta a magyarosítást, ámde mégsem heves pánszláv, és jobban tud szlovákul, mint ő. Ebből következik, hogy nem tudott saját bevallása szerint túl jól szlovákul, főképp ha a népi énekek nyelvjárási sajátosságaira gondolunk. Ezzel kapcsolatban, és általánosan is definiálható, hogy felnőttként ismét tudomásul vette szlovák származását, ám inkább magyarként tekintett magára. A következő években formálódó párkapcsolata körül található a legtöbb bejegyzés. Anyjával és legkisebb, beteges öccsével él. Ahhoz, hogy el tudja őket tartani, magánórát kell adnia zongorából. Ugyanekkor, a magyar szabadságharc 50. évfordulójakor panaszkodott naplójában, hogy nem volt a faluban semmiféle ünnepség.⁴⁵ Elenának Dobronyán egyébként kitartóan, öt éven keresztül udvarolt.⁴⁶

1900-ban végre megkérte a lány kezét. Ekkor készítette Arany János Rákóczi asszony című versének megzenésítését, amelyet a magyar közvélemény dicsérettel fogad. A *Budapesti Zenei Füzetek*ben is közöltek róla pozitív kritikát. Zólyomszalattánról ekkor távozott három évre, már családjával együtt. Ismét szláv közegbe, a bácskai szlovák nyelvszigetre, ahol egy kis faluban tovább dolgozott zenei művein. A távozásnak szintén anyagi okai voltak. Gyermeket vártak, és kevés volt a pénzük. Ott nagyobb lakást és magasabb fizetést ígértek.

Besztercebányán

A besztercebányai állást, melyre talán a legjobban áhítozott, nehezen szerezte meg. 1906 december 30-án végre szülővárosának a tanára lett. „13 éves falusi száműzetésemnek vége, nem voltam sosem falura teremtve, nem tudtam sosem teljesen beleélni magam a falusi környezetbe [...] a város az én igazi légköröm.”⁴⁷

1907-ben tehát szülővárosába, Besztercebányára költözött, ahol a város híres evangélikus iskolájának új tanítója lett.⁴⁸ Ekkor már három gyermeke van. 1910 márciusában az új főispán székfoglaló beszédét „bombasztikusként” írja le, ám a „díszmagyar ruhás urak” felvonulására már nem ment el.⁴⁹ „Az egyházküldöttségbe én is megvoltam hívva, de nem szeretvén a politikai nagyságok előtt való hajlongást, egyszerűen nem vettem részt a tisztelgésen.”⁵⁰ Figusch Vilmos egyébként a '48-as Függetlenségi és

44 SNKM, LHM, A XXIV/4-7 napló. 1895. november. 30.

45 SNKM, LA, A XXIV/4-10 napló. 1898. március. 15.

46 SVKBB. LHM, VFB II./4 Životopis – Viliam Figuš Bystrý. Ez a 1960-as években született napló erősen torzíja a valóságot.

47 ŠVKBB. LHM, VFB II./4 Životopis – Viliam Figuš Bystrý.

48 A besztercebányai evangélikus iskoláról I. Rosenauer 1876, 138. p.

49 SNKM, LA, A XXIV/4-25 napló. 1910. március. 6–7.

50 SNKM, LA, A XXIV/4-25 napló. 1910. március. 7.

Nemzeti Párt szimpatizánsa volt, több gyűlésükre is eljárt, illetve a jelöltek előszere-
tettel kísérgette haza. A pártba azonban nem lépett be, alapvetően inkább a zene érde-
kelte, mint a politika, ám mégis meg-megmutatkozott a Függetlenségi Párt gyűlésein és
akcióin. Ugyanez év tavaszán Apponyi és Tisza meglátogatta Besztercebányát. Apponyi
látogatását „a város közönsége oly becsű szeretettel fogadta, melyet magam is bámul-
tam, s mely e mindig kormánypárti várostól igazán csodáltra méltó jelenség volt”.⁵¹ Még
napok múltán is írt Apponyi beszédének hatásáról: „a látogatás felejthetetlen a város-
nak” [...] itt élveztem közel egy óra hosszát Apponyi gyönyörű ékesszólását.”⁵² Négy
napra rá Tisza István, a volt és a jövő miniszterelnök látogatását már „belsőleg sze-
gényesebb fogadtatás – tehát hűvösebb” visszhang kísérte.⁵³ Kirívó volt a két látogatás
között az is, hogy Tiszát a Huder és Rosevame cég emberei botokkal felfegyverkezve
vették körül, nehogy bántalma essék. A Tisza-beszéd fogadtatását Figusch hullámmó-
don, inkább negatívnak írta le, és kritikusan fogalmazott Tisza pártjáról: „[...] munka
párt, több lévén a pénze, mint a híve [...] (Tisza gondolatai ahhoz hasonlóak, mint)
mikor a nemzet vágyai rögeszmeként kezd(enek) működni.”⁵⁴

A nagy háború

1914-ben a trónörökös meggyilkolásának híre Besztercebányán is központi témává
vált. Fekete zászlók, plakátok lógtak mindenütt, és „bármivel akadt össze az ember,
csak a rettentő esetről folyt a szó.”⁵⁵ Figuschnak volt kapcsolata a városban pánszláv-
ként ismert Thurzó Jánossal, alias Ján Thurzóval, s naplójában többször említi a vele
kapcsolatos híreket. Ezek azonban jobbra nem politikai jellegűek, legalábbis a napló-
ban nem írt róluk. A háború kitörésekor házkutatásokat rendeltek el, és Figusch tartott
tőle, hogy belekeveredik. „Thurzóéknál, mint tót vezérembernél házkutatás van, meg
hogy valami gyanús levelet kapott Amerikából. Utóbbi engem is berángathat [...]
Amerikai ügyemet Thurzó sürgette. De bosszantó a véletlenek ilyen összejárása.”⁵⁶
Egy napra rá Vanszáéknál is házkutatást tartottak.⁵⁷ Figusch tudakolódott Thurzónál, és
kiderült, hogy neve benne volt az ominózus amerikai levélben. Ugyanazon a napon az
általános mozgósítás híre „hideg zuhanyként hatott, hangos tüntetés nem volt, ez most
már komoly dolog”.⁵⁸ Kezdetől fogva a háborúval szemben fogalmazta meg álláspont-
ját, de nem nyelvi-nemzeti kiindulópontból, hanem kulturális és emberi szempontból.
Innentől kezdve a napló rendkívüli nagy részében a háborúval vagy annak városra

51 SNKM. LA, A XXIV/4-25 napló. 1910. május. 7.

52 Uo. 1910. május. 7–8.

53 Uo. 1910. május. 11.

54 Uo. 1910. május. 11.

55 SNKM. LA, A XXIV/4-31 napló. 1914. június. 29.

56 Uo. 1914. július. 30.

57 János Vans (1846–1922), 1911 és 1918 között a város szlovák evangélikus lelkésze volt.
Felesége, Terézia Vansová a modern szlovák női irodalom egyik nagy tehetségű képviselője-
ként fejtett ki a városi szlovákság körében szerveződő munkát.

58 SNKM. LA, A XXIV/4-31 napló. 1914. július. 31.

vonatkozó következményeivel foglalkozik, egyértelműen pacifista és szociális hangnemben.⁵⁹

Ugyanakkor nagy nyomás nehezedett rá a házkutatások és az „amerikai levél” miatt, ezért úgy döntött, elmegy a hivatalba és tisztázza magát. Az ügyészágon és a rendőrségen „teljes nyíltsággal előadtam az én tót népdalaim ügyét” majd másnap a papnál, illetve a vizsgálóbírónál is járt.⁶⁰ Végül is ebből az ügyből nem származott további jogi következmény az érintettek számára.

A besztercebányai házkutatások ügye azonban – Dula Máté, a Szlovák Nemzeti Párt elnökének panasza révén – eljutott Tisza István miniszterelnökhöz is.⁶¹ Sőt, „a nagy zajjal és lármával végrehajtott letartóztatások [...] alkalmasak arra, hogy a tót nemzeti-ségű polgártársak ellen elkeseredést és gyűlöletet szítsanak [...] dr. Thurzo Iván nejét, aki férje sorsán aggódva Besztercebányán a kapitányságra tudakozódni ment, az utca népe lábáról leverte, ruháját leszaggatta [...] ablakbeverésig, vagyonrongálásig és tettelegesen insultusig elfajult tüntetések voltak.”⁶²

Ugyanebben a hónapban Figusch elintézte, hogy ne kelljen bevonulnia: „[...] az orvosban volt annyi humanitás, hogy egész más, rajtam sohasem tapasztalt betegséget hoztak fel mentő okul.”⁶³ Ez később ki is derült, ugyanis 1915-ben Budapesten volt orvosi kivizsgáláson, mikor is feljelentették, hogy szándékosan kihúzta magát a katonaság alól. Figusch számára kiderült, hogy az iskolája igazgatójáról volt szó, akivel lát-szólag barátok voltak.⁶⁴ Az orvosi kivizsgáláson elbukott, ám kilenc és fél hónapos szolgálat után visszatérhetett az iskolába tanítani. Szolgálatát Radványban töltötte, mint fegyvertelen őr, tehát nem vitték frontra.

Figusch magánlevelezéséből Paul Gálnak írt levelei figyelemre méltóak, ugyanis ezeket már szlovákul írta, és itt Ján Bystrýként írta alá magát.⁶⁵ Ezek a levelek a nagy háború éveiből valóak. Az írás tartalmaz jó pár magyar szót is, melyekről Figusch egyik levelében magyarázkodóan így írt: „Besztercei szlovák nyelvjárás.”⁶⁶ Levelekben háborúellenes, a leveleket végig magyarul címezte, a borítékok erről tanúskodnak.

59 Az orosz betörés idején, 1914. október 6-án írja egyetlen nemzetiséggel közvetve összekapcsolható bejegyzését, miszerint „csak bárgyú újságírók [...] kik azt hiszik, hogy az ő émelygős, »hazafias« cikkeiktől rögtön kéjgörcsöt kapunk...”

60 SNKM, LA, A XXIV/4-31 napló. 1914. augusztus 1–2. Amerikából pénzt és leveleket várt a kiadott népdalokért.

61 Dula Máté beadványa gr. Tisza István miniszterelnökhöz a szlovák sérelmekről és a *Slovenský denník* betiltásáról. 1914 augusztus 25. (Kemény 1999, 77–79. p.)

62 Uo. Dula Máté beadványa gr. Tisza István miniszterelnökhöz a szlovák sérelmekről és a *Slovenský denník* betiltásáról. 1914 aug. 25.

63 SNKM, LA, A XXIV/4-31 napló. 1914. augusztus. 24.

64 ŠVKBB. LHM, VFB II./4 Životopis – Viliam Fíguš Bystrý, 37. p.

65 SNKM, LA, Fíguš, V. B. levelei Paul Gallónak, 16 levél. 3A23.

66 SNKM, LA, Fíguš, V. B. levelei Paul Gallónak, 16 levél 3A23. „Uranbovaný népfölkelő – Bystrická slovenčina, Teraz k tomu absoltne nemám »hangulat« stb. 1914. december 13. Kelt Besztercebányán.

Régi kocsma ez, új címerrel

Lássuk, mit ír naplójában az államfordulatról. 1918. október 20-án kósza hírek terjengnek a városban „[...] biztosra azonban mindenki veszi [...] hogy a régi, egységes Magyarországnak vége, nagyszájú »hazafias« politikusok juttatták ennyire, mi különben nem baj, ha egyik nemzet a másikat nem nyomja el, hanem mindenki szabadon fejlesztheti nyelvét, kultúráját.”⁶⁷ Rá két napra már ezt a bejegyzést írta: „mindenki számol azzal a körülménnyel, hogy vidékünkön a magyar uralomnak már vége. [...] Mindenki aggódik [...] különösen azok, akik a tót nyelvet megtanulni nem tartották érdemesnek. Én nyugodtan nézek a jövőbe, mert eddigi áramlatokkal sohasem rokon-szenveztem, azért is tartottak engem a nagy »hazafiak« »pánszlávnak«.”⁶⁸ Az önigazolás, önmeghatározás keresése e napokra jellemző Figusch naplójára. Október 23-án már kétségeit helyezi kilátásba, miszerint „a megijedésen alapuló engedményeknek nem sok értéke van.”⁶⁹

1918. október 27–28-án már a budapesti lapok elmaradoztak a városból, vagy sok üres hellyel jelennek meg. November 2-án pedig az „osztrák–magyar közösség némi látható nyomait ma tüntették el az utcákról.”⁷⁰ November 11-én taníthatott először szlovákul az iskolában. A naplóban ezen a napon a következő bejegyzés található: „1918. november 11-én tótul is taníthatunk, [...] most veszik elő a jobbik eszűket.”⁷¹

Figusch 1918 december 1-jén olvasta az újságban, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács átveszi az irányítást a szlovák állam felett. Ekkor ezt írta barátjának, Gál Pálnak: „A nemzeti tanácshoz én is jelentkezni akarok, de nem közvetlenül, hanem közvetetten, rajtad keresztül, akinek biztos jobb kapcsolatai vannak vele (a Tanácossal).”⁷² Látszik, hogy még bizonytalan a csehszlovák államisággal szemben, mégis szeretné magát közelebb érezni az egyre jobban „lángoló tűzhelyhez”. Még ugyanebben a levélben megemlíti, hogy zenetanári állásra szívesen jelentkezne, hiszen az a régi vágya, ám Besztercebányáról nem szívesen távozna, főleg nem valami kisebb városba. Ennek okát három pontban adta meg: Elsőként, hogy a beszterceiek nem mozdulnak. Másodszor anyja és testvére miatt, harmadszor, mert akkori lakását nehezen fizették ki. Egy másik levélben sürgősen szlovák könyveket kért ismerősétől. Úgy tűnik, kapott az alkalmon és nagyon hamar alkalmazkodott, hiszen 1918 novembere után – mint megfigyeltem – még a magyar hangulatszavakat is elhagyta leveleiből. December első napján a főtéren a szlovák mellett még a magyar himnusz is eléneklik, Figusch szerint „Ez mutatta, hogy vége a sovén uralomnak.”⁷³ December elején a városban kezdik

67 SNKM. LA, A XXIV/4-37 napló. 1918. október. 20.

68 Uo. 1918. október. 22.

69 Uo. 1918. október. 23.

70 Uo. 1918. november. 2.

71 Uo. 1918. november. 11.

72 SNKM. LA, Figuš, V. B. levelei Paul Gallónak, 16 levél, 3A23. 1918. december. 1. Kelt Besztercebányán.

73 SNKM. LA, A XXIV/4-37 napló. 1918. december. 1.

eltüntetni a magyar nemzeti jelképeket, „hihetetlen, mégis előttünk lefolyó valóság, amint egy 1000 éves állam épülete roskadozik vezetőinek rövidlátása miatt.[...] A hadsereg tegnap és ma ment el.”⁷⁴ Tizenkilenc nappal később futottak be az első „megszálló” csapatok, „ezért tehát bennünket is elérte az ország romlás folyamata”.⁷⁵ Figyelemre méltó, hogy míg az első napokban Figusch Vilmos rendkívül megkönnyebbüléssel vette tudomásul a háború végét, és annak lehetséges következményeit, a következő hetekben mégis több ízben sajnálattal írja – mint ahogyan az idézetekben is láthatjuk –, hogy a régi stabil rend összeomlik, és valami új, valami ismeretlen következik utána. „Az egész invázió közönséges hatalomátadásnak tűnik, hiába hivatkoznak a csehek önrendelkezésre.”⁷⁶ A cseh csapatokról mint megszállókról ír, és innentől kezdve hangsúlyosabb számára a cseh–szlovák ellentét, hiszen „Régi kocsma ez, új címerrel.”⁷⁷

1919-ben, miután Besztercebányán maradt, panaszkodva írja barátjának, hogy „Egészen biztos forrásból hallottam [...] valamiféle Tamás befeketített Prágában, hogy »októberi szlovák« vagyok, ezért majd kivágnak. Drága barátom! Ha én októbrista volnék, akkor ma magas székben ülhetnék, hiszen látok én itt olyan urakat, kik jó pozícióban nyújtózkodnak, és akik előttem beszéltek, hogy ha csak két hétig »főispánok« lehetnének, az összes besztercei pánszlávot (sőt név szerint emlegették) akasztófára küldenék. [...] Ugyanezek most minden „madarónt” akasztanának.”⁷⁸

A naplót egyébként egészen 1920. január 1-jéig magyarul írta. „Az újévet az én imádott anyanyelvemen kezdem írni, eddig erre nem azért nem gondoltam, mert oly kevéssé tartanám (anyanyelvemet), hanem inkább az iskolai hatás, utána pedig az egyszerű begyökerezett megszokás, mindenféle magyar nacionalista hangnem nélkül...”⁷⁹ A cseh–szlovák ellentét végigkíséri ezeket az éveket: „ki nem volna magyarón (nagy magyar), akinek a helyére egy cseh akarna ülni?”⁸⁰ A trianoni békeszerződés aláírásának napján ezt találhatjuk, most már újra Fíguš Viliam naplójában: „Hallani, hogy a magyarok aláírták a békét, ezzel tehát a szerencsétlen Magyarországnak feldarabolása formálisan is elintéztetett. Csak az a szégyen, hogy ennek tartósságában senki sem hisz.”⁸¹ A fordulat idején a nemzeti tanácshoz beadott zeneprofesszori kérvénye egyébként csupán 1921-ben teljesült, mikor is felvételt nyert a besztercebányai tanítóképzőbe. A húszas években megkomponálta az első szlovák operát, a *Detvant*, melynek premierje 1928-ban Pozsonyban volt. Később a Matica slovenská néprajzi kutatásaiban is részt vett. Besztercebányán hunyt el 1937-ben.

74 Uo. 1918. december. 3.

75 Uo. 1918. december. 22.

76 Uo. 1918. december. 22.

77 SNKM. LA, A XXIV/4-38 napló. 1919. március. 19.

78 SNKM. LA, Fíguš, V. B. levelei Paul Gallónak, 16 levél, 3A23. 1918. december. 3. Kelt Besztercebányán.

79 SNKM. LA, A XXIV/4-39 napló. 1920. január. 1.

80 Uo. 1920. január. 4. (A szerző fordítása szlovákból.)

81 SNKM. LA, A XXIV/4-39 napló. 1920. június. 4.

Összegzés

Az adatokat elemezve elmondható, hogy a technikai fejlődés, a demográfiai olló szétnyílása, a vasút, a gazdaság modernizálása és ezek együttes gazdasági előnyei kéz a kézben járva, egymást erősítve indította el a magyarosodás folyamatát. Ehhez csatlakozott az állami iskolaügy és a hadsereg erőteljes asszimilációs politikája. Ugyanakkor az állami és főképp a megyei hivatalok nyomása is rendkívül erősen éreztette hatását a városban. Ahhoz, hogy valaki a városi elithez – vagy legalább annak környezetébe – tartozzék, kétségtelenül szükséges volt a magyar nemzet- és állameszme nyílt támogatása, elismerése.⁸² Legalábbis a közvélemény ezt magától értetődőnek gondolta. A gazdasági, kulturális, családi és karrierszempontok jelentősen függtek attól, hogy megbízható magyar embernek tartották-e az illetőt.

A vizsgált naplóból látható, hogy Figusch személyét tekintve megfelelt a gazdasági túlélési stratégiáknak, hiszen talán a legfontosabb annak tudatosítása volt, hogy a dualista Magyarország a benne élőknek stabil, évezredes valóságot jelentett. Az ország 1916-ig semmi jelét nem mutatta felbomlásnak. Megtagadta volna Figusch a szlovák nemzetiségét? Tisztában volt szlovák eredetével, de önmagát inkább magyarnak vallotta, egyfajta francia állampolgári nemzetelfogással. Szlovák népzenei gyűjtése és munkálkodása elárulta, hogy nem zárta el magát származásától. Mint ahogy az 1918. évi fordulat után feldolgozott magyar versei arról árulkodnak, hogy nem volt híve a kirekesztő, sovíniszta eszméknek. Az államfordulatkor azonban minden lehetőséget megragadott céljai elérésében, amelyek jobbra kimerültek abban, amire a legtöbbben vágytak, egy jobban fizető munkalehetőség elnyerésében. Ebben a koordináta-rendszerben legfőbb szempontnak a társadalmi mobilitás és a gazdasági előnyök összefüggése, a konfliktuskerülés és a környezet mintaadó, illetve domináns nemzeti kulturális közegének a szerepe volt. A Figusch-életút rámutat arra, hogy a kétnyelvűség vagy többnyelvűség egyértelműen hasznosítható volt, a „szerencsésebbek” már gyermekkorukban, szüleik jóvoltából vagy az iskolában jól megtanultak magyarul. A nyelvtudást és a nemzeti életet aztán a társadalomban elfoglalt helyük alapján gyakorolták, és Figusch esetében is világosan látható, hogy az identitás megvallása erősen szituatív jellegű. Az adatok, valamint az egyéni és intézményi történetek elemzésével arra a végkövetkeztetésre jutottam, hogy az asszimiláció a dualizmus kori Besztercebányán komplex és korántsem befejezett, vagy egyirányú folyamat volt. Egy-egy családon belül akár többször, többféleképpen is elkezdődhetett és végbemehetett. Ezeknek a tényeknek a tudatosítása nélkül a statisztikai adatok statikus és determinált valóságként való kezelése, kanonizálása elfogadhatatlan.

Az 1930. évi csehszlovák népszámlálásból kikövetkeztethető, hogy a ténylegesen nyelvet és identitást váltó, azaz „befejezett” asszimilációjú, magyar anyanyelvűvé és tudatúvá vált németek, zsidók, szlovákok – ebben a sorrendben! – a város lakosságának alig 12–13%-át adták. Ennél jóval többen – a lakosság 30–35%-a – többes identitásának köszönhetően gyorsan disszimilálódtak, és könnyen integrálódhattak az új csehszlovák államalakulatba, illetve a helyi szlovák nemzeti többségbe. A

⁸² Bár mintegy tucatnyi polgár, Thurzó István ügyvéd és köre ennek ellenkezőjét bizonyítja.

magyar statisztika nyelvismereti adatai alapján ezenfelül 20–25%-nyi városi lakost ért a világháború az asszimilációs folyamat kezdeti fokozatában, azaz annak a megkezdett nyelvváltási szakaszában.

A besztercebányai magyar lakosság történeti és dualizmus kori rétegei a 20. második felére gyakorlatilag teljesen felszívódtak – elszlovákosodtak vagy elvándoroltak. Az inkább magyar kultúrájú zsidó lakosság második világháborús megpróbáltatásai után megszűnt a magyar kultúra jelenléte Besztercebányán. A város mai magyar szórványát alig 300 fő alkotja. Ők elsősorban a Besztercebányai kerület déli magyar részeiből „felvándorolt” munkavállalók. Az egykor háromnyelvű város összetett etnikai összetétele ma már alapvetően múlttá vált: csupán az épületek és a képeslapok őrzik a 19. századi nemzeti sokszínűség emlékeit.

Irodalom

- Bárdiová, Marianna a kol. 2002. *Viliam Figuš Bystrý. Život a dielo (1875–1937)*. Banská Bystrica, Štátná vedecká knižnica v Banskej Bystrici – Literárne a hudobné múzeum v spolupráci s Parkom Kultúry a oddychu v Banskej Bystrici.
- Besztercebánya szabad királyi és bányaváros szervezeti szabályrendelete 1906. Besztercebánya, Machold Ny.
- Besztercebánya szab. kir. és bánya város törvényhatóságának szervezete 1872 [1873]. Besztercebánya, Machold Ny.
- Bitušíková, Alexandra 1996. Pohostinské zariadenia a zábavné podniky ako miesta spoločenskej komunikácie. In Darulová, Jolana (szerk.): *Banská Bystrica. Sociokultúrne obrazy a portréty*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 9–25. p.
- Bóna László 2014. Besztercebánya etnikai változásai a 19. és a 20. század fordulóján. Városi asszimilációs folyamatok történeti-demográfiai elemzése. In *Közösség és identitás a Kárpát-medencében. Határhelyzetek VII.* Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2014. 34–59.p.
- Chorvát, Peter 2003. Banskobystrický 16.vlastibranecký peší pluk v rokoch 1. svetovej vojny. *Vojenská história* 3, 75–86. p.
- Chromeková, Valéria 2006. Spriemyselnovanie Banskej Bystrice, stav a vývoj malovýroby v druhej polovici 19. storočia. In *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice II.* Banská Bystrica, Katedra história FHV UMB – Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, 43–64. p.
- Dangl, Vojtech 2006. *Armáda a spoločnosť na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava, Veda.
- Kemény Gábor 1999. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1914–1916*. Budapest.
- Markov, Jozef 1973. *Odras politických zápasov v obecnej správe Banskej Bystrice v 16-19. storočí*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Muntág, Emanuel 2002. Viliam Figuš-Bystrý v premenách času. In Bárdiová, Marianna a kol.: *Viliam Figuš Bystrý. Život a dielo (1875–1937)*. Banská Bystrica, Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici – Literárne a hudobné múzeum v spolupráci s Parkom Kultúry a oddychu v Banskej Bystrici. 5–14. p.
- Muntág, Emanuel 1973. *Viliam Figuš-Bystrý – Život a dielo (1875–1937)*. Martin. Tematický katalóg hudobnej tvorby a bibliografia o živote a diele slovenského skladateľa. Matica slovenská.
- Népszámlálási digitális adattár. <http://konyvtar.ksh.hu/neda>.

- Papp József 2014. Počet obyvateľov a etnické pomery Zvolenskej župy v zrkadle štatistických údajov. *Acta Historica Neosoliensia*, 16, 38–54. p. <http://oaji.net/articles/2014/629-1394954853.pdf>
- Paulinyi Oszkár 1993. In Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet II.* Budapest. Rosenauer Károly 1876. A besztercebányai Á. H. Ev. Gimnázium története.
- Skladný, Marián 1999. Vonkajšie a vnútorné dejiny Banskej Bystrice. In Šovčíková, Darina (szerk.): *História Banskej Bystrice. Dielo a význam Emila Jurkovícha.* Banská Bystrica, 16–23. p.
- Slovenská národná knižnica, Martin, Literárny archív (SNKM, LA) A XXIV/4-59 naplő. 1889–1936.
- Slovenský národný archív, Bratislava, (SNA-B), Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FEMKE) 24. doboz.
- Slovenská národná knižnica, Martin, Literárny archív (SNKM, LA), Figuš, V. B. levelei Gallovi Paulovi, 16 listov 3A23. 1914–1920.
- Slovenská vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Literárne a Hudobné Múzeum (SVKBB, LHM,) VFB II./4 Životopis – Viliam Figuš Bystrý.
- Štátny archív v Banskej Bystrici (ŠABB), Magistrát mesta Banská Bystrica (MMBB) 30, 31, 38 doboz.

LÁSZLÓ BÓNA

DATA ON THE ETHNIC CHANGES IN BESZTERCEBÁNYA (BANSKÁ BYSTRICA). ADAPTATION STRATEGIES IN THE LIGHT OF THE ASSIMILATION LIFE PATH OF AN INTELLECTUAL

This study is devoted to the ethnic changes during dualism. In the course of my research work, I attempted to map the functioning of the city in a complex way, to explore the aspects of its economic situation, administration, with special regard to the 16th Infantry Regiment of the city and the state of community standards. The focus of the study lays on the assimilation career of an intellectual. The diary and other personal sources of teacher and composer Vilmos Figusch (in Slovak Viliam Figuš Bystrý), are designed to show the adaptation of the contemporary intelligentsia to the all-time situation, but the study, besides of this, also shows the process of assimilation–dissimilation within one generation.

Žeňuchová, Katarína: Zbierka ľudovej prózy Samuela Cambela. Prameň k výskumu rozprávačskej tradície na Slovensku. Bratislava, Slavistický ústav Jána Stanislava Slovenskej akadémie vied – Slovenský komitét slavistov, 2014, 462 p.

A szlovák népmesekutatás kezdeti, 19. századi, az európai tendenciákhoz igazodó, elsősorban (hogy csak a legközismertebb nevet említsem), Pavol Dobšínský nevével fémjelzett romantikus szemléletmódját a századforduló környékén tevékenykedő szlavista nyelvész, Czambel Samu¹ alaposan átalakította. Tipikusan a folklorisztikát kívülről megreformáló kutatóról van szó, aki a szlovák irodalmi nyelv végső kialakításán fáradozva meg szeretne volna ismeri a szlovák dialektusokat, s ehhez 1892 és 1905

között a mai Kelet- és Közép-Szlovákia területén végzett nyelvészeti terepkutatásokat. Ezek eredményeként sikerült rögzítenie 247 olyan népi próza (tündérmese, legendamese, novellamese, anekdota, tréfa, hiedelemmonda stb.) kategóriájába tartoznak. Ezek egy része még a gyűjtő életében, annak egyik nyelvészeti munkája mellékleteként nyomtatásban is napvilágot látott,² majd több alkalommal, szlovák irodalmi nyelvbe átültetve, illetve fordításokban is megjelent.³ Más része viszont kéziratban maradt. Noha azt már eddig is lehetett tudni, hogy Czambel Samu milyen jelentős alakja lett a szlovák folklorisztikának (is), a kapcsolódó tudománytörténeti munkák (véltetően bizonyos nemzetpolitikai szempontok befolyásától sem mentesen)⁴ mégis hosszú ideig meglehetősen mostohán bántak vele. Szlovákia néprajzi enciklopédiájában⁵ szócikket sem kapott. Úgy tűnik, hogy egyrészt a szlovák nyelvészetben kifejtett

- 1 Mivel a szerző nevét nemcsak a mai szlovák nyelvészet és folklorisztika, hanem maga az alább bemutatásra kerülő könyv is következetlenül, hol Samuel Cambel, hol Samo Cambel vagy Samo Czambel formában kezeli, jelen ismertetésben a magyar nyelvű írásai során általa is használt névváltozatban, Czambel Samuként fogom őt emlegetni.
- 2 Czambel, Samo: *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. I. oddelenie: Osnovy a iný materiál rečový. I. časťka: Východoslovenské nárečie*. Turčiansky Sv. Martin, Nákladom vlastným, 1906
- 3 Jiří Polívka szlovák népmese-katalógusában (*Súpis slovenských rozprávok 1–5 zväzok*. Turčiansky sv. Martin, Matica slovenská, 1923–1931) egyrészt alaposan kiaknáta Czambel gyűjtését (vö. Žeňuchová, Katarína: *Cambelove zbierky ľudovej prózy v katalogizačných prácach Jiřího Polívku*. In Hlôšková, Hana–Zelenková, Anna (szerk.): *Slavista Jiří Polívka v kontexte literatúry a folklóru*. Bratislava–Brno, Katedra etnológie a kultúry antropológie FF UK–Slavistický ústav Jána Stanislava SAV–Česká asociace slavistů–Ústav etnológie SAV–Slavistická spoločnosť Franka Wollmana v Brne, 2008, 117–125. p.), másrészt pedig a nagyközönség számára is élvezhető mesekiadásokat is számon tartunk (vö. *Slovenské ľudové rozprávky zo zbierok Sama Czambela*. Výber zostavil a štúdiu napísal Jozef Minárik. Edične pripravila a poznámky napísala Marianna Prídavková. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1959; *Janko Gondášik a zlatá pani*. Slovenské ľudové rozprávky zo zbierok Sama Czambela. Vybral a texty upravil Jozef Minárik. Bratislava, Mladé letá, 1969; utóbbi magyar fordítása két kiadást is megért: *Kondás Jankó meg az aranyhajú lány*. Szlovák népmesék Samo Czambel gyűjteményéből. Válogatta Jozef Minárik, fordította, átdolgozta Vércse Miklós. Bratislava, Mladé letá, 1972. Ehhez lásd: Zahradníková, Marta: *Preklad rozprávok S. Czambela do maďarčiny*. In Žiláková, Mária [szerk.]: *Jazykovedné dielo Sama Czambela. Czambel Samu nyelvészeti életműve*. Budapest, Balassi Kiadó, 2010, 126–130. p. /Opera Slavica Budapestinensia. Symposia Slavica/).
- 4 Szlovák és cseh (nota bene: más szempontból meg magyarul!) értelmiségi körökben nem kis félreértéseket és az ezekből fakadó felháborodást váltott ki Czambel egy politikai pamfletje, amelyben azt fejtegeti, hogy az irodalmi szlovák nyelvet az akkori szlovák élőnyelv, tehát a nyelvjáráások alapján kell kialakítani, és meg kell tisztítani a cseh, orosz, lengyel hatásoktól (Czambel Samu: *A cseh-től nemzetegység múltja, jelene és jövője. Közművelődési és politikai tanulmány*. Turócszentmárton, Nyomatott a turócszentmártoni magyar nyomdában, Moskóczi Ferenczné, 1902). Lásd ehhez, további irodalommal: Pilecky, Marcel: *Poznámký k extralingválňm súvislostiam v životnom diele Sama Czambela*. In Žiláková 2010, 61–67. p., valamint Žeňuchová, Katarína: In Žiláková 2010, 70–71. p.
- 5 Botík, Ján–Slavkovský, Peter (szerk.): *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1–2*. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1995.

úttörő munkásságának a fokozatos felismerése és belátása, másrészt Czambel születésének százötvenedik évfordulója (2006), illetve halálának centenáriuma (2009) törte meg a jeget. Ekkor nemcsak nyelvészeti tudományos szimpóziumokat szerveztek⁶, hanem a szövegfolklorisztikában elért eredményei is egyre nagyobb nyilvánosságot kaptak.⁷

Katarína Žeňuchová, a Szlovák Tudományos Akadémia Ján Stanislav Szlavisztikai Intézetének a munkatársa, aki már több korábbi rész tanulmányában, illetve egy átfogó monográfiában foglalkozott Czambel Samunak a nyelvjárás kutatás és szövegfolklorisztika határmezsgyéjén mozgó munkásságával, most a neves szlavista nyelvész terepkutatásai során lejegyzett népi próza szövegeinek kritikai kiadására vállalkozott. A vaskos kötetet nyitó bevezető tanulmányban (ami teljes joggal vázlatos, hiszen ezt a szerző fentebb már említett vaskos monográfiája alapozta meg) ismerteti egyrészt Czambel terepmunkamódszerét, másrészt a lejegyzett szövegek Czambel általi gondozásának a szempontjait, továbbá a jelen kiadás során követett szerkesztési elveket.

Hangsúlyozni kell, hogy Czambel, noha kifejezetten nyelvészeti érdeklődés vezérelte terepmunkája során, egyértelmű, hogy szövegfolklorisztikai szempontból is felkészült. A Magyarországi Néprajzi Társaság harmadik felolvasó ülésén, 1890. január 11-én tartott előadása legalábbis ezt látszik alátámasztani. A szöveg még ugyanabban az esztendőben magyarul⁸ és egy év elteltével németül⁹ is meg-

jelent. Ebből a Dobšinský(ék) szövegközlési módszerét (is) bíráló szövegből egyértelműen kiolvasható, hogy Czambel milyen célratörően indult neki 1892-ben első nyelvjárásgyűjtő útjának a mai Kelet-Szlovákia területén. Autentikus, nyelviileg és tartalmilag is hiteles, az adatközlő által elmondottakat a lehető legteljesebb hűséggel visszatükröző lejegyzésekre törekedett, s abból, hogy a korábbi népmeseközlések hitelességét elemezte, feltételezhetjük, hogy a nyelvjárasi érdeklődés mellett tudatosan törekedett a prózai szöveges népköltészet egyes műfajai helyi variánsainak a rögzítésére is. És azt, hogy Czambel a nyelvi sajátosságok rögzítése mellett kifejezetten törekedett a prózai szövegfolklor rögzítésére, az is bizonyítja, hogy az összes dialektológiai példaszövege a népi elbeszélések valamilyen műfaját, pontosabban azoknak egy-egy variánsát képviseli. Aki látott már dialektológiai szempontból lejegyzett szöveget, tudhatja, hogy ezek általában rendkívül széles palettán mozognak az egykori tollfosztók vagy disznóölések leírásával kezdve, a saját lakodalmom bemutatásán át egészen a különféle „igaz történetekkel”, életrajzi momentumok elbeszélésével bezárólag – és csak viszonylag ritkán szerepelnek köztük a klasszikus prózai népköltészet kategóriájába sorolható műfajok.¹⁰ Ezzel szemben Czambel Samu dialektológiai gyűjteménye, ahogy azt már említettem, egy szöveg egységben (Szepesváraljáról) közreadott hat találós kérdést leszámítva, kizárólag prózai szöveges folklórműfajokból áll, minden egyes szövegnél feltüntetve, hogy pontosan hol, mikor

6 A Budapesten 2009-ben megrendezett nemzetközi konferencia előadásai, tanulmányok formájában, Zsilák Mária szerkesztésében könyv alakban is hozzáférhető (Žiláková 2010).

7 Katarína Žeňuchová már néhány évvel korábban is megjelentetett egy-egy, Czambel folklorisztikai jelentőségét méltató tanulmányt (vö. Žeňuchová, Katarína: Samuel Cambel a jeho zbierky folklórnych naratívov v kontexte výskumu ľudovej prózy na Slovensku. *Etnologické rozpravy* 15, 2008/2, 30–41. p.), ám lényegi áttörést itt is a centenárium körüli időszak jelentett. Vö. Žeňuchová, Katarína: *Samuel Cambel na pomedzí vedných disciplín. Zberateľské dielo Samuela Cambela v kontexte výskumu ľudovej prózy na Slovensku*. Bratislava–Martin, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV–Matica slovenská, 2009.

8 Czambel Samu: A tót népköltészeti kiadványok kritikájához. *Ethnographia* 1 (1890), 131–137. p.

9 Czambel, Samuel: Zur Kritik der Editionen slowakischer Volksdichtungen. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* 2 (1891), 18–21. p.

10 Csak találomra emeltem le a polcomról egy vajdasági magyar dialektológiai olvasókönyvet, amelynek kilencven, különböző gyűjtők által lejegyzett szövegből egyetlenegy sem sorolható a prózai népköltészet bármelyik, műfajilag meghatározható kategóriájába. Vö. Silling István: *Vajdasági magyar nyelvjárasi olvasókönyv. Egyetemi segédlet*. Újvidék–Szabadka, Forum Könyvkiadó–Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, 2010.

és kitől jegyezte fel a gyűjtő az adott szöveget. Žeňuchová egy helyen megemlíti (14. p.), hogy abban az időben nem volt magától értetődő dolog a terepkutatásokon nyert adatokat pontosan lokalizálni, illetve az informátorra vonatkozó adatokat feltüntetni. Idézi is Czambel egy 1906-os megjegyzését, miszerint „*Sberatelja často podávajú svoje práce pod všeobecným názvom: zo Spiša, zo Šariša, zo Zemplína apt. Kto z toho z mudrie?*” (1906, 201. p.). Nos, leemeltém a polcra a *Magyar Nyelvőr* legelső évfolyamát (1872), ahol valóban ez a gyakorlat. Egy további kötet, ami a kezembe akadt, az 1884-es esztendő füzetei, ám ott már szinte minden egyes népnyelvi közlés, így a meseszövegek alatt pontos helymeghatározás szerepel. Mintát volt tehát honnan vennie, az akkor már Budapesten élő, a magyar királyi miniszterelnökség fordítói osztályán dolgozó Czambelnek, miközben az is igaz, hogy a nevezett nyelvészeti szaklapban az informátorok pontos beazonosítása még jóval később sem lett következetes gyakorlat. Ráadásul, s ez szintén Czambel javára írandó, noha nem következetesen, de olykor a beszélgetőpartner vallására (római katolikus, görög katolikus, református és zsidó vallású informátorokat is emleget), illetve egyéb, a nyelvhasználatának alakulására kihatással lévő körülményre (például más születési hely) is utal. Szinte következetesen jelzi az adatközlői életkorát, ami már csak azért is figyelemre méltó, mivel van köztük 10 éves kislány és 94 éves aggastyán egyaránt. Lehet, hogy nem lenne érdektelen az elmondott történeteket egyszer akár ilyen szempontokból is elemzés alá vetni. Az is megjegyzendő továbbá, hogy Czambel (akkurátus ember lévén) több esetben is vizsztatért egy-egy előző gyűjtési helyére, ahol ellenőrizte, korrigálta a korábban ugyanott lejegyzetteket. Ez a módszer felvet bizonyos folklorisztikai kérdéseket, például a variánsok egybemosásának veszélyére figyelmeztet. Folklorisztikai szempontból nem szerencsés egy adott időben lejegyzett szöveget egy későbbi időpontban, akár ugyanattól az adatközlőtől

(számítógépes kifejezéssel élve) felülírni. Szerencsésebb (és tanulságosabb) megoldás a két, különböző időben lejegyzett variáns egymás mellett való közreadása.

Ahogy fentebb már volt róla szó, összesen 166 adatközlőtől származó 247 szöveget tartalmaz ez a gyűjtemény, ebből 125 textus Kelet-Szlovákia és Kárpátalja 75, illetve 3 településéről, valamint 122 prózai szöveg Közép-Szlovákia 62 településéről. Maga a jelenlegi szövegközlés (a Czambel által életében közreadott, illetve a hagyatékában kéziratban maradt szövegvariánsok egybevetésével) földrajzi alapon történik, külön a kelet- és külön a közép-szlovákiai anyag (előbbibe néhány, jelenleg Ukrajna területére eső település is bekerült), azokon belül megyei bontásban sorjáznak falvanként (véltetően, térképen nem néztem utána, valamilyen geográfiai logikát, úthálózatot követve) az egyes szövegek. A szövegközlés után a kötet mutatókkal zárul. Segítségükkel az érdeklődő az adatközlők, illetve a gyűjtési helyek alapján tud tájékozódni a kötetben.

A valóban rendkívül gondos szövegközlésért csak hálás lehet a szövegfolklorisztika (meg nyilván a nyelvészet is!) az összeállítónak, szerzőnek, Katarína Žeňuchovának. Egyetlen hiányérzetem volt (van) a kötet lapozgatása közben, ami aztán egyre inkább erősödött is. Az tudniillik, hogy szívesen látnék a kötet végén egy típusmutatót, amely a nemzetközi katalógus rendszerébe helyezi a gyűjteményben közreadott meséket, illetve legalább azon részüket, amely behelyezhető ebbe a rendszerbe. A mesék közlése során Žeňuchová gondosan ügyel arra, hogy feltüntesse az adott mese korábbi publikált változatait (pl. a Polívka-féle katalógusban való előfordulást), de az Aarne-Thompson- vagy az ATU-rendszerben¹¹ már nem helyezi el. Óriási segítség lett volna pedig a mesekutatás számára, hiszen ebben a formában, ha valaki mondjuk az AaTh 1-et keresi benne, csak akkor találja meg, ha az egész gyűjteményt átolvassa (van benne ide tartozó variáns, mégpedig egy kontamináció, amely – az

11 A nemzetközi mesekutatás évtizedekig, sőt részben még ma is használt katalógusát a finn Antti Aarne és az amerikai Stith Thompson állította össze: Aarne, Antti–Thompson, Stith: *The types of the folktale. A classification and bibliography*. Helsinki, 1961 /FF Communications, 184./ . Az egyes típusszámok előtti rövidítés (AaTh) a szerzőpáros vezetéknévének kezdőbetűire utal. A német Hans-Jörg Uther az ezredfor-

AaTh 1-et, 2-t és 41-et tartalmazva – konkrétan a 85. számú szöveg), de azt is csak úgy lehet megtudni, hogy például az AaTh 440 szerepel-e benne, ha ismét végigolvassuk az egészet, illetve hát addig, amíg meg nem találjuk, miközben azt sem tudhatjuk, hogy nincs-e benne ugyanannak a típusnak még egy vagy kettő további variánsa (szintén van, mégpedig a 137. számú történet). ...és a sort folytathatnám. Különbösen a szerző, fentebb már említett korábbi monográfiájában maga is hiányolja a Czambel-féle szövegek nemzetközi besorolását, ami egyszerűsített a nemzetközi kutatás számára is hozzáférhetőbbé tenné ezt az értékes gyűjteményt, de úgy látszik, ennek a munkának az elvégzésére még várni kell. (Žeňuchová 2009, 108. p.)

Ezt a kis szépséghibát leszámítva a kötet szerzője, Katarína Žeňuchová óriási, a filológiai apróságokra is ügyelő, néhány árván maradt feljegyzést gondos detektívmunkával utólag lokalizálni megkísérlő, Czambel Samuhoz méltó, megbízható, a magyar folklorisztika számára sem érdektelen¹² munkát tett le az asztalra.

Liszka József

Bárány Erzsébet–Csernicskó István (szerk.): Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасність/Az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok múltja és jelene. Матеріали міжнародної наукової конференції/Nemzetközi tudományos konferencia előadásai. Ungvár, V. Pagyak Kiadója, 2014, 360 p.

A közelmúltban látott napvilágot a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán 2012. október 18–19-én *Az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok múltja és jelene* címmel megrendezett nemzetközi tudományos konferencia 30 előadását tartalmazó kötet, melyet Bárány Erzsébet, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai

Magyar Főiskola tanára és Csernicskó István, a főiskola bázisán működő Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóintézet igazgatója szerkesztett. A konferencia jellegéből fakadóan a kötet magyar, ukrán és orosz nyelvű tanulmányokat egyaránt tartalmaz.

Amint azt az előszóból megtudhatjuk, a konferencián hat plenáris előadás hangzott el. A plenáris előadásokat követően pedig 5 szekcióban folyt a munka: „Az első szekció (Szabados Iván professzor úr, a nyelvtudományok doktora elnökletével) a következő kérdésekkel foglalkozott: a régi ukrán–magyar nyelvi és nyelvjárási kapcsolatok, magyar elemek a XIV–XVII. századi ukrán írott emlékekben, illetve e kapcsolatok kutatástörténete. A második szekció előadásai (Cs. Jónás Erzsébet elnökletével) a fordítástudomány elméleti és gyakorlati problémáit, a két- és többnyelvűséget fedték le. A harmadik szekció munkája (Lebovics Viktória elnökletével) a következő témákat érintette: módszertani alapok az ukrán és magyar nyelv külföldiek számára való tanításához, ukrán–magyar és magyar–ukrán lexikográfia, az ukrán nyelv magyarok általi tanulása. A negyedik szekció (T. Károlyi Margit elnökletével) a nyelvi kapcsolatok, a kétnyelvűség és a nevek más nyelveken való átadásának problematikájával foglalkozott. A konferencia elsősorban a nyelvészeti kérdések megvitatására fókuszált, ugyanakkor a szervezők úgy döntöttek, hogy egy külön szekciót hoznak létre (Olekszander Kordonec elnökletével) azoknak az előadásoknak, melyek „az ukrán–magyar irodalmi kapcsolatokkal, illetve a két nép folklórában megmutatkozó kölcsönhatásokkal foglalkoznak”. (14. p.)

A kötet törzsanyagát képező tanulmányok sorát a plenáris előadások anyagai nyitják meg.

Nimčuk Vasyľ Угорці в Києві та на Київщині (кінець IX – початок XII ст.) címet viselő tanulmányában a 9. századi Kijev kör-

duló környékén masszív nemzetközi együttműködések eredményeként ezt a katalógust aktualizálta, részben átdolgozta. Uther, Hans-Jörg: *The types of international folktales. A classification and bibliography. Based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson.* Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 2004. Vol. 1: Animal tales, tales of magic, religious tales, and realistic tales, with an introduction. Vol. 2: Tales of stupid ogre, anecdotes and jokes, and formula tales. Vol. 3: Appendices /FF Communications 284–286./ Uther katalógusának típuszámait ATU (= Aarne–Thompson–Uther) rövidítéssel kezdődnek.

12 Egy, Czambel Samu által feljegyzett mese magyar kapcsolódásaihoz lásd: Liszka József: Rozprávka bratov Grimmovcov Žabí kráľ (ATU 440) v interetnickom kontexte. *Slovenský národopis* 63 (2015), 7–24. p. főleg: 16–17. p.

nyéki magyar jelenlét kérdését járja körül, felhívva a figyelmet arra, hogy ezt több írásos forrás is alátámasztja. Ezek közül megemlíti Nesztor a Régi idők története címet viselő neves munkáját, illetve a 11–12. század fordulóján keletkezett Uszpenskij Gyűjteményben fellelhető Borisz és Gleb legendát, mely részletesen beszámol Magyar György Borisz Volodimirovics herceg oldalán folytatott harcairól, és a hercegéért vállalt hősi haláláról is.

Zoltán András *Слов'яно-угорські етимології* (угор. *seb*¹ 'рана' i *застар.*, *region. seb*² 'швидкість') című tanulmányában a máig tisztázatlan eredetüként számon tartott magyar *seb*¹ 'seb' és az elavult regionális *seb*² 'gyorsaság' etimológiai vizsgálatai alapján új etimológia elfogadását javasolja. A szerző véleménye szerint e szavak ugyanis szláv kölcsönzésnek tekintendők. Illetve azt is megjegyzi, hogy a szó második jelentése valószínűsíthetően már magyar nyelvben alakulhatott ki.

Kocsis Mihály *Hány XVI. századi ukrán egyházi kézirat van Magyarországon* c. tanulmánya a Magyarországon található 16. századi ukrán egyházi kéziratok számának és nyelvezetének a kérdését igyekszik tisztázni. A szerző az általa vizsgált kéziratok művekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy azok túlnyomó többségét az Országos Széchényi Könyvtár, a nyíregyházi Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Könyvtára, illetve a debreceni és szegedi tudományegyetemek könyvtárai őrzik. Véleménye szerint az e korból származó kéziratok számának a pontos meghatározását azokkal a dokumentumokkal kell kezdeni, amelyeket az Országos Széchényi Könyvtár Hodinka Antaltól vásárolt, illetve kapott ajándékba, de mindenképpen meg kell vizsgálni az eddig feldolgozatlan rutén és moldvai kéziratok szövegeit is.

A kárpátukrán állatnevekben jelentkező ukrán–magyar interferencia kérdésével foglalkozik Sjus'ko Mychajlo *Українсько-угорська інтерференція в сфері карпатоукраїнського зоонімікону* című tanulmánya. A szerző „élőnyelvi tények, valamint írásos bizonyítékok alapján tárja fel a tartós ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok eredményeként a tulajdonnevek szintjén, azon belül pedig az állatnevek osztályában jelentkező hatásokat”. (38. p.) A munka során azokat a magyar nyelvi kölcsönzéseként elterjedt

állatneveket, illetve magyar nyelvi lexémákat vizsgálja, melyek már az ukrán nyelvi talajon járultak hozzá az új állatnevek megjelenéséhez.

Csernicskó István *Мовна політика і мовний ландшафт сучасного Закарпаття в історичному плані (1900-1944 pp.)* című tanulmánya az 1900–1944 közötti időszak kárpátaljai nyelvpolitikáját és a nyelvi tájkép alakulását vizsgálja, felhívva a figyelmet arra, az, hogy Kárpátalja épp melyik államalakulathoz is tartozott (Osztrák–Magyar Monarchia, Csehszlovák Köztársaság, Kárpát-Ukrajna, Magyar Királyság), meghatározta a régióban hagyományosan beszélt nyelvek (ukrán/ruszin, magyar, orosz, román, csehszlovák, német stb.) státuszát, s ezzel együtt körülhatárolta azok használhatóságát is.

A konferencián elhangzott előadásokat a szerkesztők nem sorolták tematikai csoportokba. Ehelyett a tanulmányok a szerzők nevének ábécérendje szerint követik egymást. A továbbiakban e tanulmányok pár mondatos bemutatására teszünk kísérletet.

Antoniv Oleksandra *Модульний курс української мови для іноземців як тип нового підручника* címet viselő írása az ukrán nyelv idegen nyelvként való oktatásához készült tankönyv általános koncepcióit, képzési céljait, illetve az ahhoz kapcsolódó nyelv- és beszédgyakorlatokat mutatja be.

Bárány Erzsébet *Динаміка вивчення українського мовознавства та угорсько-українських мовних контактів в Угорщині* című tanulmánya az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok magyarországi kutatástörténetét mutatja be Dóhovichs Bazil, Csopely László, Bonkáló Sándor, Balciczky Emil, Dezső László, Udvari István, Zoltán András és Kocsis Mihály tudományos munkásságán keresztül.

Beregszászi Anikó *Угорська мова як (друга) іноземна у загальноосвітніх навчальних закладах Закарпаття* írása a kárpátaljai nem magyar nyelvű oktatási intézmények 5–9. osztályaiban második idegen nyelvként tanítható magyar nyelv tanterv jellegzetességeit mutatja be.

Буцько Zynovij az *Іншомовна лексика в наддністрянському говорі української мови* című írásában a Dnyeszter melléki ukrán nyelvjárásokban meghonosodott idegen nyelvi elemeket vizsgálja. A szerző felhívja a figyelmet

arra, hogy ezek elsősorban lengyel, német, román, török eredetű szavak.

Gazdag Vilmos *A szovjet éra hatásának tükröződése a kárpátaljai magyar nyelv szókészletében* című írása a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban megfigyelhető szovjetizmusokat vizsgálja. A szerző a korábbi véleményekkel egyetértve hangsúlyozza, hogy a kárpátaljai magyar nyelvjárásokat ért szláv nyelvi hatás kétségtelenül a szovjet érában volt a legerősebb.

Husztai Ilona és Fábián Márta *Az ukrán és angol nyelv tanításának összehasonlító elemzése beregszászi magyar iskolákban végzett kutatások alapján* c. írásukban a címben említett két nyelv oktatása kapcsán kiemelik azt, hogy a „vizsgált tanulók nyelvtudása egyik nyelvből sem kielégítő”, illetve hogy „a szókincs mellett nagyobb figyelmet kell fordítani az alapkészletek fejlesztésére”. (117–118 p.).

Karmacs Zoltán *Vizuális kétnyelvűség: az új nyelvtörvény adta lehetőségek* című tanulmánya azt vizsgálja, hogy miként jelenik meg a magyar nyelv a kárpátaljai magyar települések vizuális nyelvhasználatában (pl. települések névtábláin, az utca- és térnevek feltüntetésében, a közigazgatási intézmények névtábláin és a közigazgatási tájékoztatásokban). A szerző emellett kitér a nemzeti szimbólumok (pl. zászló, címer stb.) megjelenésére is.

Káprály Mihály *Венгерские языковые единицы в речи жителей села Великие Лазы Ужгородського району* című írásában az Ungvári járás magyar településeivel közvetlenül határos Nagyláz településen gyűjtött magyar nyelvi elemeket ábécérendbe szedve, az orosz jelentésük megadásával és használatukat bemutató szókapcsolatokkal illusztrálva tárja az olvasók elé.

A Nyagovai posztilla gyónási szövegeiben fellelhető tárgyias típusú kapcsolatot kifejező összetett mondatok elemzésével, illetve a strukturális és szemantikai osztályozás lehetőségeinek a vizsgálatával foglalkozik Kovalčuk Mychajlo *Складні речення з перехідними типами зв'язку в збірці проповідей „І#āīāēēā īō-āīē#”* címet viselő tanulmánya.

Kordonec Olekszander *Богдан Лепкий і Угорщина* című tanulmányában Bohdan Lepkij magyarországi tartózkodása alatt az első világháború eseményei hatására született Aranyhárs

(Золота липа) című gyűjtemény főbb motívumainak az elemzése mellett kitér az írónak a magyar és az ukrán nép között betöltött közvetítő szerepére is.

A Magyarországon az utóbbi évek során megjelent kétnyelvű kulturális szótárak elemzése mellett Ladányi Erzsébet *До проекту створення українсько-угорського культурологічного довідника* című tanulmánya révén az olvasók egy ukrán–magyar kulturális szótár létrehozásának a kezdeti fázisába is bepillantást nyerhetnek.

Lebovics Viktória *Проект створення нового учбового матеріалу* címet viselő tanulmányában az alapszintű ukrán nyelvi ismeretekkel már rendelkező tanulók számára készült (és készítené) modern oktatási anyagok felhasználási lehetőségeit az Ukrajna állami szimbólumai című oktatófilm és a hozzá kapcsolódó feladatok segítségével mutatja be.

Az egyetemi oktatás keretein belül is használt nyelvi játékokat és azok használati lehetőségeit mutatja be Lyavinecz Mariann *Рецепти «боротьби» з нудьгою на заняттях (використання ігрових ситуацій на заняттях української мови як іноземної)* című tanulmánya. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy az ilyen játékok nagymértékben hozzájárulnak a tananyag megértéséhez és memorizálásához is.

A kárpátaljai magyar lakosság szókölcsönzési indítékait, illetve a szókölcsönzéshez való viszonyát és attitűdjeit vizsgálja Márku Anita *„По Зákárpátszki” kétnyelvűségi jelenségek (lexikai kölcsönzések) a kárpátaljai magyarok körében* című tanulmánya, melyben a szerző kitér a kölcsönszavak tipológizálási lehetőségeire és a szófaji vizsgálat jelentőségére is.

Molnár Anita *Az óvodai tannyelvválasztással kapcsolatos szülői motivációk beregszászi óvodákban* című tanulmánya a szülőkkel kitöltött szociolingvisztikai kérdőívek eredményei alapján elemzi a kisebbségi környezetben élő lakosság óvodai tannyelv választását befolyásoló tényezőket, felhívva a figyelmet arra is, hogy az általa kapott eredmények felhasználhatók a nyelvi tervezés folyamatában is.

А Язикаи міжэтнічнай камунікацыі в закарпатскім Салотвіне в ХХ-м веку: венгерскі, русскі, украінскі című tanulmányában Palágyi Angéla a négy nyelvű kárpátaljai Aknaszlatina kommunikációs modelljeit

vizsgálja. A szerző kiemeli, hogy a helyi magyar és román nyelvű lakosság az etnikumközi kommunikációban az orosz nyelvet egyfajta regionalis *lingua franca*ként használja.

Pilipenko Gleb a *Второязычная речь закарпатских венгров: социолингвистической и структурный аспект* című tanulmányában az orosz és ukrán nyelvnek a kárpátaljai magyar lakosság mindennapi kommunikációjában betöltött szerepét vizsgálja, hangsúlyozva, hogy a szláv nyelvek használati mértéke szorosan összefügg az adott település etnikai összetételével és számos más szociológiai tényezővel is.

Sabadoš Ivan a *Склад мадяризмів та використання їх у сучасній українській закарпатській говірці* című tanulmányában egy olyan kárpátaljai ukrán nyelvjárás lexikai hungarizmusait vizsgálja, amely a magyar nyelvterülettel nem áll közvetlen szomszédságban. A szerző több mint 500 magyar nyelvi kölcsönszó elemzését végezte el, külön figyelmet fordítva az ukrán irodalmi nyelv hatására végbement használati változásokra.

T. Károlyi Margit, P. Lakatos Ilona és Iglai Edit *Szláv (ukrán–ruszin) jövevényszavak társadalmi és területi disztribúciója a hármashatár mentén* című közös tanulmánya a magyar–ukrán és magyar–román hármashatár két oldalán fekvő kutatópontokon gyűjtött szláv eredetű lexikai elemek területi megoszlását és az életkorral, iskolai végzettséggel összefüggő disztribúcióját vizsgálva rávilágít arra is, hogy az egyes lexémák elterjedtsége összekapcsolódik a nyelv úgynevezett kulturális dimenziójával is.

Tóth Péter Fodó Sándor, a *kárpátaljai magyar nyelvjárások szláv jövevényszavainak kutatója* című tanulmánya a leginkább a politikai tevékenysége révén ismertté vált Fodó Sándor kárpátaljai nyelvész közel két évtizedes szakmai életútját és az e korszakban született nyelvészeti tárgyú munkáit tekinti át.

Hodinka Antal életútját mutatja be Turjanica Jurij *Антоній Годинка – учений євроакадемічного рівня (до 150-річчя з дня народження)* című tanulmánya. A szerző elsősorban Hodinka Antal néprajzkutatói tevékenységét igyekszik kidomborítani, de emellett a történelem- és a nyelvtudomány területén elért eredményeinek a fontosságát is hangsúlyozza.

A *Magyar kölcsönzések a bojkó nyelvjárások lakodalmi szókincsében* című tanul-

mányában Chibeba Natalija arra a következtetésre jut, hogy az említett nyelvjárás lakodalmi szókincsében körülbelül 3%-ot ér el a különböző nyelvekből (lengyel, magyar, orosz stb.) átvett kölcsönszavak aránya. A szerző külön hangsúlyt fektet az általa adatolt lexikai hungarizmusok jelentéstani változásainak, illetve az új szavak képzésében mutatott produktivitásuknak a vizsgálatára.

A *keleti szláv irodalom magyar tolmácsolói* című tanulmányában Cs. Jónás Erzsébet a tizenkilencedik századtól egészen a napjainkban is alkotó műfordítók fordítói világát (Arany Jánostól Spiró Györgyig), illetve Gogol, Turgenyev, Puskin és Lermontov műveinek a fordítási lehetőségeit mutatja be. Végül pedig Csehov drámáinak a magyar fordításain keresztül szemlélteti a fordítói figyelemirányítás és a perspektíva által kínált lehetőségeket.

Csonka Tetyána az irodalmi szövegek összehasonlító elemzési lehetőségeiben rejlő oktatási-nevelési elvek megvalósíthatóságát vázolja fel a *Реалізація принципу поєднання навчання і виховання під час вивчення української літератури у школах з угорською мовою навчання* című tanulmányában.

Jastrems'ka Tetjana A *hucul nyelvjárások hungarizmusai* című tanulmánya a pásztorszókincs példáján keresztül mutatja be az említett nyelvjárásban meghonosodott magyar lexikai elemeket. A szerző az általa adatolt szavakhoz készült szócikkekben az etimológiai adatokon túl feltünteteti azok hangtani, alaktani és jelentéstani változatait is, hangsúlyozva, hogy a szavak adaptációját jól mutatja a szóképzésben való aktív részvétel és a származékszók létrejötte is.

A kötet zárásaként a szerzőkkel kapcsolatos információk (munkahely és e-mail cím) két nyelvű adatbázisát találhatjuk meg.

A fent bemutatott kötetet haszonnal forgathatják a nyelvészettel, néprajzzal, irodalom- és a történelemtudományokkal foglalkozó szakemberek, főiskolai és egyetemi hallgatók, de azok is érdekes és hasznos olvasnivalót találhatnak benne, akik laikusként érdeklődnek az ukrán és a magyar nép közötti kapcsolatok, valamint az e kapcsolatok nyomán jelentkező nyelvi és kulturális hatások iránt.

Gazdag Vilmos

Számunk szerzői

Bóna László (1988)

doktorandusz (Eszterházy Károly
Főiskola, Eger, Magyarország)

Fedinec Csilla (1968)

történész (MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet,
Budapest, Magyarország)

Martina Fiamová (1977)

történész (Szlovák Tudományos
Akadémia, Történettudományi Intézet,
Pozsony, Szlovákia)

Gaucsík István (1973)

történész (Pozsonyi Városi Múzeum,
Pozsony, Szlovákia)

Gazdag Vilmos (1984)

doktorandusz (Eötvös Loránd
Tudományegyetem, Szláv
Nyelvtudományi Program, Budapest,
Magyarország)

Kerényi Éva (1981)

történész-muzeológus; doktorandusz
(Gömör-Kishonti Múzeum, Rimaszombat,
Szlovákia; Eötvös Loránd
Tudományegyetem, Budapest,
Magyarország)

Lanstyák István (1959)

nyelvész (Comenius Egyetem, Pozsony,
Szlovákia)

Liszka József (1956)

etnológus (Fórum Kisebbségkutató
Intézet Etnológiai Központja, Komárom;
Selye János Egyetem, Komárom,
Szlovákia)

Miroslav Michela (1978)

történész (Szlovák Tudományos
Akadémia, Történettudományi Intézet,
Pozsony, Comenius Egyetem, Pozsony,
Szlovákia)

Eduard Nižňanský (1955)

történész (Comenius Egyetem, Pozsony,
Szlovákia)